พระไตรปิฎก
มหาวิตถารนัย ๕๐๐๐ กัณฑ์

พระสุตตันตปิฎก
ขุ. ปฏิสัมภิทามรรค
เล่ม ๑

พระไตรปิฎก

มหาวิตถารหัย ๕๐๐๐ กัณฑ์

เท่าพระพุทธศาสนายุกาล ๕๐๐๐ ปี ใหญ่ที่สุดในโลก

พระสุตตันตปิฎก

พร้อมทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา และธัมมัตถาธิบาย

เล่มที่ ๑ (นับอันดับรวม ๓ ปิฎก เป็นเล่มที่ ๗๖ ใน ๑๐๐ เล่ม)

คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

เล่มที่ ๑ ถึง ๑๐ เป็นพระวินัยปิฎก เล่มที่ ๑๑ ถึง ๘๖ เป็นพระสุตตันตปิฎก

เล่มที่ ๘๗ ถึง ๑๐๐ เป็นพระอภิธรรมปิฎก (รวม ๓ ปิฎก มี ๕๐ คัมภีร์)

(รวม ๕๐๐๐ กัณฑ์จบ แบ่งเป็น ๑๐๐ เล่ม จบบริบูรณ์)

โดย บุ๋ย แสงฉาย อนงคาราม

สำนักงาน ลูก ส. ธรรมภักดี สงวนลิขสิทธิ์

สร้างอักขระตัวหนึ่ง

มีผลานิสงส์เท่ากับสร้างพระพุทธรูปองค์หนึ่ง

หลักพระไตรปิฎกทั้ง ๓

บาลี

องฺคีรโส สกฺยมุนิ สพฺพภูตานุกมฺปโก
สพฺพสตฺตุตฺตโม สีโห ปิฏเก ตีณิ เทสยิ
สุตฺตนฺตํ อภิธมฺมญฺจ วินยญฺจ มหาคุณํ ฯ

คำแปล

พระสักยมุนี ผู้ทรงพระนามว่า อังคีรส ผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์ทั้งปวง ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ทั้งปวง ผู้เป็นดังสีหะ ได้ทรงแสดงปิฎกทั้ง ๓ คือ พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก พระวินัยปิฎก อันมีพระคุณใหญ่ไว้แล้ว ฯ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาล นับจำเดิมแต่ปรินิพพานแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นมา บัดนี้ล่วงไปแล้วได้ ๒๕๐๐ พรรษา เป็นกึ่งพุทธกาล พอดี สำนักงาน ส. ธรรมภักดี ที่เป็นเหมือนคลังพระธรรมใหญ่ ในประเทศไทย ได้พิมพ์พระไตรปิฎกเทศนา มหาวิตถารนัย หรืออนันตมหาวิตถารนัย ขึ้นรับกึ่งพุทธกาล สำเร็จลงเรียบร้อยบริบูรณ์ สมกับปสาทศรัทธาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ที่มุ่งหมายจะบำเพ็ญมหากุศล เป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา ด้วยหวังผลาอานิสงส์ อันยิ่งใหญ่ให้แก่ตน ในภายภาคหน้า ทั้งเพื่อสนองคุณมารดาบิดา ครูบาอาจารย์ของตน ๆ ให้สมมโนรถความปรารถนา

ต้นเหตุที่จะมีพระไตรปิฎกมหาวิตถารนัย หรืออนันตมหาวิตถารนัย ๕๐๐๐

---

๑. จากพระไตรปิฎกสยามรัฐ พระวินัยปิฎกคัมภีร์ปริวารเล่ม ๘ หน้า ๒๒๔ ฯ

กัณฑ์ อันเป็นฉบับครบถ้วนบริบูรณ์พร้อมทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา อรรถาธิบาย อันเป็นหนังสือใหญ่ยิ่งกว่าหนังสือทั้งหมดในโลก อันมีในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าประเทศใด ๆ มีประเทศไทย ลาว พม่า เขมร มอญ ญวน เป็นต้นก็เขียนมัน เป็นด้วยความมีฉันทะร่วมกันเป็นเอกฉันท์ของข้าพเจ้า และของคุณมหาสม พ่วงภักดี ทั้งคณานายทัศนีย์ พ่วงภักดี เจ้าของสำนักงาน ส. ธรรมภักดี ผู้มีกุศลเจตนาอันยิ่งใหญ่ ที่อยากให้มีพระธรรมคำสั่งสอนอันประเสริฐสุดของพระพุทธเจ้าแพร่หลายมากที่สุด ได้คิดกันขึ้นว่า ทำอย่างไรจึงจะมีหนังสือธรรมคัมภีร์ใหญ่ยิ่งเท่ากับอายุพระพุทธศาสนา ๕๐๐๐ ปี จึงลงความเห็นกันว่า พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น มีครบบริบูรณ์ทั้ง ๘ หมื่น ๔ พันพระธรรมขันธ์ ในพระไตรปิฎกฉบับบาลี ๔๕ เล่มของไทยเราแล้ว แต่ว่าถ้าไม่มีคัมภีร์อธิบาย คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา อรรถาธิบาย ประกอบไว้ในที่แห่งเดียวกัน รวมกันไป ประกอบกันไป ทุกข้อความแล้ว ก็ยังไม่เป็นที่แจ่มแจ้งดี แก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายที่ศึกษาเล่าเรียน สดับรับฟัง ถ้าให้มีทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา หรืออนุฎีกา โยชนา อรรถาธิบาย ไว้พร้อมกันแล้ว จะเป็นการดีหาที่สุดมิได้ จึงได้ตกลงกันว่า ต้องมีพระไตรปิฎก ๕๐๐๐ กัณฑ์ เมื่อตกลงกันดังนี้แล้ว เจ้าของสำนักงาน ส. ธรรมภักดี ก็จัดดอกไม้ ธูปเทียน เครื่องสักการบูชาลงที่ตะลุ่มมุกด์ใหญ่ แล้วชวนข้าพเจ้าไปที่โบสถ์พระแก้ว แล้วสักการบูชา ขออานุภาพพระรัตนตรัยเป็นเครื่องป้องกันสรรพอันตรายที่จะมีแก่ตนและครอบครัว ทรัพยสมบัติ กิจการทั้งปวง เพื่อความสำเร็จแห่งพระไตรปิฎก ๕๐๐๐ กัณฑ์ว่า ในระหว่างที่พระไตรปิฎก ๕๐๐๐ กัณฑ์ยังไม่อุบัติขึ้นในโลกตราบใด ขอภัยอันตรายทั้งปวงแห่งชีวิตและทรัพยสมบัติกิจการของข้าพเจ้า และของผู้รจนา อย่าได้มีมาเป็นอันขาด เมื่อขออานุภาพพระรัตนตรัยต่อพระพักตร์ของพระมหามณีรัตนปฏิมากร คือ พระแก้วมรกตดังนี้แล้ว ก็พากันกลับ ตั้งแต่นั้นมา เจ้าของสำนักงาน ส. ธรรมภักดี ก็มีอธิษฐานจิตอันแน่วแน่ในการที่ให้ข้าพเจ้าแต่งพระไตรปิฎกเทศนา ๕๐๐๐ กัณฑ์ ให้สำเร็จตามปรารถนา ส่วนข้าพเจ้าก็ได้ตั้งใจไว้ว่า จะพยายามจนสำเร็จให้ได้ แล้วก็สำเร็จดังตั้งใจ แต่เป็นการสำเร็จอย่างอัศจรรย์

ข้อที่ว่า เป็นการสำเร็จอย่างอัศจรรย์ คือ อย่างไร คือ ในเวลา ๑๘ ปี

นับถอยหลังจากนั้นมา ส. ธรรมภักดี ยังไม่เจริญใหญ่โตเหมือนอย่างนี้เลย ยังเป็นสำนักงานเล็ก ๆ อยู่ เมื่อคำนึงถึงการที่จะให้มีพระไตรปิฎก ๕๐๐๐ กัณฑ์ขึ้น ก็เห็นว่าต้องใช้ทุนเป็นจำนวนมาก ในเวลานั้นในสำนักงานยังไม่มีเงินเพียงพอ จะได้เงินที่ไหนมาลงทุนพิมพ์ จะพิมพ์ได้เมื่อไรก็ไม่รู้ เป็นแต่เจ้าของสำนักงานมีอธิษฐานมั่นอยู่ว่าต้องพิมพ์ให้ได้ ทั้งนี้ด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอันยิ่งใหญ่ตักเตือนใจอยู่เสมอแต่เดชะบุญบารมีของเจ้าของสำนักงาน ส. ธรรมภักดี และด้วยเดชะบุญบารมีของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ทั้งคฤหัสถ์ บรรพชิต ทุกจตุคัดเลื่อมใสเชื่อถือต่อสำนักงานมากขึ้นเป็นลำดับมา จึงทำให้สำนักงานมีเจริญขึ้นเป็นลำดับมาดุจเดียวกัน ทั้งพอดีทำจวบจวนกึ่งพุทธกาล เจ้าของสำนักงาน ส. ธรรมภักดี จึงได้ตั้งสัจจาธิษฐานเป็นการใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ด้วยการยอมเสียสละกำลังกาย กำลังใจ กำลังบัญญา และกำลังทุนทรัพย์ ออกพิมพ์พระไตรปิฎก ๕๐๐๐ กัณฑ์ ทั้งอย่างเล่ม อย่างลาน เป็นมโหฬาร ประกอบทั้งการโฆษณาก็ยิ่งใหญ่กว่าที่เคยมีมา โดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยยากลำบากกายเสียดายทรัพย์สมบัติใด ๆ เลย ขอแต่ให้สำเร็จการนี้เท่านั้น

อะไรเป็นมูลเหตุให้เชื่อว่าอายุพระพุทธศาสนามีอยู่ ๕๐๐๐ ปี ส่วน ๒๕๐๐ ปีนั้น เป็นกึ่งพุทธกาล หรือกึ่งศาสนา จนถึงกับได้ตั้งมูลปณิธาน เพื่อให้มีพระไตรปิฎกฉบับสมบูรณ์ บริบูรณ์ยิ่งกว่าฉบับใด ๆ ทั้งหมดขึ้น ๕๐๐๐ กัณฑ์ ให้เท่ากับอายุพระพุทธศาสนา ๕๐๐๐ ปี ? ข้อนี้ขอบอกว่า เดิมทีก็เชื่อตามครูบาอาจารย์ที่กล่าวกันมาว่า อายุพระพุทธศาสนา ๕๐๐๐ ปี ทั้งเคยได้ยินพระบอกศักราชอยู่เสมอว่า บัดนี้พระพุทธศาสนายุกาลล่วงแล้วเท่านั้น เป็นปัจจุบันเท่านั้น ยังจะมาอีกข้างหน้าเท่านั้น รวมกันทั้ง ๓ ส่วน มาประมวลในที่อันเดียวกัน จึงจะบรรจบครบ ๕๐๐๐ พรรษา ดังนี้ ครั้นต่อมา จึงได้พบเห็นในคัมภีร์หลายคัมภีร์ด้วยกัน จึงได้เชื่อถือมั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน คัมภีร์ที่กล่าวว่า อายุพระพุทธศาสนา ๕๐๐๐ ปีนั้น มีอยู่หลายคัมภีร์ด้วยกัน จะยกมาอ้างเพียง ๖ คัมภีร์ คือ:-

๑. พระไตรปิฎก เล่ม ๗ อันเป็นพระวินัยปิฎก คือ คัมภีร์จุลวรรค ภาค ๒ ภิกขุนีขันธกะ หน้า ๓๒๖ (สามร้อยยี่สิบหก)

๒. คัมภีร์จตุตถสมันตปาสาทิกา ตอนว่าด้วยอรรถกถาแห่งภิกขุนีขันธกะ

หน้า ๔๔๘ (สี่ร้อยสี่สิบแปด)

๓. ปฐมสมันตปาสาทิกา อันว่าด้วยสังคีติกถา หน้า ๒๙ (ยี่สิบเก้า)

๔. คัมภีร์ปปัญจปสูทนี อรรถกถาแห่งมหาสุญญตาสูตร อันมีในอุปริ-ปัณณาสก์ หน้า ๕๖๕ (ห้าร้อยหกสิบห้า)

๕. พระไตรปิฎก เล่ม๒๓ อัฏฐกนิบาต หน้า๒๘๖ (สองร้อยแปดสิบหก)

๖. คัมภีร์มโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งโคตมีสูตร หน้า ๓๐๐ (สามร้อย)

ในคัมภีร์เหล่านี้ ล้วนแต่มีใจความต้องกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันว่า พระสัทธรรมจักดำรงอยู่ ๕๐๐ ปี เหมือนกันทั้งนั้น ต่างแต่เนื้อความมากและน้อยเท่านั้น ท่านจักได้เห็น ดังต่อไปนี้ :-

๑. พระไตรปิฎก เล่ม๗ อันเป็นพระวินัยปิฎก คือ คัมภีร์จุลวรรค ภาค๒ ภิกขุนีขันธกะ หน้า ๓๒๖ (สามร้อยยี่สิบหก) ว่า

สเจ ปนานนฺท นาลภิสฺส มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชํ จิรฏฺฐิติกํ อานนฺท พฺรหฺมจริยํ อกวิสฺส วสฺสสหสฺสํ สทฺธมฺโม ติฏฺเฐยฺย ยโต จ โข อานนฺท มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต นิทานิ อนนฺท พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ ภวิสฺสติ ปญฺเจวทานิ อานนฺท วสฺสสตา สทฺธมฺโม ฐสฺสติ

แปลว่า ดูก่อนอานนท์ ก็ถ้ามาตุคามจักไม่ได้ออกจากเรือนมาสู่บรรพชาอันไม่มีเรือน ในพระธรรมวินัย อันพระตถาคตประกาศไว้แล้ว พรหมจรรย์ก็จักตั้งอยู่นาน พระสัทธรรมก็ต้องตั้งอยู่ตลอดพันปี ดูก่อนอานนท์ เพราะเหตุที่มาตุคามได้ออกจากเรือนมาบรรพชา ในพระธรรมวินัย อันพระตถาคตประกาศไว้แล้วบัดนี้ พรหมจรรย์จักไม่ตั้งอยู่นาน พระสัทธรรมจักตั้งอยู่เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น ดังนี้ ฯ

ในพระพุทธพจน์ที่ยกขึ้นแปลแล้วนี้ ได้ใจความว่า ถ้ามาตุคามจักไม่ได้บรรพชา พระสัทธรรมต้องตั้งอยู่พันปี แต่เพราะมาตุคามได้บรรพชาแล้ว พระสัทธรรมจึงจักตั้งอยู่เพียง ๕๐๐ ปี เท่านั้น ดังนี้ ฯ คำว่า พระสัทธรรมต้อง

ตั้งอยู่พันปี และ คำว่า พระสัทธรรมจักตั้งอยู่ ๕๐๐ ปี ทั้ง ๒ นี้ เป็นนิตัดถะ คือ เป็นคำที่ยังควรอธิบายออกไปอีก ไม่ใช่เป็นนิตัดถะ คือ เป็นคำที่ไม่ต้องอธิบายอีก เพราะฉะนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายออกไว้ ดังหลักฐานที่ ๒ ที่อ้างไว้แล้วต่อไปนี้ คือ:-

๒. คัมภีร์ชุตถสมันตปาสาทิกา ตอนว่าด้วยอรรถกถาแห่งภิกขุนีขันธกะ หน้า ๔๔๘ มีเนื้อความว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ารับทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ไว้ ไม่ให้ภิกษุณีล่วงตลอดชีวิต ก่อนมาตุคามได้บรรพชา เมื่อพระองค์ไม่รับทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ไว้ก่อน ปล่อยให้มาตุคามบรรพชาเสียก่อน พระสัทธรรมต้องตั้งอยู่เพียง ๕๐๐ ปี เท่านั้น แต่เพราะเหตุที่ได้ทรงบัญญัติครุธรรมไว้ก่อน พระสัทธรรมก็จักตั้งอยู่อีก ๕๐๐ ปี รวมทั้ง ๕๐๐ ปีก่อน ก็เป็นพันปี เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันว่า พระสัทธรรมจักตั้งอยู่พันปี คือ จักตั้งอยู่ด้วยการมีพระขีณาสพปฏิสัมภิทาญาณ ๑ พันปี ตั้งอยู่ด้วยการมีพระอรหันต์สุกขวิปัสสก ๑ พันปี พระอนาคามี ๑ พันปี พระสกทาคามี ๑ พันปี พระโสดาบัน ๑ พันปี เอว ปญจวสฺสสหสฺสานิ ปฏิเวธสทฺธมฺโม ฐสฺสติ จึงเป็นอันว่า พระสัทธรรม คือ ปฏิเวธจักตั้งอยู่ ๕๐๐๐ ปี ด้วยอาการอย่างนี้ ถึงพระปริยัติธรรมก็เหมือนกัน คือ จักตั้งอยู่เพียง ๕๐๐๐ ปี เหมือนกัน ฯ เมื่อพระปริยัติไม่มี ปฏิเวธก็ไม่มี แต่ถึงปริยัติอันตรธานไปแล้วก็ดี เพศภิกษุก็จักเป็นไปอีกนาน ดังนี้

ได้ใจความตามอรรถกถานี้ว่า คำว่า พระสัทธรรมจักตั้งอยู่พันปีนั้น คือ พระปฏิเวธสัทธรรม ๕ จักตั้งอยู่อย่างละพันปี จึงรวมเป็น ๕๐๐๐ ปี เมื่อพระปริยัติสัทธรรมไม่มี พระปฏิเวธก็ไม่มี แต่ผู้ถือเพศเป็นภิกษุยังจักมีไปอีกนาน ไม่มีกำหนดกาลว่าอีกเท่าไร แต่ลงท้ายก็ต้องหมดไป ดังที่กล่าวไว้ในเรื่องศาสนาอันตรธาน ในคัมภีร์ต่างๆ มีคัมภีร์มโนรถปูรณีเอกนิบาตวัณณนา ว่าด้วยอันตรธาน ๕ เป็นต้น และเมื่อใดเพศภิกษุหมดแล้ว คำสอนของพระพุทธเจ้าเพียง ๑ คาถาก็ไม่มีผู้ใดจำได้แล้ว เมื่อนั้นแหละ เรียกว่า ๑ พุทธันดร คือ หมดเขต พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งๆ ๑ พุทธันดรนั้น ไม่มีกำหนดกาลว่ากี่ แต่กำหนดไว้ว่านานจนแผ่นดินนี้สูงขึ้นไปได้ ๑ โยชน์เท่านั้น จนกว่าแผ่นดินนี้จะสูงขึ้นได้ ๑ โยชน์นั้น เราก็จะเห็นว่านานนักหนา นานจนนับปีไม่ได้

๓. ปฐมสมันตปาสาทิกา อันว่าด้วยสังคีติกถา หน้า ๒๙ ว่า อิทํ มหากสฺสปตฺเถเรน ทสพลสฺส สาสนํ ปญฺจวสฺสสหสฺสปฺปมาณกาลํ ปวตฺตนสมตฺถกตํ แปลว่า ศาสนาของพระทศพลเจ้านี้ พระมหากัสสปเถรเจ้า กระทำไว้แล้วให้สามารถเป็นไปตลอดกาลประมาณ ๕๐๐๐ ปี ดังนี้ ฯ

๔. สัมภีร์ปปัญจปสูทนี อรรถกถาแห่งมหาสุญญตาสูตร อันมีในอุปริปัณณาสก์ หน้า ๕๖๕ ว่า เอวเมว มยิ ปรินิพฺพุเตปิ ปญฺจวสฺสสหสฺสานิ อิมํ สุตฺตํ อาวชฺชิตฺวา คณฺหิ วิโนเทตฺวา เอกีภาวาภิรตา กุลปุตฺตา วฏฺฏทุกฺขสฺส อนฺตกิริสนฺติ ฯ แปลว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า ถึงเมื่อเราตถาคตได้ปรินิพพานไปแล้วอย่างนั้นก็ดี กุลบุตรทั้งหลายผู้ยินดีในเอกีภาพ คือ ความเป็นผู้อยู่ผู้เดียว นึกถึงมหาสุญญตาสูตรนี้แล้ว หลีกออกจากหมู่คณะแล้ว ก็จักทำให้สิ้นวัฏฏทุกข์ได้ จนตลอด ๕๐๐๐ ปี ดังนี้ ฯ ได้ใจความว่า ในภายใน ๕๐๐๐ ปีนี้ พระสัทธรรมยังจักตั้งอยู่ คือ พระศาสนาจักอยู่ครบบริบูรณ์ทั้งปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ ตลอด ๕๐๐๐ ปี ยกเพศภิกษุเสีย เพราะเพศภิกษุยังจักมีไปอีกนาน จนกระทั่งมีผ้าเหลืองนิดหน่อย มีบุตรภรรยาทำนาค้าขาย เขาก็ยังเรียกว่า ภิกษุ ผู้ทำบุญกับผู้เช่นนั้นด้วยถือว่าเป็นภิกษุ ก็ยังได้บุญอยู่เหมือนเก่า

๕. พระไตรปิฎก เล่ม ๒๓ อัฏฐกนิบาต หน้า ๒๘๖ ว่า สเจ อานนฺท นาลภิสฺส มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชํ จิรฏฺฐิติกํ อานนฺท พฺรหฺมจริยํ อภวิสฺส วสฺสสหสฺสเมว สทฺธมฺโม ติฏฺเฐยฺย ยโต จ โข อานนฺท มาตุคาโม ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต นทานิ อานนฺท พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ ภวิสฺสติ ปญฺเจวทานิ อานนฺท วสฺสสตานิ สทฺธมฺโม ฐสฺสตี" ดังนี้ บาลีและคำแปลนี้อันเดียวกันกับในภิกขุนีขันธกะ ที่อ้างไว้แล้วในหลักฐานที่ ๑ จึงไม่ต้องแปลไว้อีก เป็นแต่ยกมาไว้ให้ดู เพื่อให้รู้ว่าไม่ใช่มีแต่ในพระวินัยปิฎกเท่านั้น ถึงในพระสุตตันตปิฎกก็มีตรงกัน

๖. สัมภีร์มโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งโคตมีสูตร หน้า ๓๐๐ ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ไว้ก่อน ก่อนที่จะทรงอนุญาตให้มาตุคาม

บรรพชา เพราะว่าเมื่อไม่ทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ไว้ก่อน พระสัทธรรมต้องตั้งอยู่ได้เพียง ๕๐๐ ปีเท่านั้น เพราะเหตุที่มาตุคามบรรพชา แต่เพราะเหตุที่ทรงบัญญัติครุธรรมไว้ก่อนแล้ว พระสัทธรรมก็จะตั้งอยู่อีก ๕๐๐ ปี รวมเป็น ๑๐๐๐ ปี คือจักมีพระอรหันตปฏิสัมภิทาญาณอยู่ตลอดพันปีเป็นต้น ดังที่ว่าไว้ในหลักฐานที่ ๑ แล้วนั่น

เป็นอันได้ใจความว่า พระพุทธศาสนายุกาล ๕๐๐๐ ปี ตามที่ถือกันมาแต่โบราณแล้วนั้น มีหลักฐานอ้างอิงในพระบาลีอันมีในพระไตรปิฎกนี้ ถึง ๒ ปิฎก คือ พระวินัย พระสูตร และในอรรถกถา อีก ๔ คัมภีร์ ดังที่ว่ามาแล้ว ส่วนในอรรถกถา ฎีกา คัมภีร์อื่น ๆ นั้นยังมีอยู่อีก ขอวิญญูชนทั้งหลายโปรดทราบเถิดว่า คำว่า ๕๐๐๐ ปี มีอยู่ในพระไตรปิฎก และอรรถกถา ฎีกาจริง ๆ ไม่ใช่เพียงแต่พูดและถือกันต่อ ๆ มาโดยไม่มีหลักฐาน หากท่านได้พิจารณาตามที่ว่านี้ให้ละเอียดแล้ว ก็จะเชื่อถือจริงว่า อายุพระพุทธศาสนามีอยู่ ๕๐๐๐ ปี เท่านั้น หากจะมีท่านผู้ใดถือว่า ในพระบาลีพระพุทธเจ้าตรัสไว้เพียงพันปีเท่านั้น ส่วน ๕๐๐๐ ปีนั้นมีในอรรถกถาต่างหาก ดังนี้ ก็ขอถามท่านผู้นั้นว่า ท่านเชื่อหรือไม่ว่า พระสัทธรรมจักตั้งอยู่เพียงพันปี ตามคำของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ? ถ้าท่านตอบว่าเชื่อ ก็ขอถามท่านต่อไปว่า เหตุไรพระพุทธศาสนาจึงมีเลยพันปีมาถึง ๒๕๐๐ ปีแล้ว มิเป็นอันผิดคำพระพุทธเจ้าไปหรือ ? ท่านก็จะตอบไม่ได้ เพราะอะไร ? เพราะคำของพระพุทธเจ้าไม่เป็น ๒ ตรัสอย่างไรต้องเป็นอย่างนั้น ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไปได้ คราวนี้ท่านก็จะนึกเอะใจว่า เอ๊ะ ! นี่อย่างไร เหตุไรพระพุทธเจ้าตรัสไว้เพียงพันปีเท่านั้น จึงอยู่เลยมาถึง ๒๕๐๐ ปีแล้ว เมื่อท่านเอะใจอย่างนี้ ท่านก็จะนึกได้ว่า อ้อ! คำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า พันปีนั้น เป็นนยัตถะ คือ เป็นคำที่ควรอธิบาย เหมือนกับที่ข้าพเจ้าว่ามาแล้วข้างต้นโน้น เมื่อท่านนึกได้อย่างนี้ ท่านก็จะเชื่ออรรถกถาได้แน่นแฟ้นขึ้นว่า จริง ถูกตามอรรถกถาว่า หากท่านจะถือว่าพระบาลีที่ยกมานั้น ไม่ใช่พระพุทธพจน์ ก็ให้ท่านนึกดูเถิดว่า ถ้าไม่ใช่พระพุทธพจน์ ต้องไม่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกถึง ๒ ปิฎก เป็นแน่ เมื่อท่านนึกอย่างนี้ก็จะสิ้นสงสัย

ถ้าท่านผู้ใด จะถือพระพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตร อันมีเนื้อความว่า "ดูก่อนสุภัททะ ถ้าภิกษุเหล่านี้ยังอยู่คือยู่ชอบตราบใด โลกก็จะไม่ว่างจากพระอรหันต์ตราบนั้น ดังนี้ เป็นหลักว่า พระพุทธศาสนาไม่มีกำหนดอายุกาล เมื่อยังมีผู้ปฏิบัติดีอยู่ตราบใด พระพุทธศาสนาก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ไม่มีเวลาสิ้น เวลาเสื่อม ดังนี้ ก็ขอถามท่านว่า คำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้นี้ มุ่งทรงแสดงถึงอะไร ? เมื่อท่านรู้ท่านก็จะตอบว่า ทรงมุ่งแสดงถึงคุณแห่งการปฏิบัติ เมื่อท่านตอบอย่างนี้ก็จะขอถามท่านต่อไปว่า ในพระบาลีว่าด้วยพันบีนั้น ทรงมุ่งแสดงอะไร ? เมื่อท่านรู้ท่านก็ตอบว่า ทรงมุ่งแสดงอายุกาลแห่งศาสนา เมื่อท่านตอบอย่างนี้ เป็นอันตอบถูก แต่ขอถามท่านต่อไปว่า พระพุทธพจน์ทั้ง ๒ นี้ ไม่ขัดกันหรือ ? เมื่อท่านรู้ ก็จะตอบว่า ไม่ขัด เพราะที่ตรัสไว้ก่อนนั้นทรงกำหนดอายุกาล ที่ตรัสภายหลังในคืนจะปรินิพพานนั้น ทรงมุ่งแสดงอานุภาพ หรือคุณแห่งการปฏิบัติ เปรียบเหมือนผู้หนึ่งกล่าวว่า คนเราเวลานี้อายุไม่ถึง ๑๐๐ ปี โดยมากก็เพียง ๗๕ ปีก็ตาย นับว่าคนเรามีกำหนดอายุเป็นส่วนมาก ๗๕ ปีเท่านั้น อีกคนหนึ่งกล่าวว่า ถ้าคนเรามีธาตุ ๔ บริบูรณ์อยู่ตราบใด ก็ไม่ตายตราบนั้น คำของคนทั้ง ๒ นี้ ถูกด้วยกันทั้ง ๒ คือ คนหนึ่งมุ่งแสดงอายุกาล อีกคนหนึ่งมุ่งแสดงอานุภาพแห่งธาตุ แต่ว่าในที่สุดเมื่อถึงกำหนดอายุกาลนั้นแล้ว ธาตุทั้ง ๔ ก็จะวิปริตแปรผันลงท้ายก็ตาย ข้อนี้ฉันใด พระพุทธศาสนาก็ฉันนั้น เพราะอะไร ? เพราะว่าทุกสิ่งย่อมมีเจริญ มีเสื่อม เป็นคู่กัน จะเจริญอยู่เรื่อยไปจนไม่มีอายุไขยนั้นไม่ได้ ข้อนี้ต้องตามพระบาลีว่า

"ขยวยธมฺมา สงฺขารา" แปลว่า สังขารทั้งหลายมีความสิ้น ความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ดังนี้

๒๕๐๐ ปีนี้ เป็นกึ่งศาสนา กึ่งพุทธกาล กึ่งพุทธศาสนายุกาลแล้ว ตะวันกำลังเที่ยง ย่อมแผดแสงไปทั่วทุกทิศ พระจันทร์เพ็ญกำลังตั้งเด่นอยู่ในท้องกลางนภากาศ ย่อมแผ่รัศมีไปทั่วโลกธาตุ ฉันใด กึ่งพุทธกาลนี้ พระพุทธศาสนาก็จักแผ่ไปทั่วทิศทั้งปวง ฉันนั้น โดยเฉพาะแล้ว พระไตรปิฎก ๕๐๐๐ กัณฑ์ อันเป็นที่บรรจุพระธรรม ๘ หมื่น ๔ พันพระธรรมขันธ์ ซึ่งเปรียบเหมือนแก้วดวงวิเศษ ๘ หมื่น ๔ พันดวง อันโชติช่วงอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นพระบาลีที่เลื่อนไหล

ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา อรรถาธิบาย ฉบับมโหฬารนี้กำลังมีผู้อนุโมทนาสาธุการ ร่วมใจกันสร้าง ร่วมใจกันฉลอง ร่วมใจกันพิมพ์ ทุกแห่งหน จะเป็นประโยชน์มหาศาล แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายในนานาสถาน ตลอดกาลนาน

ในที่สุด ขอให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ที่ได้สร้าง ได้ฉลอง ได้พิมพ์ ได้อ่าน ซึ่งพระไตรปิฎก ฉบับมโหฬาร ๕๐๐๐ กัณฑ์ อย่างลานหรืออย่างเล่ม จงเจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ทุกทิพาราตรีกาล

อนึ่งโสด ด้วยอานุภาพแห่งกุศลเจตนาของข้าพเจ้า และของเจ้าของสำนักงาน ส. ธรรมภักดี ทั้งของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย รวมทั้งอานุภาพพระรัตนตรัย ขอความสำเร็จผลอันดีงามจงมีแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ทั้งขอให้พระไตรปิฎกฉบับ ๕๐๐๐ กัณฑ์นี้ จงเจริญแพร่หลายไปในนานาสถาน เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แก่เทพยดามนุษย์ทั้งหลายตลอดกาลนาน เทอญ.

บุ๋ย แสงฉาย

ถ้อยแถลงผลงานพระไตรปิฎก ๕๐๐๐ มโหฬารชิ้นสุดท้าย

ของ

ชีวิตสำนักงาน ส. ธรรมภักดี ของข้าพเจ้าทั้งสอง

ในการเสียสละครั้งสำคัญในชีวิตของข้าพเจ้าทั้งสอง ไม่มีอะไรที่จะประเสริฐเท่า ดีเท่า ปลื้มใจยิ่งใหญ่เท่า การเรียบเรียงพระไตรปิฎกมหาวิตถารนัย ๕๐๐๐ กัณฑ์ อันประกอบด้วยบาลี อรรถกถา ฎีกา และธัมมัตถาธิบาย สำเร็จ และได้ลงมือทำการพิมพ์ขึ้นทั้งเทศนา ๕๐๐๐ กัณฑ์ และเป็นเล่ม ๑๐๐ เล่มจบ เพื่อสะดวกแก่นักศึกษาค้นคว้าหาความรู้กันทั่วไป ทั้งทางคดีโลก คดีธรรม จะเป็นกุญแจดอกใหญ่ และมีคุณสารสมบัติแก่คฤหัสถ์บรรพชิตหาประมาณมิได้ จึงใหญ่ยิ่งกว่างานใด ๆ ทั้งหมดในชีวิตของ ส. ธรรมภักดี คือ ข้าพเจ้าทั้งสอง และกล้าพูดได้ว่าเป็นงานชิ้นเอกอุยอดเยี่ยม เป็นอมตะในชีวิตของข้าพเจ้าทั้งสอง หามีงานใด ๆ จะยิ่งไปกว่าอีกไม่ แม้ว่าข้าพเจ้าทั้งสองจะมีชีวิตไปอีกสักเท่าใด ๆ ก็ตาม ก็ไม่เสียที ที่ข้าพเจ้าทั้งสองเสียสละดำเนินงานมา ๒๐ ปีเศษ ข้าพเจ้าทั้งสองจักตายลงวันใดก็หลับตาตายแล้ว

ในพระไตรปิฎกมหาวิตถารนัย ๕๐๐๐ ผูกนี้ ได้แบ่งเป็นพระวินัยปิฎก ๕ คัมภีร์ มี ๕๐๐ ผูก พิมพ์เล่มรวมเป็น ๑๐ เล่มจบ พระสุตตันตปิฎก ๕ คัมภีร์ มี ๓๘๐๐ ผูก พิมพ์เล่มรวมเป็น ๗๖ เล่ม พระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ มี ๗๐๐ ผูก พิมพ์เล่มรวม ๑๔ เล่มจบ จะพิมพ์ครบบริบูรณ์ทั้ง ๕๐๐๐ ผูกจบ และทั้ง ๑๐๐ เล่มจบบริบูรณ์ ในปีกึ่งพุทธกาล พ.ศ. ๒๕๐๐ นี้ ให้ทันสมกับที่ท่านพุทธศาสนิกชนหลั่งไหลกันไปสร้างเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา ทั้งผูกและเป็นเล่ม

ข้าพเจ้าทั้งสอง ต้องขอขอบพระเดชพระคุณท่านพุทธศาสนิกชน ทั้งคฤหัสถ์ บรรพชิต ทุกเพศ ทุกวัย ทุกชั้นทุกฐานะ ซึ่งล้วนตั้งจิตตั้งใจอุปถัมภ์บำรุง สำนักงาน ส. ธรรมภักดี ของข้าพเจ้าทั้งสองตั้งแต่ต้นมาได้ถึง ๒๐ ปีเศษแล้ว และทุกวันนี้ก็ยิ่งได้รับอุปถัมภ์คนละมากบ้าง น้อยบ้าง สม่ำเสมอมิได้ขาด เป็นมูลเหตุสำคัญที่งานทุกอย่างของข้าพเจ้าทั้งสอง เช่น พระไตรปิฎก ๕๐๐๐ สำเร็จ

ลงด้วยดีตลอดมา ขอผลานิสงส์แห่งกุศลผลทานใด ๆ และขอผลอันเกิดจากการเผยแพร่พระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ของข้าพเจ้าทั้งสอง จงบังเกิดมีแด่ท่านทั้งหลายโดยทั่วถึง ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน

ความจริงในการเรียบเรียงพระไตรปิฎกมหาวิทยาลัย ๕๐๐๐ นี้ ข้าพเจ้าได้พิจารณาและเลือกเฟ้นท่านผู้เรียบเรียงที่สุด เพราะมุ่งคุณสมบัติของพระธรรม ๘๔๐๐๐ พระธรรมขันธ์ เป็นหลัก เพราะจะให้เป็นงานยอดเยี่ยม ได้ประโยชน์ไพศาลแก่ท่านผู้อ่านผู้ฟังจริง ๆ มิใช่จะเรียบเรียงให้จบเพียงสักว่าจบ สำนวนโวหารก็จะระคนปนคละกัน ท่านผู้แต่งความรู้ดีก็มี ไม่ดีก็มี รู้แต่มีอุตสาหะพยายามน้อย ขาดการค้นคว้าหาหลักฐาน บาลี อรรถกถา ฎีกา ให้ถ่องแท้ก็มาก ย่อมจักเสียประโยชน์แก่อนุชนคนภายหลัง ฉะนั้น ข้าพเจ้าทั้งสอง จึงสละทุนทรัพย์มอบแด่ มหาปุย แสงฉาย "อนงคาราม" ให้เป็นผู้เรียบเรียงรวบรวมแต่ผู้เดียว ตลอด ๕๐๐๐ กัณฑ์ ข้าพเจ้าทั้งสองขอประกาศความมั่นใจและศรัทธาของข้าพเจ้าอันมีต่อ มหาปุย แสงฉาย ผู้เป็นเอตทัคคะการเทศนา และผู้เป็นเอตทัคคะบาลี อรรถกถา ฎีกา ไตรปิฎกจริง ๆ ของท่านผู้นี้ เมื่อหมดอายุของข้าพเจ้าทั้งสองแล้ว อนุชนผู้ศึกษาพบเห็นภายหลังจักได้ทราบความจริงตามความจริงเสียในทันที ณ โอกาสนี้ทีเดียว.

ขอได้รับความเคารพอย่างสูง

จาก

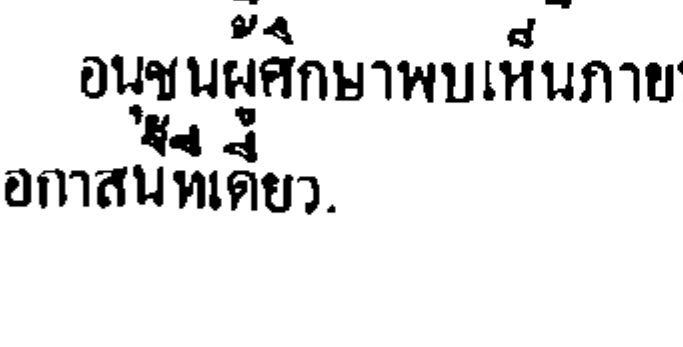

(สม พ่วงภักดี)

และ

(ทัศนีย์ พ่วงภักดี)

สารบาญ คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๑

(คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคนี้ มี ๔ เล่มจบ)

กัณฑ์ที่ ๑ ว่าด้วย คำว่า ปฏิสัมภิทามรรค ๑
ปฏิสัมภิทา ๔ ๒
กัณฑ์ที่ ๒ ว่าด้วยปฏิสัมภิทา ๔ โดยพิสดาร ๗
กัณฑ์ที่ ๓ ว่าด้วยญาณ ๗๓ ตามมาติกา ๑๓
วิปัสสนาญาณ ๑๓
วิมุตติญาณ ๑๔
ปริจจาคัฏฐญาณ ๑๔
ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ๑๕
อรณวิหารญาณ ๑๕
สมสีสัฏฐญาณ ๑๕
ขันติญาณ ๑๖
วิโมกขวิวัฏฏญาณ ๑๖
เจโตปริยญาณ ๑๖
ทิพพจักขุญาณ ๑๗
มัคคญาณ ๑๗
กัณฑ์ที่ ๔ ว่าด้วยสุตมยญาณ ๑๘
สุตมยญาณ ๑๘
กัณฑ์ที่ ๕ ว่าด้วยสุตมยญาณ (ต่อ) ๒๓
กัณฑ์ที่ ๖ ว่าด้วยธรรมทัควรรู ๒๗
กัณฑ์ที่ ๗ ว่าด้วยธรรมทัควรรูยิ่ง ๓๓
กัณฑ์ที่ ๘ ว่าด้วยธรรมทัควรรูยิ่ง ๓๗
กัณฑ์ที่ ๙ ว่าด้วยธรรมทัควรรูยิ่ง ๔๓
กัณฑ์ที่ ๑๐ ว่าด้วยธรรมทัควรรูยิ่ง ตามทุติยภาณวาร ๔๘

กัณฑ์ที่ ๑๑	ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามนัยที่ ๑๖ ในทุติยภาณวาร	๕๔
กัณฑ์ที่ ๑๒	ว่าด้วยธรรมที่ควรรอบรู้ ในตติยภาณวาร	๕๘
กัณฑ์ที่ ๑๓	ว่าด้วยธรรมที่ควรละ	๖๓
กัณฑ์ที่ ๑๔	ว่าด้วยธรรมที่ควรอบรม	๖๘
กัณฑ์ที่ ๑๕	ว่าด้วยการอบรม ๒ ประการ	๗๕
กัณฑ์ที่ ๑๖	ว่าด้วยธรรมที่ควรทำให้แจ้ง	๗๘
กัณฑ์ที่ ๑๗	ว่าด้วยไตรลักษณ์และอริยสัจ	๘๔
กัณฑ์ที่ ๑๘	ว่าด้วยสุตมยญาณตามอรรถกถา	๘๘
กัณฑ์ที่ ๑๙	ว่าด้วยสีลมยญาณ	๙๕
กัณฑ์ที่ ๒๐	ว่าด้วยสีลมัยตามนัยที่ ๕	๑๐๐
กัณฑ์ที่ ๒๑	ว่าด้วยสมาธิภาวนามยญาณ	๑๐๕
กัณฑ์ที่ ๒๒	ว่าด้วยธรรมฐิติญาณ	๑๑๐
กัณฑ์ที่ ๒๓	ว่าด้วยสังเขป ๕ เป็นต้น	๑๑๖
กัณฑ์ที่ ๒๔	ว่าด้วยสัมมสนญาณ	๑๒๑
กัณฑ์ที่ ๒๕	ว่าด้วย ุทยัพพยานุปัสสวาญาณ	๑๒๖
กัณฑ์ที่ ๒๖	ว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ	๑๓๑
กัณฑ์ที่ ๒๗	ว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น	๑๓๖
กัณฑ์ที่ ๒๘	ว่าด้วยมุญจิตุกัมมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ	๑๔๑
กัณฑ์ที่ ๒๙	ว่าด้วยโคตรภูญาณ	๑๔๖
กัณฑ์ที่ ๓๐	ว่าด้วยมรรคญาณ	๑๕๔
กัณฑ์ที่ ๓๑	ว่าด้วยผลญาณ	๑๖๐
กัณฑ์ที่ ๓๒	ว่าด้วยวิมุตตญาณ	๑๖๕
กัณฑ์ที่ ๓๓	ว่าด้วยปัจเจกขณญาณ	๑๖๙
กัณฑ์ที่ ๓๔	ว่าด้วยวัตถุนานัตตญาณ โคจรนานัตตญาณ จริยานานัตตญาณ	๑๗๕
กัณฑ์ที่ ๓๕	ว่าด้วยภูมินานัตตญาณ ธัมมนานัตตญาณ	๑๘๑
กัณฑ์ที่ ๓๖	ว่าด้วยญาตัฏฐญาณและปฏิสัมภิทญาณ	๑๘๖

กัณฑ์ที่	๓๗	ว่าด้วยวิหารัฏฐญาณเป็นต้น	๑๘๑
กัณฑ์ที่	๓๘	ว่าด้วยอานันตริกสมาธิญาณ	๑๘๖
กัณฑ์ที่	๓๙	ว่าด้วยอรณวิหารญาณ	๒๐๑
กัณฑ์ที่	๔๐	ว่าด้วยนิโรธสมาบัติญาณ	๒๐๖
กัณฑ์ที่	๔๑	ว่าด้วยสมสีสัฏฐญาณ	๒๑๑
กัณฑ์ที่	๔๒	ว่าด้วยสัลเลขัฏฐญาณ	๒๑๖
กัณฑ์ที่	๔๓	ว่าด้วยวิริยรัมภญาณ	๒๒๑
กัณฑ์ที่	๔๔	ว่าด้วยอัตถสันทัสสนญาณ	๒๒๖
กัณฑ์ที่	๔๕	ว่าด้วยทัสสนาวิสุทธิญาณ	๒๓๒
กัณฑ์ที่	๔๖	ว่าด้วยขันติญาณ ปริโยคาหนญาณ ปเทสวิหารญาณ	๒๓๗
กัณฑ์ที่	๔๗	ว่าด้วยสัญญาวิวัฏฏญาณเป็นต้น	๒๔๒
กัณฑ์ที่	๔๘	ว่าด้วยญาณวิวัฏฏญาณเป็นต้น	๒๔๗
กัณฑ์ที่	๔๙	ว่าด้วยสัจจวิวัฏฏญาณ	๒๕๒
กัณฑ์ที่	๕๐	ว่าด้วยอิทธิวิธญาณ	๒๕๗

พระสุตตันตปิฎกมหาวิตถารนัย

พระสุตตันตปิฎก มี ๕ คัมภีร์ ๓๘๐๐ กัณฑ์ จบ
เฉพาะ คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
มี ๒๐๐ กัณฑ์ (แบ่งเป็น ๔ เล่มจบ)

กัณฑ์ที่ ๑
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วย คำว่า ปฏิสัมภิทามรรค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

โสตาวิธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณํ สุตฺวาน สำวเร ปญฺญา สีลมเย ญาณำ สำวริตฺวา สมาทหเน ปญฺญา สมาธิภาวนามเย ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑ ว่าด้วย คำว่า ปฏิสัมภิทามรรค สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธ-ศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

ก็แลในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนี้ ว่าด้วยหนทางแห่งปฏิสัมภิทามรรค เป็นคำอธิบายแห่งพระสารีบุตรเถรเจ้า เมื่อว่าโดยวรรคมีอยู่ ๓ วรรคด้วยกัน คือ มหาวรรค ๑ ยุคนัทธวรรค ๑ ปัญญาวรรค ๑ ล้วนแต่เป็นวรรคใหญ่ๆ ทั้งนั้น ส่วนในกัณฑ์ที่ ๑ นี้ ยังไม่แสดงซึ่งเนื้อความตามวาระพระบาลี ที่ได้ยกขึ้นตั้งไว้แล้วนั้น จักแสดงตามอรรถกถาไปก่อน แล้วจึงจะผ่อนแสดงต่อภายหลัง

อรรถกถา

ปฏิสมฺภิทานํ มคฺโคติ ในอรรถกถาว่า ควรทราบซึ่งความปฏิสัม-ภิทามรรค ด้วย คำว่า หนทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย และควรทราบว่า คำนี้เป็นชื่อพิเศษ ดังนี้ เมื่อพระอรรถกถาจารย์กล่าวอย่างนี้แล้ว จึงกล่าวต่อไปว่า ปฏิสัมภิทานั้นมีอยู่ ๔ ประการ คือ อรรถปฏิสัมภิทา ๑ ธรรมปฏิ-สัมภิทา ๑ นิรุตติปฏิสัมภิทา ๑ ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๑ ฯ หนทางแห่ง ปฏิสัมภิทาเหล่านั้น คือ อุบายให้ได้ปฏิสัมภิทาเหล่านั้น เรียกว่า ปฏิสัม-ภิทามรรค คำว่า ปฏิสัมภิทามรรคนี้ ใจความก็คือ เหตุให้ได้ปฏิสัมภิทา ฯ ถ้ามีคำถามว่า อย่างไรเหตุให้ได้ปฏิสัมภิทานี้ จึงว่าเป็นทางแห่งปฏิสัมภิทา มีคำแก้ว่า เพราะเทศนา ซึ่งแสดงโดยประเภทเป็นของนำมาซึ่งปฏิสัมภิ-ทาญาณ ด้วยเทศนาที่แตกต่างกันโดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายซึ่งแตก ต่างกัน ย่อมทำให้เกิดความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณ แก่พระอริยบุคคล ทั้งหลายผู้สดับฟัง ทั้งเป็นปัจจัยแห่งความแตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณต่อไป แก่ปุถุชนทั้งหลาย ข้อนี้ท่านได้กล่าวไว้ว่า การแสดงโดยประเภท ย่อม นำมาซึ่งปฏิสัมภิทา ซึ่งแตกต่างกัน ดังนี้ ก็การแสดงอันแตกต่างกันโดย ประเภท ย่อมสำเร็จเป็นหนทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย คำว่า ๔ นั้น เป็น คำกำหนดนับความแตกทั่ว เรียกว่า ปฏิสัมภิทา เพราะท่านกล่าวไว้ว่า ความรู้ในอรรถ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรม เรียกว่า ธรรม-ปฏิสัมภิทา ความรู้ในมูลรากแห่งภาษานั้นๆ เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในความรู้ทั้งหลาย เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ดังนี้ ไม่ได้หมาย ความแตกแห่งสิ่งอื่น หมายความแตกแห่งความรู้ เพราะฉะนั้น จึงได้ใจ ความว่า ความแตกแห่งความรู้ ๔ อย่าง เรียกว่า ปฏิสัมภิทา ๔

ความรู้อันถึงซึ่งความแตกในอรรถ ซึ่งสามารถกระทำซึ่งการสังเกต การแจ่มแจ้ง การทำหมวด ซึ่งประเภทแห่งอรรถ เรียกว่า อรรถปฏิ-สัมภิทา ความรู้อันถึงความแตกในธรรม ซึ่งสามารถกระทำความ

สังเกต ความแจ่มแจ้ง ความกำหนดชี้งประเภทแห่งธรรม เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้อันถึงความแตกในมูลรากแห่งภาษา ชี้ง สามารถกระทำความสังเกต ความแจ่มแจ้ง ความกำหนดชี้งประเภท แห่งคำพูด เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้อันถึงความแตกในปฏิภาณ ชี้งสามารถกระทำความสังเกต ความแจ่มแจ้ง ความกำหนดชี้งประเภท แห่งปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ในเนื้อความเหล่านั้น คำว่า อรรถ เมื่อว่าโดยย่อ ก็ได้แก่ ผลแห่งเหตุ เพราะว่าผลแห่งเหตุนั้น บุคคลย่อมได้ คือ ย่อมถึงตามแนวแห่งเหตุ เพราะฉะนั้น เหตุผลนั้น จึงเรียกว่า อรรถ แต่เมื่อว่าโดยประเภทก็ได้แก่ ธรรม ๕ ประการ คือ สิ่งที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ๑ นิพพาน ๑ ความหมายแห่งคำพูด ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ สิ่งทั้ง ๕ นี้ ควรทราบว่า อรรถ ฯ ความรู้อันถึงความแตกในอรรถนั้น แห่งบุคคลผู้พิจารณาชี้งอรรถนั้น เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา

คำว่า ธรรม เมื่อว่าโดยย่อ ก็ได้แก่ ปัจจัย เพราะปัจจัยนั้นย่อมจัดแจงสิ่งนั้นๆ ย่อมเป็นไปด้วย ย่อมให้ถึงด้วย จึงเรียกว่า ธรรม แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว ก็ได้แก่ ธรรม ๕ อย่าง คือ สิ่งที่เกิดจากผล ๑ อริยมรรคอันเป็นเหตุ ๑ คำที่บุคคลพูด ๑ กุศล ๑ อกุศล ๑ ฯ ความรู้อันถึงความแตกในธรรมนั้น แห่งบุคคลผู้พิจารณาชี้งธรรมนั้น เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ ก็เนื้อความนี้ท่านกล่าวไว้ในอภิธรรมว่า ความรู้จักทุกข์ เรียกว่ อรรถปฏิสัมภิทา ความรู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักความดับทุกข์ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ความรู้จักทางไปถึงความดับทุกข์ เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักเหตุ เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักผลแห่เหตุ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา

ธรรมเหล่าใดเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว โผล่ขึ้นแล้ว โผล่ขึ้นเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้จักธรรมเหล่านี้ เรียกว่า อรรถ-ปฏิสัมภิทา ฯ ธรรมเหล่านั้นเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดพร้อมแล้ว โผล่

ขึ้นแล้ว โผล่ขึ้นเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้วจากธรรมใด ความรู้จากธรรมเหล่านั้น เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักชรา มรณะ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ความรู้จักเหตุให้เกิดชรา มรณะ เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักความดับชรา มรณะ เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ความรู้จักทางไปถึงความดับชรา มรณะ เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักชาติ ความรู้จักภพ ความรู้จักอุปาทาน ความรู้จักตัณหา ความรู้จักเวทนา ความรู้จักผัสสะ ความรู้จักสฬายตนะ ความรู้จักนามรูป ความรู้จักวิญญาณ ความรู้จักสังขาร เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักเหตุให้เกิดชาติ ให้เกิดภพ ให้เกิดอุปาทาน ให้เกิดตัณหา ให้เกิดเวทนา ให้เกิดผัสสะ แล้วให้เกิดสฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักซึ่งความดับแห่งชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ฯ ความรู้จักทางไปถึงความดับทุกข์แห่งชาติ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา

การที่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ รู้จักธรรม คือ คำสอนอันประกอบด้วยองค์ ๙ ซึ่งได้แก่ สุตตะ ไคยะ ไวยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตก ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ การรู้จักความหมายแห่งถ้อยคำนั้นว่า คำไหนหมายความว่าอย่างไร เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ฯ กุศลธรรมเหล่านี้ คือ กามาวจรกุศลจิต ซึ่งประกอบด้วยโสมนัส และความรู้ มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นอารมณ์ กับผัสสะ ตลอดถึงความไม่ฟุ้งซ่านย่อมมีอยู่ ความรู้จักธรรมเหล่าน เรียกว่า ธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักผลแห่งธรรมเหล่านั้น เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา ท่านได้แจกเนื้อความอันนี้ไว้ในพระอภิธรรม โดยนัยดังที่แสดงมาแล้วนี้เป็นต้น

ในคำเหล่านั้น คำว่า ความรู้จักมูลรากแห่งภาษานั้น คือ ได้แก่ ความรู้อันถึงความแตกในมูลรากแห่งภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาของบุคคล

ทั้งปวงอันเรียกว่า สภาวนิรุตติ ซึ่งเข้าใจกันว่า ได้แก่ ธรรมนิรุตติ เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา ใจความก็คือ ได้แก่ ความรู้ของบุคคลผู้กระทำซึ่งเสียงพูด หรือเสียงเปล่งขึ้นนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์แล้ว รู้ว่าอันนี้เป็นสภาวนิรุตติ อันนี้ไม่ใช่สภาวนิรุตติ ฯ นิรุตติปฏิสัมภิทานี้ ชื่อว่า มีเสียงเป็นอารมณ์ ไม่ใช่มีบัญญัติเป็นอารมณ์ เพราะเหตุไร เพราะบุคคลได้ฟังเสียง จึงรู้ว่า อันนี้เป็นสภาวนิรุตติ อันนี้ไม่ใช่สภาวนิรุตติ ผู้ถึงซึ่งนิรุตติปฏิสัมภิทา เมื่อมีผู้พูดว่า ผัสโส ดังนี้ ก็รู้ว่าเป็นสภาวนิรุตติ เมื่อมีผู้พูดว่า ผัสสะ หรือผัสสัง ก็รู้ว่าไม่ใช่สภาวนิรุตติ

ถึงแม้ว่าในเวทนาเป็นต้น ก็เหมือนนัยนี้ ก็ผู้ถึงซึ่งนิรุตติปฏิสัมภิทานั้น รู้จักหรือไม่รู้จัก ซึ่งเสียงว่า เป็นนาม เป็นอาขยาต เป็นอุปสรรค เป็นนิบาต เป็นพยัญชนะ มีคำแก้ว่า พอผู้นั้นได้ยินเสียงด้วยคำสุดท้ายอันใดก็รู้ว่า อันนี้เป็นสภาวนิรุตติ อันนี้ไม่ใช่สภาวนิรุตติ เขาจักรู้ซึ่งคำนั้น ด้วยทีสุดอันนั้น ท่านปฏิเสธว่า การรู้อย่างนั้น ไม่ใช่หน้าที่แห่งปฏิสัมภิทา แล้วกล่าวว่า สัตว์โลกทั้งหลายย่อมเรียนภาษา ย่อมจำภาษาไว้ คือ เมื่อมารดาบิดาบอกให้เด็กๆ นอนที่เตียงหรือตั่ง พวกเด็กๆ ก็กระทำตาม แล้วจำภาษานั้นๆ ของมารดาบิดาไว้ว่า ผู้นี้กล่าวคำนี้ๆ เมื่อเวลาล่วงไป ก็รู้จักภาษาทั้งปวง ฯ ถ้ามารดาเป็นชาวทมิฬ บิดาเป็นชาวอันธกะ ทารกที่เกิดจากบุคคลทั้ง ๒ นั้นมีอยู่ ถ้าทารกนั้นได้ฟังถ้อยคำของมารดาก่อน ก็จะพูดภาษาทมิฬ ถ้าได้ฟังถ้อยคำของบิดาก่อน ก็จะพูดภาษาอันธกะ เมื่อไม่ได้ฟังถ้อยคำของมารดาบิดาทั้ง ๒ ก็จะพูดภาษามคธ

ผู้ใดเกิดในป่าใหญ่ซึ่งไม่มีบ้านเมือง ไม่มีผู้ใดพูดให้ได้ยินในที่นั้น เมื่อผู้นั้นจะพูดขึ้นตามธรรมดาของตน ก็จะพูดภาษามคธเท่านั้น ภาษามคธเท่านั้นมีแพร่หลายในที่ทั้งปวง ทั้งในนรก ในกำเนิดดิรัจฉาน ในเปรตวิสัย ในมนุษยโลก ในเทวโลก ฯ ภาษาอื่นๆ มีภาษาโอฏฐะ ภาษากิราฏะ ภาษาอันธกะ ภาษาโยนก ภาษาทมิฬเป็นต้น ย่อมเปลี่ยนแปลงไป มีแต่ภาษามคธซึ่งจัดว่าเป็นภาษาแท้จริง เป็นภาษาพรหม

เป็นภาษาอริยะเท่านั้นไม่เปลี่ยนแปลง ถึงแม้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะทรงยกพระพุทธวจนะ คือ พระไตรปิฎกขึ้นสู่แบบแผน ก็ทรงยกขึ้นด้วยภาษามคธเท่านั้น ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า เป็นการสะดวกในการที่จะนำมาซึ่งเนื้อความ ด้วยว่า เมื่อยกพระพุทธวจนะขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษามคธแล้ว การมาสู่คลองแห่งโสตของผู้ถึงปฏิสัมภิทา ย่อมเป็นการชักช้า แต่ว่าพอมากระทบโสตแล้ว ย่อมมีเนื้อความปรากฏตั้งร้อยนัย พันนัย ถ้ายกขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษาอื่น จะต้องเรียนกันลำบาก ดังนี้

อันการถึงปฏิสัมภิทา ย่อมไม่มีแก่ปุถุชน เพราะการเรียนมาก คือถึงจะเรียนมากปุถุชนก็ไม่สำเร็จปฏิสัมภิทา พระอริยะที่ชื่อว่า ไม่สำเร็จปฏิสัมภิทาไม่มี คำว่า ความรู้ในญาณทั้งหลายนั้น อธิบายว่า ความรู้อันถึงซึ่งความแตกทั่วในความรู้นั้นๆ แห่งบุคคลผู้พิจารณาโดยมีความรู้ในที่ทั้งปวงเป็นอารมณ์ก็ดี ความรู้ในความรู้นั้นๆ ตามที่กล่าวแล้วโดยพิสดารมีอารมณ์และหน้าที่เป็นต้นก็ดี ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ดังนี้ สมเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยปฏิสัมภิทา ๔

อิมา ปน จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติ ปญฺจหิ การเณหิ วิสทา โหนฺตีติ เวทิตพฺพา.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒ ว่าด้วยปฏิสัมภิทา ๔ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานาประมาณมิได้

อรรถกถา

ดำเนินความตามอรรถกถาว่า ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความแตกฉานในฐานะ ๒ ย่อมคล่องแคล่วด้วยเหตุ ๕ ฯ ในฐานะ ๒ นั้น คือ ในเสขภูมิ ๑ ในอเสขภูมิ ๑ ฯ ปฏิสัมภิทาแห่งพระสารีบุตรเถรเจ้าและพระมหาโมคคัลลาน์ พระมหากัสสป พระมหากัจจายนะ พระมหาโกฏฐิตะ พระอสีติมหาเถระทั้งหลาย ชื่อว่า ถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ฯ ปฏิสัมภิทาแห่งบุคคลอื่นเป็นต้นว่า พระอานนทเถรเจ้า จิตตคฤหบดี ธรรมิกอุบาสก อุบาลีคฤหบดี นางขุตตุตตราอุบาสิกา ชื่อว่า ถึงความแตกฉานในเสขภูมิ ข้อว่า ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ คล่องแคล่วด้วยเหตุ ๕ ประการนั้น คือ อย่างไร คือ คล่องแคล่วด้วยอธิคม ๑ ด้วยปริยัติ ๑ ด้วยการฟัง ๑ ด้วยการถาม ๑ ด้วยการเคยประกอบในปางก่อน ๑

ปฏิสัมภิทาของผู้สำเร็จพระอรหัต ชื่อว่า คล่องแคล่วด้วยอธิคม คือ ด้วยการบรรลุ หรือด้วยการสำเร็จ ฯ พระพุทธวจนะ ชื่อว่า ปริยัติ เมื่อบุคคลเรียนพระพุทธวจนะนั้น ปฏิสัมภิทาย่อมคล่องแคล่ว ฯ การฟังธรรม ชื่อว่า การฟัง เมื่อบุคคลฟังธรรมด้วยตั้งใจให้ได้ความรู้ ปฏิสัมภิทา ย่อมคล่องแคล่ว ฯ การวินิจฉัยในบทอันพิสดารและในบทแห่งอรรถ ซึ่งมีอยู่ในบาลีและอรรถกถาเป็นต้น ชื่อว่า การไต่ถาม เมื่อบุคคลไต่ถามซึ่งอรรถในบาลีเป็นต้น ที่ตนได้เรียนไว้แล้ว ปฏิสัมภิทา ย่อมคล่องแคล่ว ฯ การเป็นพระโยคาวจร ในศาสนาของพระพุทธเจ้าอันเป็นไปในที่ใกล้แห่งอนุโลมและโคตรภู โดยความเป็นกรรมฐานของผู้ไปและผู้กลับ ชื่อว่า การเคยประกอบปฏิสัมภิทา ย่อมคล่องแคล่วแก่ผู้เคยเป็นโยคาวจร

เป็นอันว่า ปฏิสัมภิทา ย่อมคล่องแคล่วด้วยเหตุ ๕ ประการ ดังนี้ ฯ มีคำถามว่า ในเหตุ ๕ ประการนี้ ยังมีแยกออกไปอีก คือ เหตุ ๗

ประการ อันได้แก่ ปริยัติ ๑ การฟัง ๑ การถาม ๑ ย่อมเป็นเหตุแรงกล้าแห่งความแตกฉาน การเคยประกอบเป็นเหตุอันแรงกล้าแห่งอธิคม ย่อมมีความแตกฉานหรือไม่มี มีคำแก้ว่า ไม่มีอย่างนั้น คือ ปริยัติการฟัง การถาม จะเคยมีหรือไม่เคยมีก็ตาม อันเป็นปฏิสัมภิทา ย่อมไม่มีด้วยการเว้นจากพิจารณาสังขารในก่อนและบัดนี้ ด้วยความเคยเป็นผู้ประกอบ ฯ ปฏิสัมภิทาได้รับความอุดหนุนจากสิ่งทั้ง ๒ นี้ จึงคล่องแคล่วได้ อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า การเคยเป็นพระโยคาวจร การสดับเล่าเรียนมาก การรู้จักภาษาต่างประเทศและอาคม การไต่ถาม การสำเร็จอรหัตผล การอยู่ในสำนักครู การมีมิตรดี เหล่านี้ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสัมภิทา ดังนี้ ในคำเหล่านี้ คำว่า ความเคยเป็นโยคาวจรนั้น เหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว ฯ ความเป็นผู้ฉลาดในอรรถนั้นๆ และในศิลปต่างๆ ชื่อว่า ความเป็นผู้สดับเล่าเรียนมาก ความเป็นผู้ฉลาดใน ๑๐๑ ภาษาโดยเฉพาะความเป็นผู้ฉลาดในภาษามคธ ชื่อว่า ความรู้จักภาษาต่างประเทศ ฯ การได้เล่าเรียนพระพุทธวจนะ โดยที่สุดแม้เพียงวรรคอันว่าด้วยคำอุปมา ชื่อว่า อาคม

การวินิจฉัย ซึ่งใจความแม้แห่งคาถา ๑ ชื่อว่า การไต่ถาม ความเป็นพระโสดาบัน หรือความเป็นพระสกทาคามี ความเป็นพระอนาคามี ความเป็นพระอรหันต์ ชื่อว่า อธิคม การอยู่ในสำนักครูผู้มากด้วยการสดับฟัง และมากด้วยปฏิภาณ ชื่อว่า การอยู่ในสำนักครู การได้มิตรเช่นนั้น ชื่อว่า ภารมีมิตรดี ฯ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า ย่อมสำเร็จปฏิสัมภิทา เพราะอาศัยความเคยเป็นพระโยคาวจร และอธิคม ฯ สาวกทั้งหลายที่ได้สำเร็จปฏิสัมภิทา ย่อมอาศัยเหตุทั้งปวงนั้น ชื่อว่าการประกอบเนืองๆ ซึ่งการอบรมกรรมฐาน แยกจากการสำเร็จปฏิสัมภิทา ย่อมไม่มี ฯ ก็การสำเร็จปฏิสัมภิทา ชื่อมีเสขผล และวิโมกข์เป็นที่สุด ย่อมมีแก่พระเสขะทั้งหลาย การสำเร็จปฏิสัมภิทา ชื่อมีอเสขผล และวิโมกข์เป็นที่สุด ย่อมมีแก่พระอเสขะทั้งหลาย ฯ ปฏิสัมภิทา ย่อมสำเร็จแก่พระตถาคตเจ้าทั้งหลายด้วยอริยผล เหมือนกับ

ทศพลญาณที่สำเร็จแก่พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ฉะนั้น ฯ หนทางแห่งปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ นี้ เรียกว่าปฏิสัมภิทามรรค

ปกรณ์อันว่าด้วยปฏิสัมภิทามรรค เรียกว่า ปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค เมื่อจะกล่าวตามปกรณ์แล้ว เนื้อความอันลึกซึ้งต่างกันโดยประเภทรู้ก็เรียกว่าปกรณ์ ฯ ปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรคนั้น สมบูรณ์ด้วยอรรถพยัญชนะเป็นปกรณ์ลึก มีเนื้อความลึก ประกาศโลกุตตระเกี่ยวกับสุญญตะ ให้สำเร็จผลวิเศษแห่งการปฏิบัติ กำจัดเสียซึ่งสิ่งที่เป็นข้าศึก เป็นบ่อเกิดแห่งแก้วดวงประเสริฐ คือ ความรู้แก่พระโยคาวจรทั้งหลาย เป็นเหตุวิเศษแห่งความงามในการแสดงธรรม สำหรับพระธรรมกถึกทั้งหลาย เป็นเครื่องสลัดทุกข์ สำหรับผู้กลัวภัยในสงสาร

พระสารีบุตรเถรเจ้าผู้เป็นพระธรรมเสนาบดี แห่งพระธรรมราชา ผู้ได้รับยกย่องจากสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ผู้มีความเอ็นดูสัตว์โลก ผู้ปรารถนาซึ่งความรุ่งเรือง แห่งพระธรรมอยู่ตลอด ๕๐๐๐ พรรษา ผู้ประสงค์จะประกาศดวงประทีปใหญ่ คือ พระสัทธรรมที่รุ่งเรืองด้วยการกำจัดเสียซึ่งความมืดด้วยกิเลส อันมีในหทัยของเวไนยชนที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีหฤทัยอันสนิทด้วยความรักในพระมหากรุณาปราศจากชนทั้งสิ้น ผู้ประกาศซึ่งดวงประทีปใหญ่ คือ พระสัพพัญญุตญาณอันไม่ขัดข้องในที่ทั้งปวงได้ทรงแสดงไว้ เพื่อให้เกิดความยินดีด้วยการได้เห็นอุบายนั้นๆ และเพื่อความหายไปแห่งสิ่งที่เป็นข้าศึกแห่งความยินดีนั้น และเพื่อให้เกิดความยินดีในหทัยแห่งคนดี ด้วยการเปิดซึ่งเนื้อความ แห่งบทพระสูตรเป็นอันมากที่มีเนื้อความลึกได้กล่าวไว้แล้ว

กล่าวคือ บทพระสูตรเป็นอันมากที่มีเนื้อความลึกๆ ที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้มีพระหทัยสนิทด้วยความรักในพระมหากรุณา อันปราศจากชนทั้งสิ้น ผู้ประกาศซึ่งดวงประทีปใหญ่ คือ พระสัพพัญญุตญาณ อันไม่ขัดข้องในที่ทั้งปวง ได้ทรงแสดงไว้แล้วนั้น

พระสารีบุตรเถรเจ้า ผู้เป็นพระธรรมเสนาบดีแห่งพระธรรมราชา ผู้ได้รับยกย่องจากพระศาสดาผู้มีความเอ็นดูสัตวโลก ผู้ประสงค์ซึ่งความรุ่งเรืองแห่งพระสัทธรรมอยู่ตลอด ๕๐๐๐ พรรษา ผู้ประสงค์จะประกาศดวงประทีปใหญ่ คือ พระสัทธรรมที่รุ่งเรืองด้วยการกำจัดมืด คือ กิเลสอันมีในหทัยแห่งเวไนยชนได้แสดงไว้แล้ว

ได้ใจความว่า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนี้ เป็นคัมภีร์ที่พระสารีบุตรเถรเจ้า ได้ยกเอาบทธรรมลึก ๆ มาแสดงไว้ ดังนี้ คัมภีร์นี้ พระอานนทเถรเจ้าได้สดับมา เมื่อถึงเวลากระทำปฐมสังคายนา พระอานนทเถรเจ้าก็ได้ยกมาสังคายนา จัดเข้าในพระสุตตันตปิฎก และจัดเข้าในขุททกนิกาย และจัดเข้าในไคยะ ไวยากรณะ ซึ่งมีอยู่ในพระไตรปิฎก และในนิกายทั้ง ๕ ในศาสนาประกอบด้วยองค์ ๙ ฯ มีเนื้อความในคาถาที่พระอานนทเถรเจ้า ผู้เป็นคลังพระธรรม ผู้ได้รับตำแหน่งเลิศถึง ๕ ตำแหน่ง ได้กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าได้เรียน ๒ พันพระธรรมขันธ์จากพระภิกษุ รวมเป็น ๙ หมื่น ๕ พันพระธรรมขันธ์ ดังนี้ สำหรับคัมภีร์นี้ จัดเข้าในพระธรรมขันธ์ทั้งหลาย ในพระธรรมขันธ์ ๒ พัน ที่พระอานนทเถรเจ้า ได้เรียนจากพระภิกษุ ฯ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนี้ เมื่อว่าโดยวรรคมีอยู่ ๓ วรรค คือ มหาวรรค ๑ มัชฌิมวรรค ๑ จุลลวรรค ๑ ในวรรคหนึ่ง ๆ มี ๑๐ หมวด มี ๑๐ คาถา รวมเป็น ๓๐ คาถา มีญาณคาถาเป็นต้น มีมาติกาคาถาเป็นที่สุด

ข้าพเจ้าจะพรรณนาซึ่งเนื้อความแห่งบท อันมีในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งกำหนดข้อความเป็นอันมากนี้ต่อไปโดยลำดับ ฯ ก็ปกรณ์นี้ผู้จะยกขึ้นแสดงและยกขึ้นอธิบาย โดยบาลีและเนื้อความ ก็ควรยกขึ้นแสดง ควรยกขึ้นอธิบายโดยเคารพ ผู้จะเรียนก็ควรเรียนโดยเคารพ ควรจำไว้ให้ดี เพราะเหตุว่าปกรณ์นี้มีเนื้อความลึกซึ้ง ปกรณ์นี้ควรตั้งอยู่นานในโลก เพื่อเป็นประโยชน์แก่โลก ฯ ถ้ามีคำถามว่า เหตุไรจึงได้กล่าวญาณกถาไว้ในเบื้องต้น มีคำแก้ว่า เพราะเหตุว่า ญาณ

ย่อมเป็นเบื้องต้นแห่งการปฏิบัติ ด้วยกำจัดเสียซึ่งมลทินแห่งการปฏิบัติ ฯ
ข้อนี้สมกับที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เพราะฉะนั้นแหละภิกษุ
เธอจึงควรทำเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายให้สะอาด ก็สิ่งใดเป็นเบื้องต้น
แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ศีลอันบริสุทธิ์ และความเห็นตรงนี้แหละ
เป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวญาณ-
กถาไว้ในเบื้องต้นแห่งปกรณ์นี้ ฯ อีกอย่างหนึ่ง สมเด็จพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสไว้ว่า สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้าในธรรมเหล่านั้น ข้อนี้ คือ อย่างไร
คือ บุคคลย่อมรู้ว่า มีความเห็นผิด มีความเห็นถูก ย่อมรู้ว่าเป็นความ
ดำริถูก เป็นความดำริผิด เป็นวาจาถูก เป็นวาจาผิด เป็นการงานถูก
เป็นการงานผิด เป็นอาชีพถูก เป็นอาชีพผิด เป็นความพยายามถูก เป็น
ความพยายามผิด เป็นการระลึกถูก เป็นการระลึกผิด เป็นการตั้งใจมั่นถูก
เป็นการตั้งใจมั่นผิด ความรู้อันนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ จึงว่า สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า
เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวญาณกถาไว้ในเบื้องต้น เพื่อแสดงญาณอันได้แก่
สัมมาทิฏฐิ

อีกอย่างหนึ่ง ที่กล่าวญาณกถาไว้ในเบื้องต้น เพราะองค์พระทศพล
ได้ตรัสญาณไว้ด้วยการตั้งไว้ ซึ่งการเห็นเบื้องต้นเบื้องปลาย ด้วยคำว่า
ดูก่อนอุทายี จงยกเบื้องต้นเบื้องปลายเสีย เราจะแสดงธรรมให้ฟัง
คือ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้มี เมื่อสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้ก็เกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้
ไม่มี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ ดังนี้ ฯ อีกอย่างหนึ่งว่า การที่กล่าว
ญาณกถาไว้ในเบื้องต้น เพราะญาณ คือ สัมมาทิฏฐิเป็นประธานในมรรค
อันประกอบด้วยองค์แปด ๑ เพราะมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ ยกเสียซึ่ง
ถ้อยคำในศาสนาอื่น เป็นของที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ด้วยคำว่า
อย่าเลยสุภัททะ ข้อนี้จงยกไว้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งสิ้นจะรู้ยิ่งตาม
ปฏิญาณของตน หรือรู้ยิ่งเป็นบางจำพวก ไม่รู้ยิ่งเป็นบางจำพวก
ก็ตาม เราจะแสดงธรรมให้เธอฟัง เธอจงตั้งใจฟังให้ดี เราจะแสดง
ให้ฟังในบัดนี้

อีกอย่างหนึ่งว่า การที่กล่าวญาณกถาไว้ในเบื้องต้น ก็เพราะมีญาณซึ่งสำเร็จด้วยการฟัง อันอนุโลมแก่บทพระสูตรเป็นอันมากเป็นเบื้องต้น มีคำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย องคคุณที่จะให้ถึงความเป็นพระโสดาบันมีอยู่ ๔ อย่าง คือ การคบสัปบุรุษ ๑ การฟังธรรมของสัปบุรุษ ๑ การทำไว้ในใจโดยถูกทาง ๑ การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๑ ดังนี้ และอีกอย่างหนึ่งว่า บุคคลเกิดศรัทธาแล้วจึงเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้ก็เข้าไปนั่งใกล้ เมื่อเข้าไปนั่งใกล้ก็เงยหูลงฟัง เมื่อเงยหูลงฟังก็ตั้งใจฟังซึ่งธรรมนั้น เมื่อฟังธรรมนั้นแล้วก็จำธรรมนั้นไว้ เมื่อจำธรรมนั้นไว้ได้แล้วก็พิจารณาความหมายแห่งธรรมนั้นด้วยปัญญา เมื่อพิจารณาความหมายแห่งธรรมนั้น ธรรมทั้งหลายก็ควรแก่การเพ่ง แล้วก็เกิดอุตสาหะ เกิดไตร่ตรอง เกิดความเพียร แล้วก็ทำให้แจ้งซึ่งความจริงอย่างเยี่ยม เห็นแจ้งแทงตลอดซึ่งความจริงอย่างเยี่ยม ด้วยปัญญา ดังนี้ ๑ อีกอย่างหนึ่งว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกแล้ว ก็ทรงแสดงธรรมมีคุณอันดีทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมทั้งอรรถพยัญชนะ ดังนี้เป็นต้น ฯ ก็ญาณกถานั้นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ เป็นอุเทศ ๑ เป็นนิเทศ ๑ ในพระบาลีท่านได้แสดงญาณไว้ ๗๓ อย่าง โดยเป็นมาติกา คือ เป็นแม่บท ด้วยนัยเป็นต้นว่า ปัญญาในการทรงไว้ด้วยหู ชื่อว่า สุตมยญาณ คือ ความรู้อันสำเร็จด้วยการฟัง ดังนี้ ต่อจากกัณฑ์นี้ไป จะได้ว่าด้วยเนื้อความในพระบาลีทั้งอุเทศ และนิเทศ เป็นลำดับไป พร้อมทั้งอรรถกถา ส่วนในกัณฑ์นี้ของดไว้แต่เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

หอสมุด ปัญญาสมา ภาวนา

กัณฑ์ที่ ๘๔

๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยญาณ ๗๓ ประการ ตามบทมาติกา

โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณ์ สุตฺวาน สำวเร. ปญฺญา สีลมเย ญาณ์ สำวริตฺวา สมาทหเน ปญฺญาสมาธิภาวนามเย ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓ ว่าด้วยญาณ ๗๓ ประการ ตามบทมาติกา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในบทมาติกาว่า ปัญญาในการทรงจำด้วยหูเรียกว่า สุตมยญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้อันสำเร็จด้วยการฟัง ฯ ปัญญาในการสำรวมเพราะได้ฟัง ชื่อว่า สีลมยญาณ แปลว่า ความรู้สำเร็จด้วยศีล ฯ ปัญญาในการตั้งไว้ชอบเพราะสำรวม เรียกว่า สมาธิภาวนามยญาณ แปลว่า ความรู้สำเร็จด้วยการอบรมสมาธิ ฯ ปัญญาในการกำหนดปัจจัย เรียกว่า ธัมมฐิติญาณ แปลว่า ความรู้จักการตั้งอยู่แห่งธรรม ฯ ปัญญาในการย่อธรรมอันเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเข้ามากำหนดไว้ เรียกว่า สัมมสนญาณ แปลว่า ความรู้ในการพิจารณา ฯ ปัญญาในการเล็งเห็น ซึ่งความแปรปรวนแห่งธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจุบัน เรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ แปลว่า ความรู้จักความเกิดความเสื่อม

ปัญญาในการเล็งเห็นความแตกหัก เพราะพิจารณาอารมณ์ เรียกว่า วิปัสสนาญาณ แปลว่า ความรู้อันเป็นเครื่องแจ่มแจ้ง ฯ ปัญญา

เลขทะเบียน .....
วัน เดือน ปี.....
003085

ในการปรากฏแห่งความกลัว เรียกว่า อาทีนวญาณ แปลว่า ความรู้จักโทษ ฯ บัญญาอันตั้งอยู่ด้วยการพิจารณา แห่งผู้ใคร่จะไปให้พ้น เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ แปลว่า ความรู้ในความเพิกเฉยด้วยการพิจารณา ฯ บัญญาในการไม่หมุนเวียนแห่งการออกไปภายนอก เรียกว่า โคตรภูญาณ แปลว่า ความรู้ในโคตรภู ฯ บัญญาในการไม่หมุนเวียนแห่งการออกจากส่วนทั้ง ๒ เรียกว่า มัคคญาณ แปลว่า ความรู้ในเรื่องมรรค ฯ บัญญาอันเกิดจากความสงบแห่งการประกอบ เรียกว่า ผลญาณ แปลว่า ความรู้จักผล

บัญญาในการเล็งเห็นความตัดขาด เรียกว่ วิมุตติญาณ แปลว่า ความรู้ในเรื่องความหลุดพ้น ฯ บัญญาในการเห็นธรรม ซึ่งเกิดขึ้นในคราวนั้น เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ แปลว่า ความรู้ในการพิจารณา ฯ บัญญาในการกำหนดภายใน เรียกว่า วัตถุนานัตตญาณ แปลว่า ความรู้ในความต่างกันแห่งวัตถุ ฯ บัญญาในการกำหนด เรียกว่า โคจรนานัตตญาณ แปลว่า ความรู้ในความต่างกันแห่งโคจร ฯ บัญญาในการกำหนดจริยา เรียกว่า จริยานัตตญาณ แปลว่า ความรู้ในการต่างกันแห่งจริยา ฯ บัญญาในการกำหนดธรรม ๔ เรียกว่า ภูมินานัตตญาณ แปลว่า ความรู้ในความต่างกันแห่งภูมิ ฯ บัญญาในการกำหนดธรรม ๙ เรียกว่า ธัมมนานัตตญาณ แปลว่า ความรู้ในความต่างกันแห่งธรรม ฯ บัญญารู้ยิ่ง เรียกว่า ญาตัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายแห่งสิ่งที่รู้แล้ว ฯ บัญญารอบรู้ เรียกว่า ตีรณัฏฐ-ญาณ แปลว่า ความรู้ในความไตร่ตรอง

บัญญาในการละ เรียกว่า ปริจจาคัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในการสละ ฯ บัญญาในการอบรม เรียกว่า เอกรสัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในรสอันเดียว ฯ บัญญาอันกระทำให้แจ้ง เรียกว่า ผัสสนัฏฐ-ญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายแห่ง คำว่า ถูกต้อง ฯ บัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ เรียกว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ แปลว่า ความรู้อันแตกฉานในอรรถ ฯ บัญญาในความต่างกันแห่งธรรม เรียกว่า

ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ แปลว่า ความรู้อันแตกฉานในธรรม ฯ บัญญาในความต่างกันแห่งนิรุตติ เรียกว่า นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ แปลว่า ความรู้แตกฉานในนิรุตติ

บัญญาในความต่างกันแห่งปฏิภาณ เรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ แปลว่า ความรู้อันแตกฉานในปฏิภาณ ฯ บัญญาในความต่างกันแห่งธรรมเป็นเครื่องอยู่ เรียกว่า วิหารัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายแห่ง คำว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่ ฯ บัญญาในความต่างกันแห่งสมาบัติ เรียกว่า สมาบัตตัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายแห่ง คำว่า สมาบัติ ฯ บัญญาในความต่างกันแห่งวิหารสมาบัติ เรียกว่า วิหารสมาบัตตัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายแห่ง คำว่า วิหาร-สมาบัติ ฯ บัญญาในการตัดขาดซึ่งอาสวะ เพราะความไม่กำเริบ เพราะความบริสุทธิ์ เรียกว่า อนันตริกสมาธิญาณ แปลว่า ความรู้ในสมาธอันไม่มีระหว่างคั่น

ความมีการเห็นเป็นใหญ่ ความได้วิหารธรรมอันสงบ และบัญญาอันน้อมไปในธรรมอันประณีต เรียกว่า อรณวิหารญาณ แปลว่า ความรู้ในธรรมเป็นเครื่องอยู่ อันหาข้าศึกมิได้ บัญญาอันชำนาญด้วยญาณจริยา ๑ และสมาธิจริยา ๘ ชื่องมีขึ้นเพราะประกอบด้วยกำลัง ๒ และเพราะความระงับไปแห่งสังขาร ๓ เรียกว่า นิโรธสมาบัติญาณ แปลว่า ความรู้สึกดี เรียกว่า ปรินิพพานญาณ แปลว่า ความรู้ในการดับ ความรู้สึกดี เรียกว่า ปรินิพพานญาณ แปลว่า ความรู้ในการดับโดยรอบ

บัญญาอันไม่ปรากฏในความตัดขาดโดยรอบ และในความดับไปแห่งธรรมทั้งปวง เรียกว่า สมสีสัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายว่า เสมอกับศีรษะ ฯ บัญญาในการกำหนดซึ่งเดชแห่งความต่างกันเป็นอันมาก เรียกว่า สัลเลขัฏฐญาณ แปลว่า ความรู้ในความหมายแห่งความขัดเกลา ฯ บัญญาในการประคองไว้ด้วยความไม่ย่อหย่อน และด้วยความมุ่งหมายแน่วแน่ เรียกว่า วิริยารัมภญาณ

แปลว่า ความรู้ในการปรารภความเพียร ฯ บัญญาอันประกาศซึ่งธรรมต่าง ๆ เรียกว่า อัตถสันทัสสนญาณ แปลว่า ความรู้ในการชี้ชัดซึ่งอรรถ ฯ บัญญาในการแทงตลอดซึ่งความต่างกัน และซึ่งความเป็นอันเดียวกัน อันสงเคราะห์ธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกัน เรียกว่า ทัสสนวิสุทธิญาณ แปลว่า ความหมดจดแห่งความบริสุทธิ์ในการเห็น

บัญญาอันรู้แจ่มแจ้ง เรียกว่า ขันติญาณ แปลว่า ความรู้ในเรื่องสมควร ฯ บัญญาที่ถูกต้อง เรียกว่า ปริโยคาหนญาณ แปลว่า ความรู้อันเป็นเครื่องกำหนด ฯ บัญญาในการตั้งอยู่ดี เรียกว่า ปเทสวิหารญาณ แปลว่า ความรู้ในธรรมเป็นเครื่องอยู่บางส่วน ฯ บัญญาที่เป็นใจ เรียกว่า สัญญาวิวัฏฏญาณ แปลว่า ความรู้ในความไม่หมุนเวียนแห่งสัญญา ฯ บัญญาในความต่างกัน เรียกว่า เจโตวิวัฏฏญาณ แปลว่า ความรู้ในความไม่หมุนเวียนแห่งใจ ฯ บัญญาในการอธิษฐาน เรียกว่า จิตตวิวัฏฏญาณ แปลว่า ความรู้ในการไม่หมุนเวียนแห่งจิต ฯ บัญญาในความว่างเปล่า เรียกว่า ญาณวิวัฏฏญาณ แปลว่า ความรู้ในความไม่หมุนเวียนแห่งญาณ

บัญญาในการสลัด เรียกว่า วิโมกขวิวัฏฏญาณ แปลว่า ความรู้ในการไม่หมุนเวียนแห่งวิโมกข์ ฯ บัญญาในความหมายว่าแท้ เรียกว่า สัจจวิวัฏฏญาณ แปลว่า ความรู้ในการไม่หมุนเวียนแห่งสัจจะ ฯ บัญญาในความหมายว่าสำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งการอธิษฐาน ซึ่งความสำคัญว่าเป็นสุข และความสำคัญว่าเร็วพลัน อันกำหนดซึ่งความเป็นอันเดียวกันแห่งกายและจิต เรียกว่า อิทธิวิธญาณ แปลว่า ความรู้ในอิทธิวิธี ฯ บัญญาในการกำหนดเครื่องหมายแห่งเสียงอันต่างกัน และเป็นอันเดียวกันด้วยอำนาจแห่งความแผ่ไปแห่งวิตก เรียกว่า โสตธาตุวิสุทธิญาณ แปลว่า ความรู้ในความบริสุทธิ์แห่งโสตธาตุ

บัญญาในการกำหนด ซึ่งความเที่ยวไปแห่งวิญญาณอันต่างกันและเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งความผ่องใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะความแผ่ไปแห่งจิตทั้ง ๓ เรียกว่า เจโตปริยญาณ แปลว่า ความ

รู้อันกำหนดใจ ฯ บัญญาในการกำหนดด้วยอำนาจ แห่งความแผ่ไป แห่งกรรมอันต่างกัน และเป็นอันเดียวกันแห่งธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปตามปัจจัย เรียกว่า บุพเพนิวาสานุสสติญาณ แปลว่า ความรู้ในการระลึกได้ซึ่งที่เคยอยู่มาแล้ว

บัญญาในความหมายซึ่งเครื่องหมายแห่งรูปอันต่างกัน แห่งการเห็นและเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งแสงสว่าง เรียกว่า ทิพพจักขุญาณ แปลว่า ความรู้ในทางทิพพจักษุ ฯ บัญญาอันชำนาญในอินทรีย์ ๓ ด้วยอาการ ๖๔ เรียกว่า อาสวักขยญาณ แปลว่า ความรู้ในความสิ้นไปแห่งอาสวะ ฯ บัญญาในความหมายแห่งความรอบรู้ เรียกว่า ทุกขญาณ แปลว่า ความรู้ในทุกข์ ฯ บัญญาในความหมายแห่งการละ เรียกว่า สมุทยญาณ แปลว่า ความรู้ในสมุทัย ฯ บัญญาในความหมายแห่งการกระทำให้แจ้ง เรียกว่า นิโรธญาณ แปลว่า ความรู้ในนิโรธ

บัญญาในความหมายแห่งการอบรม เรียกว่า มัคคญาณ แปลว่า ความรู้ในมรรค ฯ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในทางไปถึงความดับทุกข์ ความรู้ในอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในนิรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในปฏิภาณปฏิสัมภิทา ความรู้ในความต่างกันแห่งอินทรีย์ ความรู้ในอาสยานุสัยแห่งสัตว์ทั้งหลาย ความรู้ในยมกปาฏิหาริย์ ความรู้ในมหากรุณาสมาบัติ ความรู้ในสิ่งทั้งปวง ความรู้อันไม่มีสิ่งใดขัดข้องเหล่านี้ เรียกว่าญาณทั้งนั้น ญาณเหล่านี้มีอยู่ ๗๓ ในญาณ ๗๓ นี้ แยกออกไปเป็น ๒ คือ ญาณ ๖๗ ทั่วไปแก่สาวกทั้งทั้งหลาย ญาณอีก ๖ ไม่ทั่วไปแก่สาวกทั้งหลาย ฯ จบเนื้อความในมาติกา คือ แม่บทเพียงเท่านี้

เมื่อท่านทั้งหลายได้ฟังเนื้อความ ซึ่งแสดงมาแล้วตามแม่บทนี้ ก็จะเห็นได้ว่า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค เป็นคัมภีร์มีเนื้อความลึกซึ้งยากที่จะ

เข้าใจได้ แต่ขอให้เข้าใจว่า คัมภีร์ที่ว่าด้วยญาณ ๗๓ ประการ คือ ว่าด้วยความรู้ ๗๓ ประการ อันพระสารีบุตรเถรเจ้า ได้แสดงไว้เพื่อให้เกิดความยินดีในการเห็นอุบายนั้น ๆ ๑ เพื่อให้หายไปแห่งสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่กุศลจิตดังนั้น ๑ ด้วยความประสงค์จะประกาศ พระสัทธรรมอันรุ่งเรือง ด้วยการกำจัดกิเลสในทิศของเวไนยชน และด้วยความประสงค์จะให้พระสัทธรรมรุ่งเรือง อยู่ตลอดเวลา ๕๐๐๐ พรรษา ดังที่แสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อนโน้น สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสุตมยญาณ

กถํ โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณํ อิเม ธมฺมา อภิญฺเญยฺยาติ โสตาวธานํ ตํ ปชานนาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔ ว่าด้วยสุตมยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในปฐมภาณวารนั้นว่า ข้อว่าปัญญาในการทรงไว้ด้วยโสต เรียกว่า สุตมยญาณ ซึ่งแปลว่าความรู้สำเร็จด้วยการฟังนั้น คืออย่างไร ฯ คือ ปัญญาอันทรงไว้ด้วยโสต อันรู้จักสิ่งนี้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควรรู้ยิ่ง ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควร

รอบรู้ ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควรละ ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควรอบรม ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควรทำให้แจ้ง ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายเสื่อม ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายตั้งอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายเจริญขึ้น ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย ดังนี้ดี บัญญาอันทรงไว้ด้วยโสตอันรู้จักธรรมเหล่านั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาดังนี้ดี บัญญาอันรู้ว่าสิ่งนี้เป็นทุกขอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ดังนี้ดี เรียกว่าสุตมยญาณ คือ ความรู้สำเร็จด้วยการฟังทั้งนน

ข้อว่าความรู้ว่าธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควรรู้ยิ่ง ซึ่งเรียกว่าสุตมยญาณนั้นคืออย่างไร คือ ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นมี ๑ ก็มี ๒ ก็มี ๓ ก็มี ๔ ก็มี ๕ ก็มี ๖ ก็มี ๗ ก็มี ๘ ก็มี ๙ ก็มี ๑๐ ก็มี ฯ ๑ นั้น คือ สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ๒ นั้น คือ ธาตุ ๒, ๓ นั้น คือ ธาตุ ๓, ๔ นั้น คือ อรยสัจ ๔, ๕ นั้น คือ วิมุตตายตนะ ๕, ๖ นั้น คือ อนุตตรยะ ๖, ๗ นั้น คือ หิทสวัตถุ ๗, ๘ นั้น คือ อภิภายตนะ ๘, ๙ นั้น คือ อนุบุพพวิหาร ๙, ๑๐ นั้น คือ นิชรวัตถุ ๑๐ ดังนี้ ๑

บาลี

ยังมีเนื้อความในพระบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรเป็นของรู้ยิ่ง สิ่งทั้งปวงที่ควรรู้ยิ่งนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ จักษุ ๑ รูป ๑ จักษุวิญญาณ ๑ จักษุสัมผัส ๑ เวทนา คือ สุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข อันเกิดเพราะจักษุสัมผัส ๑ ฯ โสต ๑ เสียง ๑ โสตวิญญาณ ๑ โสตสัมผัส ๑ เวทนาอันเกิดเพราะโสตสัมผัส ๑ ฆานะ ๑ กลิ่น ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ฆานสัมผัส ๑ เวทนาอันเกิดเพราะฆานสัมผัส ๑ ชิวหา ๑ รส ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ ชิวหาสัมผัส ๑ เวทนาอันเกิดเพราะชิวหาสัมผัส ๑ กาย ๑ โผฏฐัพพะ ๑ กายวิญญาณ ๑ กายสัมผัส ๑ เวทนาอันเกิดเพราะกายสัมผัส ๑ มโน ๑ ธรรม ๑ มโนวิญญาณ ๑ มโนสัมผัส ๑ เวทนาอันเกิดเพราะมโนสัมผัส ๑ ดังนี้

สิ่งที่ควรรู้ยิ่งยังมีอีก คือ รูป ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ สังขาร ๑ วิญญาณ ๑ จักษุ ๑ โสตะ ๑ ฆานะ ๑ ชิวหา ๑ กาย ๑ มโน ๑ รูป ๑ เสียง ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กาย-วิญญาณ ๑ มโนวิญญาณ ๑ จักขุสัมผัส ๑ โสตสัมผัส ๑ ฆานสัมผัส ๑ ชิวหาสัมผัส ๑ กายสัมผัส ๑ มโนสัมผัส ๑ เวทนาอันเกิดเพราะจักษุสัมผัส ๑ เกิดเพราะโสตสัมผัส ๑ เกิดเพราะฆานสัมผัส ๑ เกิดเพราะชิวหาสัมผัส ๑ เกิดเพราะกายสัมผัส ๑ เกิดเพราะมโนสัมผัส ๑ รูปสัญญา ๑ สัททสัญญา ๑ คันธสัญญา ๑ รสสัญญา ๑ โผฏฐัพพ-สัญญา ๑ ธัมมสัญญา ๑ รูปสัญเจตนา ๑ สัททสัญเจตนา ๑ คันธ-สัญเจตนา ๑ รสสัญเจตนา ๑ โผฏฐัพพสัญเจตนา ๑ ธัมมสัญเจตนา ๑ รูปตัณหา ๑ สัททตัณหา ๑ คันธตัณหา ๑ รสตัณหา ๑ โผฏฐัพพ-ตัณหา ๑ ธัมมตัณหา ๑ รูปวิตก ๑ สัททวิตก ๑ คันธวิตก ๑ รสวิตก ๑ โผฏฐัพพวิตก ๑ ธัมมวิตก ๑ รูปวิจาร ๑ สัททวิจาร ๑ อันธวิจาร ๑ รสวิจาร ๑ โผฏฐัพพวิจาร ๑ ธัมมวิจาร ๑

ยังมีสิ่งที่ควรรู้ยิ่งอยู่อีก คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑ อากาสธาตุ ๑ วิญญาณธาตุ ๑ ปฐวีกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ นีลกสิณ ๑ ปีตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาตกสิณ ๑ อากาสกสิณ ๑ วิญญาณกสิณ ๑

ยังมีสิ่งที่ควรรู้ยิ่งอยู่อีก คือ ผม ๑ ขน ๑ เล็บ ๑ ฟัน ๑ หนัง ๑ เนื้อ ๑ เอ็น ๑ กระดูก ๑ เยื่อในกระดูก ๑ ม้าม ๑ หัวใจ ๑ ตับ ๑ พังผืด ๑ ไต ๑ ปอด ๑ ไส้ใหญ่ ๑ ไส้น้อย ๑ อาหารใหม่ ๑ อาหารเก่า ๑ ดี ๑ เสมหะ ๑ ปุพโพ ๑ โลหิต ๑ เหงื่อ ๑ มันข้น ๑ เปลวมัน ๑ น้ำลาย ๑ น้ำมูก ๑ ไขข้อ ๑ น้ำมูตร ๑ สมองศีรษะ ๑ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งขึ้นไปทั้งนั้น

ยังมีสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งขึ้นไปอีก คือ จักขวายตนะ ๑ รูปายตนะ ๑ โสตายตนะ ๑ สัททายตนะ ๑ ฆานายตนะ ๑ คันธายตนะ ๑ ชิวหา-

ยตนะ ๑ รสายตนะ ๑ กายายตนะ ๑ โผฏฐัพพายตนะ ๑ มนาย-ตนะ ๑ ธัมมายตนะ ๑ ฯ จักขุธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ โสตธาตุ ๑ สัททธาตุ ๑ โสตวิญญาณธาตุ ๑ ฆานธาตุ ๑ คันธ-ธาตุ ๑ ชิวหาธาตุ ๑ รสธาตุ ๑ ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑ กายธาตุ ๑ โผฏฐัพพธาตุ ๑ กายวิญญาณธาตุ ๑ มโนธาตุ ๑ ธัมมธาตุ ๑ มโนวิญ-ญาณธาตุ ๑ ฯ จักขุนทรีย์ ๑ โสตินทรีย์ ๑ ชิวหินทรีย์ ๑ กายิน-ทรีย์ ๑ มนินทรีย์ ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ อิตถินทรีย์ ๑ ปุริสินทรีย์ ๑ สุขินทรีย์ ๑ ทุกขินทรีย์ ๑ โสมนัสสินทรีย์ ๑ โทมนัสสินทรีย์ ๑ อุเปกขินทรีย์ ๑ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาธิน-ทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ ๑ อัญญินทรีย์ ๑ อัญญาตาวินทรีย์ ๑ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งขึ้นไปทั้งนั้น

ยังมีสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งขึ้นไปอีก คือ กามธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ อรูปธาตุ ๑ กามภพ ๙ รูปภพ ๑ อรูปภพ ๑ สัญญาภพ ๑ อสัญญาภพ ๑ เนวสัญญานาสัญญาภพ ๑ เอกโวการภพ ๑ จตุโวการภพ ๑ ปัญจ-โวการภพ ๑ ฯ ปฐมฌาน ๑ ทุติยฌาน ๑ ตติยฌาน ๑ จตุตถฌาน ๑

ยังมีสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งขึ้นไปอีก คือ เจโตวิมุตติ อันได้แก่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ๑ สมาบัติ อันได้แก่อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญา-ณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตน-สมาบัติ ๑ ปฏิจจสมุปบาท คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ๑ สิ่งเหล่านี้ควรให้รู้ยิ่ง ๆ ทั้งนั้น

ยังมีสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งขึ้นไปอีก คือ ทุกข์ ๑ ความเกิดแห่งทุกข์ ๑ ความดับทุกข์ ๑ ทางไปถึงความดับทุกข์ ๑ รูป ๑ เหตุให้เกิดรูป ๑ ความดับรูป ๑ ทางไปถึงความดับรูป ๑ เวทนา ๑ เหตุให้เกิดเวทนา ๑ ความดับเวทนา ๑ ทางไปถึงความดับเวทนา ๑ สัญญา ๑ เหตุให้เกิดสัญญา ๑ ความดับสัญญา ๑ ทางไปถึงความดับสัญญา ๑ สังขาร ๑ เหตุให้เกิดสังขาร ๑ ความดับสังขาร ๑ ทางไปถึงความดับสังขาร ๑

วิญญาณ ๑ เหตุให้เกิดวิญญาณ ๑ ความดับวิญญาณ ๑ ทางไปถึงความดับวิญญาณ ๑ และอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาอันเกิดจากสัมผัส ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ฌาน ๔ สมาบัติ ๔ เจโตวิมุตติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ พร้อมทั้งเหตุให้เกิดและความดับ ทางไปถึงความดับ เหล่านี้ ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ควรรู้ให้ยิ่งทั้งนั้น ของดเนื้อความในพระบาลีไว้เพียงเท่านี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายที่แสดงมาแล้วนี้ ว่าด้วยสุตมยญาณ คือ ความรู้ สำเร็จด้วยการฟังทั้งนั้น ความรู้นั้น ได้แก่รู้ว่าธรรมเหล่านี้เป็นธรรมควรรู้ยิ่ง ฯ ก็ธรรมควรรู้ยิ่งนั้น ท่านจำแนกออกไปเป็นหลายนัยด้วยกัน ดังที่แสดงมาแล้วนั้น เมื่อจะกล่าวถึงความรู้อันสำเร็จด้วยการฟังโดยเฉพาะใจความแล้ว ก็ได้แก่ความรู้ในสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง ๑ ในสิ่งที่ควรรอบรู้ ๑ ในสิ่งที่ควรละ ๑ ในสิ่งที่ควรอบรม ๑ ในสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง ๑ ในสิ่งที่เป็นฝ่ายเสื่อม ๑ ในสิ่งที่เป็นฝ่ายคงอยู่ ๑ ในสิ่งที่เป็นฝ่ายดิ้นขน ในสิ่งที่เป็นฝ่ายเบื้อหน่าย ๑ ในไตรลักษณ์ ๑ ในอริยสัจ ๑ ดังนี้ ฯ ความรู้จักธรรมเหล่านี้ด้วยการฟัง เรียกว่าสุตมยญาณ แปลว่า ความรู้อันสำเร็จด้วยการฟังทั้งนั้น ฯ ก็สิ่งที่ควรรู้ยิ่งนั้นยังมีอยู่อีกเป็นอันมาก ดังจะแสดงต่อไปในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์นี้ ของดไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสุตมยญาณ

ทุกฺขสฺส ปริญฺญฏฺโ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขสมุทยสฺส ปหานฏฺโ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขนิโรธสฺส สจฺฉิกิริยฏฺโ อภิญฺเญยฺโยติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕ ว่าด้วยสุตมยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในปฐมภาณวาร ต่อจากกัณฑ์ก่อนนั้นว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนนยังมีอยู่อีก คือ ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่งเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไปถึงความดับทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า การละเหตุ ให้เกิด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า การกระทำให้แจ้งซึ่งความดับรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า การอบรม ซึ่งทางไปถึงความดับรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑

ความหมายแห่งคำว่า การละซึ่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า การกระทำให้แจ้ง ซึ่งความดับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ, รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่ง

ทางไปถึงความดับตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งจักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่งจักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับ จักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไปถึงความดับจักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่งจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไปถึงความดับจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งเวทนาอันเกิดจากจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่งเวทนาอันเกิดจากจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับเวทนา อันเกิดจากจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่าอบรม ซึ่งทางไปถึงความดับเวทนา อันเกิดจากจักษุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑ ความหมายแห่งคำว่าละ ซึ่ง

รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไปถึงความดับรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่งรูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่งรูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับรูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไปถึงความดับ รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่ง รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่งรูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรม ซึ่งทางไปถึงความดับ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ซึ่ง รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑ ความหมายแห่งคำว่า ละซึ่ง รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไป

ถึงความดับ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑

ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ชั่ง รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ความหมายแห่งคำว่าละชั่ง รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า กระทำให้แจ้งชั่งความดับ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า อบรมชั่งทางไปถึงความดับ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ดังนี้

เท่านี้แสดงมาแล้วนี้ได้ใจความว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งชั่งแจกมาแล้วนั้น ได้แก่ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ คำว่าละ คำว่า กระทำให้แจ้งชั่งความดับ คำว่า อบรมชั่งทางไปถึงความดับอันเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ และเกี่ยวกับขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ฯ ขันธ์ ๕ นั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯ อายตนะภายใน ๖ นั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯ อายตนะภายนอก ๖ นั้น คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ฯ วิญญาณ ๖ นั้น คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ฯ สัมผัส ๖ นั้น คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

เวทนาอันเกิดจากสัมผัส ๖ นั้น คือ เวทนาอันเกิดจาก จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ฯ สัญญา ๖ นั้น คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ฯ สัญเจตนา ๖ นั้น คือ รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ฯ ตัณหา ๖ นั้น คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ฯ วิตก ๖ นั้น คือ รูปวิตก

สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ฯ วิจาร ๖ นั้น คือ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ดังนี้

ยังมีธรรมที่ควรรู้ยิ่งอย่างอื่นอีก คือ ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ และคำว่า ละ คำว่า กระทำให้แจ้งซึ่งความดับ คำว่า อบรมทางอันไปถึงความดับ แห่ง กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ดังนี้ ความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ แห่งคำว่า ละ แห่งคำว่า กระทำให้แจ้ง ซึ่งความดับ แห่งคำว่า อบรมซึ่งทางไปถึงความดับ แห่งสิ่งเหล่านี้ ก็ล้วนแต่เป็นอภิญเญยยธรรม คือ เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ยังมีธรรมที่ควรรู้ยิ่งอยู่อีกเป็นอันมาก ดังจะมีแจ้งในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์นี้ ของดไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑที่ ๖
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้

ทุกฺขสฺส ปริญฺญาปฏิเวธฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขสมุทยสฺส ปหานปฏิเวธฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโยติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๖ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานมาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในปฐมภาณวารนั้นว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นยังมีอยู่อีก คือ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรู้รอบชั่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งชั่งความดับทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรมทรงไปถึงดับความทุกข์ ๑ ฯ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ชั่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละชั่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้ง ชั่งความดับรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรม ชั่งทางไปถึงความดับรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ชั่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละชั่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งชั่งความดับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรมชั่งทางไปถึงความดับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ชั่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละชั่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้ง ชั่งความดับแห่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า

แห่งตลอดด้วยการอบรมทางไปถึงความดับแห่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑

ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการรับรู้ซึ่ง จักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการละ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับแห่ง จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการอบรม ซึ่งทางไปถึงความดับแห่งจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ๑

ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการรอบรู้ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการละซึ่งจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนมสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการอบรมซึ่งทางไปถึงความดับแห่ง จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑

ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการรอบรู้เวทนา อันเกิดจากจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการละเวทนา อันเกิดจาก จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับเวทนา อันเกิดจากจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑ ความหมายแห่งคำว่า แห่งตลอดด้วยการอบรมทางไปถึงความดับเวทนาอันเกิดจาก จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ รูปสัญญา สัทท-สัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้ง ซึ่งความดับรูปสัญญา ๑ สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ๑ ธรรมสัญญา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรม ซึ่งทางไปถึงความดับรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา ๑ คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับแห่ง รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรม ซึ่งทางไปถึงความดับ รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ รูปตัณหา สัทท-ตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับ รูปตัณหา สัทท-ตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรมซึ่งทางไปถึงความดับ รูป-ตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรม-ตัณหา ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งชึ่งความดับแห่ง รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรม ชึ่งทางไปถึงความดับรูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการละ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้งความดับ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการอบรมชึ่งทางไปถึงความดับ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้งชึ่งความดับ ด้วยการอบรมชึ่งทางไปถึงความดับแห่ง ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้งชึ่งความดับ ด้วยการอบรมทางไปถึงความดับแห่ง ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้งชึ่งความดับ ด้วยการอบรมทางไปถึงความดับ แห่งอาการ ๓๒ คือ แห่ง ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองศีรษะ ๑

ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้งความดับ ด้วยการอบรมทางไปถึงความดับ แห่งอายตนะภายใน ๖ คือ แห่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ แห่งอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ แห่งธาตุภายใน ๖ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุ ๑ แห่งธาตุภายนอก ๖ คือ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ธรรมธาตุ ๑ แห่งวิญญาณธาตุ ๖ คือ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ๑ แห่งอินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ๑ แห่งกามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ๑ แห่งกามภพ รูปภพ อรูปภพ ๑ แห่งสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ ๑ แห่งเอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ๑ แห่งปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ๑ แห่งเจโตวิมุตติ อันเกิดด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ๑ แห่งอากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ แห่งอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ๑ ดังนี้

ได้ใจความตามที่แสดงมาในกัณฑ์นี้ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความดับ ด้วยการอบรมทางไปถึงความดับ แห่งอริยสัจ ๔ และขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาอันเกิดจากสัมผัส ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖

วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะภายในภายนอก ธาตุภายใน ภายนอก วิญญาณธาตุ อินทรีย์ ธาตุ ภพ ฌาน เจโตวิมุตติ สมาบัติ ปฏิจจสมุปบาท ดังนี้ สันเนื่อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง

ทุกฺขํ อภิญฺเญยฺยํ ทุกฺขสมุทโย อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขนิโรโธ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขสฺส สมุทยนิโรโธ อภิญฺเญยฺโยติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๗ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในปฐมภาณวารว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ ทุกข์ ๑ ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๑ ความดับทุกข์ ๑ ความดับเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ความดับซึ่งความรักใคร่พอใจในทุกข์ ๑ ความยินดีในทุกข์ ๑ โทษแห่งทุกข์ ๑ การสลัดทุกข์เสีย ๑ ฯ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ เหตุให้เกิดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ความดับรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความดับเหตุให้เกิดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ความดับความยินดี

ด้วยความพอใจใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ คุณแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ โทษแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ การสลัดรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑

เหตุให้เกิดอายตนะภายใน ๖ คือ ให้เกิดตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ ความดับอายตนะภายใน ๖ คือ ความดับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ ความดับเหตุให้เกิดอายตนะภายใน ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในอายตนะภายใน ๖ คุณแห่งอายตนะภายใน ๖ โทษแห่งอายตนะภายใน ๖ อุบายละอายตนะภายใน ๖ มีรูปเป็นต้น ๑ อายตนะภายนอก ๖ เหตุให้เกิดอายตนะภายนอก ๖ ความดับอายตนะภายนอก ๖ ความดับเหตุให้เกิดอายตนะภายนอก ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในอายตนะภายนอก ๑ คุณแห่งอายตนะภายนอก ๖ โทษแห่งอายตนะภายนอก ๖ อุบายสละอายตนะภายนอก ๖ มีรูปเป็นต้น ๑ วิญญาณ ๖ เหตุให้เกิดวิญญาณ ๖ ความดับวิญญาณ ๖ ความดับเหตุให้เกิดวิญญาณ ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในวิญญาณ ๖ คุณแห่งวิญญาณ ๖ โทษแห่งวิญญาณ ๖ อุบายสละวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น ๑

สัมผัส ๖ เหตุให้เกิดสัมผัส ๖ ความดับสัมผัส ๖ ความดับเหตุให้เกิดสัมผัส ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในสัมผัส ๖ คุณแห่งสัมผัส ๖ โทษแห่งสัมผัส ๖ อุบายสละสัมผัส ๖ มีจักขุสัมผัสเป็นต้น ๑ เวทนา ๖ เหตุให้เกิดเวทนา ๖ ความดับเวทนา ๖ ความดับเหตุให้เกิดเวทนา ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในเวทนา ๖ คุณแห่งเวทนา ๖ โทษแห่งเวทนา ๖ อุบายสละเวทนา ๖ มีเวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัสเป็นต้น ๑

สัญญา ๖ เหตุให้เกิดสัญญา ๖ ความดับสัญญา ๖ ความดับเหตุให้เกิดสัญญา ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในสัญญา ๖ คุณแห่งสัญญา ๖ โทษแห่งสัญญา ๖ อุบายสละสัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้น ๑ สัญเจตนา ๖ เหตุให้เกิดสัญเจตนา ๖ ความดับสัญเจตนา ๖ ความดับเหตุให้เกิด

สัญเจตนา ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในสัญเจตนา ๖ คุณแห่งสัญเจตนา ๖ โทษแห่งสัญเจตนา ๖ อุบายสละสัญเจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้น ๑

ตัณหา ๖ เหตุให้เกิดตัณหา ๖ ความดับตัณหา ๖ ความดับเหตุให้เกิดตัณหา ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในตัณหา ๖ คุณแห่งตัณหา ๖ โทษแห่งตัณหา ๖ อุบายสละตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น ๑ วิตก และให้เกิดวิตก ๖ ความดับวิตก ๖ ความดับเหตุให้เกิดวิตก ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในวิตก ๖ คุณแห่งวิตก ๖ โทษแห่งวิตก ๖ อุบายสละวิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้น ๑

วิจาร ๑ เหตุให้เกิดวิจาร ๖ ความดับวิจาร ๖ ความดับเหตุให้เกิดวิจาร ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในวิจาร ๖ คุณแห่งวิจาร ๖ โทษแห่งวิจาร ๖ อุบายสละวิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้น ๑ ธาตุ ๖ เหตุให้เกิดธาตุ ๖ ความดับธาตุ ๖ ความดับเหตุให้เกิดธาตุ ๖ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในธาตุ ๖ คุณแห่งธาตุ ๖ โทษแห่งธาตุ ๖ อุบายสละธาตุ ๖ มีปฐวีธาตุเป็น ๑ กสิณ ๑๐ เหตุให้เกิดกสิณ ๑๐ ความดับกสิณ ๑๐ ความดับเหตุให้เกิดกสิณ ๑๐ ความดับความยินดีด้วยความพอใจ ในกสิณ ๑๐ คุณแห่งกสิณ ๑๐ โทษแห่งกสิณ ๑๐ อุบายสละกสิณ ๑๐ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ๑

อาการ ๓๒ เหตุให้เกิดอาการ ๓๒ ความดับอาการ ๓๒ ความดับเหตุให้เกิดอาการ ๓๒ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในอาการ ๓๒ คุณแห่งอาการ ๓๒ โทษแห่งอาการ ๓๒ อุบายสละอาการ ๓๒ มีผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น ๑ อายตนะ ๑๒ เหตุให้เกิดอายตนะ ๑๒ ความดับอายตนะ ๑๒ ความดับเหตุให้เกิดอายตนะ ๑๒ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในอายตนะ ๑๒ คุณแห่งอายตนะ ๑๒ โทษแห่งอายตนะ ๑๒ อุบายสละอายตนะ ๑๒ มีจักขวายตนะเป็นต้น ๑ ธาตุ ๑๘ เหตุให้เกิดธาตุ ๑๘ ความดับธาตุ ๑๘ ความดับเหตุให้เกิดธาตุ ๑๘ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในธาตุ ๑๘ คุณแห่งธาตุ ๑๘ โทษแห่ง

ธาตุ ๑๘ อุบายสละธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น

อินทรีย์ ๒๒ เหตุให้เกิดอินทรีย์ ๒๒ ความดับอินทรีย์ ๒๒ ความดับเหตุให้เกิดอินทรีย์ ๒๒ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในอินทรีย์ ๒๒ คุณแห่งอินทรีย์ ๒๒ โทษแห่งอินทรีย์ ๒๒ อุบายสละอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์เป็นต้น • ธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เหตุให้เกิดธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ความดับธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

ความดับเหตุให้เกิดธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ จโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คุณแห่งธาตุ ๔ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ โทษแห่งธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ อุบายสละธาตุ ๔ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เหล่านี้ ล้วนเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ดังนี้

ก็แลเนื้อความทั้งหลายซึ่งแสดงมาแล้วตามพระบาลีนี้ ได้ใจความว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งในกัณฑ์นี้ ก็คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ความดับเหตุให้เกิดทุกข์ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในทุกข์ คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายสละทุกข์ ๑ ขันธ์ ๕ ความดับความยินดีด้วยความพอใจในขันธ์ ๕ คุณแห่งขันธ์ ๕ โทษแห่งขันธ์ ๕ อุบายสละขันธ์ ๕ นี้หมวด ๑ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ พร้อมทั้งเหตุให้เกิดและความดับเหตุให้เกิด ความดับซึ่งความยินดีด้วยความพอใจ คุณ โทษ และอุบายสละเสียนี้หมวด ๑ ธาตุ ๓ ภพ ๙ กสิณ ๑๐ พร้อมทั้งเหตุให้เกิดและความดับเหตุให้เกิด ความดับซึ่งความยินดีด้วยความพอใจ คุณและโทษและการสละเสียนี้ หมวด ๑ อาการ ๓๒ พร้อม

ทั้งเหตุให้เกิด ความดับเหตุให้เกิด ความดับความยินดีด้วยความพอใจคุณ โทษ และอุบายสละเสีย ๑ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ พร้อมทั้งเหตุให้เกิด ความดับเหตุให้เกิด ความดับความยินดีด้วยความพอใจ คุณ โทษ และอุบายสละ ๑ ธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ พร้อมทั้งเหตุให้เกิด ความดับเหตุให้เกิด ความดับความยินดีด้วยความพอใจ คุณ โทษ และอุบายสละเสีย ๑ ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ดังนี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง

ทุกฺขํ อภิญฺเญยฺยํ ทุกฺขสมุทโย อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขนิโรโธ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อภิญฺเญยฺยาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๘ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในปฐมภาณวารว่า ธรรมที่ควรรู้ คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ การสละทุกข์ หมวด ๑ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหตุให้เกิด รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ความดับ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทางไปถึง

ความดับรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ คุณแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โทษแห่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พร้อมกับการสละ หมวด ๑ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหตุให้เกิด ตา ห จมูก ลิ้น กาย ใจ ความดับ ตา ห จมูก ลิ้น กาย ใจ ทางไปถึงความดับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คุณแห่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โทษแห่งตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมกับการสละหมวด ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เหตุให้เกิด รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความดับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ทางไปถึงความดับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ คุณแห่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ โทษแห่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ พร้อมกับการสละ หมวด ๑ ความรู้สึกทางตา ห จมูก ลิ้น กาย ใจ เหตุให้เกิดความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ความดับความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทางไปถึงความดับแห่งความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คุณและโทษแห่งความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมกับการสละ หมวด ๑ สัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และเหตุให้เกิดกับความดับ ทางไปถึงความดับ คุณโทษแห่งสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมกับการสละ หมวด ๑ เวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และเหตุให้เกิด กับความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ แห่งเวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมกับการสละ หมวด ๑ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา และเหตุให้เกิด กับความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษแห่งรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา คันธสัญญา พร้อมกับการสละ หมวด ๑ รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา และเหตุให้เกิดกับความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ แห่งรูปสัญเจตนา

สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรม-สัญเจตนา พร้อมกับการสละหมวด • รูปตัณหา สัททตัณหา คันธ-ตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา และเหตุให้เกิดกับความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก กับเหตุให้เกิดและความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ เหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณโทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณ-กสิณ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ ผม ขน เล็บ พัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองศีรษะ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธา-ยตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์

ชีวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ กามภพ รูปภพ อรูปภพ กับเหตุให้เกิด และความดับทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ กับเหตุให้เกิด และความดับทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน กับเหตุให้เกิด และความดับทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ กับเหตุให้เกิด และความดับทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ กับเหตุให้เกิด และความดับทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับความสละหมวด ๑ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ กับเหตุให้เกิด และความดับทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ ฯ ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนี้

ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ยังมีอยู่อีกเป็นอันมาก คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา เป็นเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ รูปอนิจจานุปัสสนา รูปทุกขานุปัสสนา รูปอนัตตานุปัสสนา รูปนิพพิทานุปัสสนา

รูเปวิราคานุปัสสนา รูเปนิโรธานุปัสสนา รูเปปฏินิสสัคคานุปัสสนา กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ เวทนาย อนิจจานุปัสสนา เวทนาย ทุกขานุปัสสนา เวทนาย อนัตตานุปัสสนา เวทนาย นิพพิทานุปัสสนา เวทนาย วิราคานุปัสสนา เวทนาย นิโรธานุปัสสนา เวทนาย ปฏินิสสัคคานุปัสสนา กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ สัญญาย อนิจจานุปัสสนา สัญญาย ทุกขานุปัสสนา สัญญาย อนัตตานุปัสสนา สัญญาย นิพพิทานุปัสสนา สัญญาย วิราคานุปัสสนา สัญญายนิโรธานุปัสสนา สัญญาย ปฏินิสสัคคานุปัสสนา กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ สังขาเรสุ อนิจจานุปัสสนา สังขาเรสุ ทุกขานุปัสสนา สังขาเรสุ อนัตตานุปัสสนา สังขาเรส นิพพิทานุปัสสนา สังขาเรส วิราคานุปัสสนา สังขาเรส นิโรธานุปัสสนา สังขาเรสุ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ วิญญาณ อนิจจานุปัสสนา วิญญาณ ทุกขานุปัสสนา วิญญาณ อนัตตานุปัสสนา วิญญาณ นิพพิทานุปัสสนา วิญญาณ วิราคานุปัสสนา วิญญาณ นิโรธานุปัสสนา วิญญาณ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา กับเหตุให้เกิด และความดับ ทางไปถึงความดับ คุณ โทษ พร้อมกับการสละหมวด ๑ ฯ ตามที่ว่ามานี้ ได้ใจความว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ก็คือ อนุปัสสนา ๗ ซึ่งได้แก่ อนิจจานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความไม่เที่ยง ๑ ทุกขานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความทุกข์ ๑ อนัตตานุปัสสนา การเล็งเห็นความไม่ใช่ตัวตน ๑ นิพพิทานุปัสสนา การเล็งเห็นความเบื่อหน่าย ๑ วิราคานุปัสสนา การเล็งเห็นความคลาย ๑ นิโรธานุปัสสนา การเล็งเห็นความดับ ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา การเล็งเห็นความเลิกละ ๑ อนุปัสสนา คือ การเล็งเห็นทั้ง ๗ นี้ หมายเล็งเห็นความไม่เที่ยง ความทุกข์ ความไม่เป็นตัวตน ความเบื่อหน่าย ความคลาย ความดับ ความเลิกละ ในรูป

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และในธรรมอื่น ๆ อีก คือ ใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หมวด ๑ ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หมวด ๑ ในจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กาย-วิญญาณ มโนวิญญาณ หมวด ๑ ในจักขุสัมผัส ตลอดถึงมโนสัมผัส หมวด ๑ ในเวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัส ตลอดถึงเกิดจากมโนสัมผัส หมวด ๑ ในรูป-สัญญา ตลอดถึงธรรมสัญญา หมวด ๑ ในรูปสัญเจตนา ตลอดถึงธรรม-สัญเจตนาหมวด ๑ ในรูปตัณหา ตลอดถึงธรรมตัณหา หมวด ๑ ในรูปวิตก ตลอดถึงธรรมวิตก หมวด ๑ ในรูปวิจาร ตลอดถึงธรรมวิจาร หมวด ๑ ซึ่งย่อใจความได้ว่า ในอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาอันเกิดจากสัมผัส ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ และในธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ หมวด ๑ ในกสิณ ๑๐ มีปฐวีกสิณเป็นต้น หมวด ๑ ในอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น หมวด ๑ ในอายตนะ ๑๒ มีจักขวายตนะเป็นต้น หมวด ๑ ในธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น หมวด ๑ ในอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น หมวด ๑ ในธาตุ ๓ หมวด ๑ ในภพ ๙ หมวด ๑ ในฌาน ๔ หมวด ๑ ในเจโตวิมุตติ ๔ หมวด ๑ ในสมาบัติ ๘ หมวด ๑ ในปฏิจจสมุปบาท ๑๒ หมวด ๑ ธรรมเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง คือ ควรรู้ด้วยบัญญาอันยิ่งทั้งนั้น แต่ธรรมที่ควรรู้ด้วยบัญญาอันยิ่งนั้น ยังมีอยู่อีกดังจะปรากฏในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์นี้ของดไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้.

กัณฑ์ที่ ๙

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง

อุปฺปาโท อภิญฺเญยฺโย ปวตฺตํ อภิญฺเญยฺยํ นิมิตฺตํ อภิญฺเญยฺยํ อายุหนา อภิญฺเญยฺยํ ปฏิสนฺธิ อภิญฺเญยฺยาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๙ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในปฐมภาณวารว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นยังมีอยู่อีก คือ ความเกิด ๑ ความเป็นไป ๑ นิมิต ๑ นิพพัตติ ๑ อุปบัติ ๑ ชาติ ๑ ชรา ๑ พยาธิ ๑ มรณะ ๑ โสกะ ๑ ปริเทวะ ๑ อุปายาส ๑ ฯ ความไม่เกิด ๑ ความไม่เป็นไป ๑ ความไม่มีนิมิต ๑ การไม่ประมวลมา ๑ ความไม่มีปฏิสนธิ ๑ ความไม่มีคติ ๑ ความไม่มีนิพพัตติ ๑ ความไม่มีอุบัติ ๑ ความไม่เกิด ๑ ความไม่แก่ ๑ ความไม่เจ็บ ๑ ความไม่ตาย ๑ ความไม่โศก ๑ ความไม่บ่นเพ้อ ๑ ความไม่คับใจ ๑

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว จึงกล่าวเป็นคู่ ๆ ไปอีกว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น คือ ความเกิด ๑ ความไม่เกิด ๑ ความเป็นไป ๑ ความไม่เป็นไป ๑ ความมีนิมิต ๑ ความไม่มีนิมิต ๑ การประมวลมา ๑ การไม่ประมวลมา ๑ การมีปฏิสนธิ ๑ การไม่มีปฏิสนธิ ๑ การมีคติ ๑ การไม่มีคติ ๑ การมีนิพพัตติ ๑ การไม่มีนิพพัตติ ๑ การมีอุปบัติ ๑ การไม่มีอุปบัติ ๑ การมีชาติ ๑ การไม่มีชาติ ๑ การมีชรา ๑

การไม่มีชรา ๑ การมีพยาธิ ๑ การไม่มีพยาธิ ๑ การมีมรณะ ๑ การไม่มี มรณะ ๑ การมีโศก ๑ การไม่มีโศก ๑ การมีปริเทวะ ๑ การไม่มีปริเทวะ ๑ การมีอุปายาส ๑ การไม่มีอุปายาส ๑

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวต่อไปอีกว่า ความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ มิคติ มีนิพพัตติ อุปบัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นทุกข์

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวต่อไปอีกว่า ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ การไม่มีคติ การไม่มีนิพพัตติ การไม่มีอุบัติ การไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นสุข

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวเป็นคู่ ๆ ต่อไปอีกว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความไม่เกิดเป็นสุข ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข ความมีนิมิตเป็นทุกข์ ความไม่มีนิมิตเป็นสุข การประมวลมาเป็นทุกข์ การไม่ประมวลมาเป็นสุข การมีปฏิสนธิเป็นทุกข์ การไม่มีปฏิสนธิเป็นสุข การมีคติเป็นทุกข์ การไม่มีคติเป็นสุข การมีนิพพัตติเป็นทุกข์ การไม่มีนิพพัตติเป็นสุข การมีอุบัติเป็นทุกข์ การไม่มีอุปบัติเป็นสุข การมีชาติเป็นทุกข์ การไม่มีชาติเป็นสุข การมีชราเป็นทุกข์ การไม่มีชราเป็นสุข การมีพยาธิเป็นทุกข์ การไม่มีพยาธิเป็นสุข การมีมรณะเป็นทุกข์ การไม่มีมรณะเป็นสุข การมีโสกะเป็นทุกข์ การไม่มีโสกะเป็นสุข การมีปริเทวะเป็นทุกข์ การไม่มีปริเทวะเป็นสุข การมีอุปายาสเป็นทุกข์ การไม่มีอุปายาสเป็นสุข

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้ แล้วกล่าวต่อไปอีกว่า ความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปบัติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นภัย

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวถึงความที่ตรงกันข้ามว่า ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นของปลอดภัย

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว ได้กล่าวเป็นคู่ ๆ ต่อไปอีกว่า ความเกิดมีภัย ความไม่เกิดปลอดภัย ความเป็นไปมีภัย ความไม่เป็นไปปลอดภัย ความมีนิมิตมีภัย ความไม่มีนิมิตปลอดภัย การประมวลมามีภัย การไม่ประมวลมาปลอดภัย การมีปฏิสนธิมีภัย การไม่มีปฏิสนธิปลอดภัย การมีคติมีภัย การไม่มีคติปลอดภัย การมีนิพพัตติมีภัย การไม่มีนิพพัตติปลอดภัย การมีอุปบัติมีภัย การไม่มีอุปบัติปลอดภัย การมีชาติมีภัย การไม่มีชาติปลอดภัย การมีชรามีภัย การไม่มีชราปลอดภัย การมีพยาธิมีภัย การไม่มีพยาธิปลอดภัย การมีมรณะมีภัย การไม่มีมรณะปลอดภัย ภารมีโสกะมีภัย การไม่มีโสกะปลอดภัย การมีปริเทวะมีภัย การไม่มีปริเทวะปลอดภัย การมีอุปายาสมีภัย การไม่มีอุปายาสปลอดภัย

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวต่อไปว่า ความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นของมีอามิส ส่วนข้อความที่ตรงกันข้าม คือ ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสเป็นของไม่มีอามิส

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวเป็นคู่ ๆ ต่อไปอีกว่า ความเกิดมีอามิส ความไม่เกิดไม่มีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส ความมีนิมิตมีอามิส ความไม่มีนิมิตไม่มีอามิส การประมวลมามีอามิส การไม่ประมวลมาไม่มีอามิส การไม่มีปฏิสนธิมีอามิส การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีอามิส การมีคติมีอามิส การไม่มีคติไม่มีอามิส การมีนิพพัตติมีอามิส การไม่มีนิพพัตติไม่มีอามิส การมีอุปบัติมีอามิส การไม่มีอุปบัติไม่มีอามิส การมีชาติมีอามิส การไม่มีชาติไม่มีอามิส การมีชรามีอามิส การไม่มีชราไม่มีอามิส การมีพยาธิมีอามิส การไม่มีพยาธิไม่มีอามิส การมีมรณะมีอามิส การไม่มีมรณะไม่มีอามิส การมีโสกะมีอามิส การ

ไม่มีโสกะไม่มีอามิส การมีปริเทวะมีอามิส การไม่มีปริเทวะไม่มีอามิส การมีอุปายาสมีอามิส การไม่มีอุปายาสไม่มีอามิส

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวต่อไปอีกว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นยังมีอีก คือ ความเกิด ความเป็นไป นิมิต การประมวลมา ปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นสังขาร

ความไม่เกิด การไม่ประมวลมา ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ไม่มีโสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นนิพพาน

เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว กล่าวต่อไปเป็นคู่ ๆ อีกว่า ความเกิดเป็นสังขาร ความไม่เกิดเป็นนิพพาน ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่เป็นไปเป็นนิพพาน นิมิตเป็นสังขาร ความไม่มีนิมิตเป็นนิพพาน การประมวลมาเป็นสังขาร การไม่ประมวลมาเป็นนิพพาน ปฏิสนธิเป็นสังขาร การไม่ปฏิสนธิเป็นนิพพาน คติเป็นสังขาร ไม่ใช่คติเป็นนิพพาน นิพพัตติเป็นสังขาร ไม่ใช่นิพพัตติเป็นนิพพาน อุปบัติเป็นสังขาร ไม่ใช่อุปบัติเป็นนิพพาน ชาติเป็นสังขาร ไม่ใช่ชาติเป็นนิพพาน ชราเป็นสังขาร ไม่ใช่ชราเป็นนิพพาน พยาธิเป็นสังขาร ไม่ใช่พยาธิเป็นนิพพาน มรณะเป็นสังขาร ไม่ใช่มรณะเป็นนิพพาน โสกะเป็นสังขาร ไม่ใช่โสกะเป็นนิพพาน ปริเทวะเป็นสังขาร ไม่ใช่ปริเทวะเป็นนิพพาน อุปายาสเป็นสังขาร ไม่ใช่อุปายาสเป็นนิพพาน ดังนี้ จบปฐมภาณภาณวารเพียงเท่านี้

ต่อนี้ไป จะรวมเนื้อความซึ่งแสดงมาแล้วในปฐมภาณวาร อันว่าด้วยสุตมยญาณ สืบต่อไป กล่าวคือ สุตมยญาณ ซึ่งได้แก่ความรู้อันสำเร็จด้วยการฟังนั้น เท่าที่แสดงมาแล้วตั้งแต่กัณฑที่ ๑ ถึงกัณฑ์นั้น ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ธรรมที่ควรรู้ยิ่งซึ่งว่ามาแล้วนั้น ได้แก่ ธรรม ๑ ธรรม ๒ ตลอดถึงธรรม ๑๐ ประเภทหนึ่ง ได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความ

รู้สึกทางตา หู จมูก กาย ใจ สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แผนกหนึ่ง ได้แก่ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ สัมผัส ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส เวทนา ๖ คือ เวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส สัญญา ๖ คือ รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพ-สัญญา ธรรมสัญญา สัญเจตนา ๖ คือ รูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพ-ตัณหา ธรรมตัณหา วิตก ๖ คือ รูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก วิจาร ๖ คือ รูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร แผนก ๑ ธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ กสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ กาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ แผนก ๑ อาการ ๒๐ มีผมเป็นต้น แผนก ๑ อายตนะ ๑๒ มีจักขวายตนะเป็นต้น ธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น อินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น แผนก ๑ ธาตุ ๒ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ภพ ๙ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน แผนก ๑ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ แผนก ๑ ทุกข์ เหตุให้ทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ โดยยกขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖

เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ดังที่จำแนกทั่วข้อแล้วนั้น ชื่อว่าแจก ชื่อว่าแผนก ๑

ว่าด้วยความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ และคำว่าละ คำว่า กระทำให้แจ้ง คำว่า อบรม ซึ่งอริยสัจ ๔ โดยยกอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ดังที่ว่าแล้วนั้นชื่อแจก ชื่อประเภทหนึ่ง

ว่าด้วยความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยความรู้ แทงตลอดด้วยการละ แทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้ง แทงตลอดด้วยการอบรม ซึ่งอริยสัจ ๔ โดยขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ชื่อแจก ชื่อแผนก ๑

ว่าด้วยทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายสละทุกข์ โดยยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ชื่อแจก ชื่อแผนก ๑

ว่าด้วยทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายสละทุกข์ โดยยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เป็นต้น ชื่อแจกแผนก ๑

ว่าด้วยอนุปัสสนา ๗ โดยยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ชื่อแจก ชื่อแผนก ๑

ว่าด้วยความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ การมีคติ มีนิพพัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ และความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ไม่มีโสกะ ปริเทวะ ชื่อแจกโดยนัยต่าง ๆ อีก แผนก ๑ ดังนี้ เป็นอันว่าสังเขปใหญ่ใจความในปฐมภาณวาร เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามทุติยภาณวาร

ปริคฺคหฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย ปริวารฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย ปริปูรฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโยติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๐ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามทุติยภาณวาร สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในทุติยภาณวารนั้นว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามนัยที่ ๑ ซึ่งจะแสดงต่อไปนี้ ได้แก่ความหมายแห่ง คำว่า ถือเอารอบ ๑ ความหมายแห่งคำว่าบริวาร ๑ ความหมายแห่งคำว่า บริบูรณ์ ๑ ความหมายแห่งคำว่ามีอารมณ์อันเดียว ๑ ความหมายแห่งคำว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความหมายแห่งคำว่าประคอง ๑ ความหมายแห่งคำว่าไม่แผ่ไป ๑ ความหมายแห่งคำว่าไม่ขุ่นมัว ๑ ความหมายแห่งคำว่าไม่หวั่นไหว ๑ ความหมายแห่งคำว่าความตั้งอยู่แห่งจิตด้วยความปรากฏมีอารมณ์อันเดียว ๑ ความหมายแห่งคำว่าอารมณ์ ๑ โคจร ๑ การละ ๑ การสละ ๑ การออก ๑ การไม่หมุนเวียน ๑ ความสงบ ๑ ความประณีต ๑ ความหลุดพ้น ๑ ความไม่มีอาสวะ ๑ การข้าม ๑ การไม่มีนิมิต ๑ การไม่มีที่ตั้ง ๑ ความว่างเปล่า ๑ รสอันเดียว ๑ การไม่กลับ ๑ การขนานนามเป็นคู่ ๑ การนำออก ๑ เหตุ ๑ การเห็น ๑ การเป็นใหญ่ ๑ ดังนี้

ตามนัยที่ ๒ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งสมถะ ว่า ความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความหมายแห่งวิปัสสนาว่าการเห็นตาม ๑ ความหมายแห่งสมถวิปัสสนาว่า มีรสอันเดียวกัน ๑ ความหมายแห่งธรรมอันขนานกันเป็นคู่ว่า ความไม่กลับ ๑ ความหมายแห่งสิกขาว่า การถือมั่น ๑ ความหมายแห่งอารมณ์ว่า เป็นที่เที่ยวไปแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่าประคองซึ่งจิตหดหู่ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ข่มจิตฟุ้งซ่าน ๑ ความหมายแห่งคำว่า เพ่งดูเฉยซึ่งความบริสุทธิ์ทั้ง ๒ อย่าง ๑ ความหมายแห่งคำว่าบรรลุซึ่งคุณวิเศษ ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดซึ่งธรรมอันยิ่ง ๑ ความหมายแห่งคำว่า ถึงพร้อมเฉพาะซึ่งความจริง ๑ ความหมายแห่งคำว่าให้ตั้งอยู่ในความดับ ๑

ตามนัยที่ ๓ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งคำว่าน้อมใจไปแห่งสัทธินทรีย์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ประคองวิริยินทรีย์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ปรากฏแห่งสตินทรีย์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ไม่ฟุ้งซ่านแห่งสมาธินทรีย์ ๑ ความหมายแห่งคำว่า การเห็นแห่งปัญญินทรีย์ ๑ ตามนัยนี้ได้ใจความว่า สัทธินทรีย์ หมายความว่าน้อมใจไป วิริยินทรีย์ หมายความว่า ได้แก่การประคอง สตินทรีย์ หมายความว่า ได้แก่การปรากฏขึ้นในใจ สมาธินทรีย์ หมายความว่า ได้แก่การไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญินทรีย์ หมายความว่า ได้แก่การเห็นด้วยใจ

ตามนัยที่ ๔ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งพละ ๕ คือ สัทธาพละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหวในสิ่งที่ไม่ควรเชื่อ วิริยพละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน สติพละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหวต่อความประมาท สมาธิพละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ปัญญาพละ หมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้ ใจความที่เรียกว่าพละ ๕ ซึ่งแปลว่า กำลัง ๕ ก็คือหมายความว่าไม่หวั่นไหว ดังที่ว่ามาแล้วนั้น ความไม่หวั่นไหวนั่นแหละเรียกว่ากำลัง ดังนี้

ตามนัยที่ ๕ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งโพชฌงค์ ๑ คือ สติสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ได้แก่การปรากฏขึ้นในใจแห่งสิ่งที่ล่วง

มาแล้ว ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ได้แก่ความเลือกเฟ้นซึ่งธรรม หรือความสอดส่องซึ่งธรรม วิริยสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ได้แก่การประคองจิตไว้ไม่ให้ตกไปในความเกียจคร้าน ปีติสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ได้แก่การแผ่ไป การซ่านไปแห่งความดีใจ คือ มีความดีใจแผ่ซ่านไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ได้แก่ความสงบ สมาธิสัมโพชฌงค์ หมายความว่า ได้แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์ หมายความว่าได้แก่การพิจารณาเฉพาะ

ตามนัยที่ ๖ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ หมายความว่า ได้แก่การเห็น สัมมาสังกัปปะ หมายความว่า ได้แก่การยกอารมณ์ขึ้น สัมมาวาจา หมายความว่า ได้แก่การถือไว้รอบ สัมมากัมมันตะ หมายความว่า ได้แก่การลุกขึ้นดี สัมมาอาชีวะ หมายความว่า ได้แก่การผ่องใส สัมมาวายามะ หมายความว่า ได้แก่การประคองไว้ สัมมาสติ หมายความว่า ได้แก่การปรากฏขึ้นในใจ สัมมาสมาธิ หมายความว่า ได้แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้

ตามนัยที่ ๗ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท สัจจะ การประกอบ ผล วิตก วิจาร ปีติ สุข จิต การนึก การรู้แจ้ง การรู้ทั่ว การรู้ดี การมีอารมณ์อันเดียวกัน คำว่า อินทรีย์นั้น หมายความว่าเป็นใหญ่ คำว่า พละนั้น หมายความว่า ไม่หวั่นไหว คำว่า โพชฌงค์นั้น หมายความว่า นำออกจากโลก คำว่า มรรคนั้น หมายความว่า เหตุ คำว่า สติปัฏฐาน หมายความว่า ปรากฏขึ้นในใจ คำว่า สัมมัปปธาน หมายความว่า การตั้งความเพียรไว้ดี คำว่า อิทธิบาท หมายความว่าสำเร็จ คำว่า สัจจะนั้น หมายความว่าแท้ คำว่า การประกอบ หมายความว่าสงบ คำว่า ผล หมายความว่ากระทำให้แจ้ง คำว่า วิตก หมายความว่า ปลุกขึ้นซึ่งอารมณ์ คำว่า วิจาร หมายความว่า เที่ยวอยู่ในใจหรือการเที่ยวอยู่แห่งใจ ซึ่งเราเรียกว่า การพิจารณา คำว่า ปีติ หมายความว่า แผ่ซ่านไป คำว่า สุข หมายความว่า ไหลไปเฉพาะ และ

ความหมายแห่งคำว่ามีอารมณ์เป็น ๑ แห่งจิต ความหมายแห่งคำว่านึก ความหมายแห่งคำว่ารู้สึก ความหมายแห่งคำว่ารู้ทั่ว ความหมายแห่งคำว่ารู้ดี ความหมายแห่งคำว่ามีอารมณ์อันเดียว ดังนี้

ตามนัยที่ ๘ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งคำว่าอภิญญาเป็นต้น คือ คำว่า อภิญญา หมายความว่ารู้ คำว่า ปริญญา หมายความว่าไตร่ตรอง คำว่า ปหาน หมายความว่าการสละ คำว่า ภาวนา หมายความว่า มีรสอันเดียว คำว่า กระทำให้แจ้ง หมายความว่าถูกต้อง คำว่า ขันธ์ หมายความว่าหมวดกอง คำว่า ธาตุ หมายความว่า มีประจำอยู่ คำว่า อายตนะ หมายความว่า เป็นบ่อเกิด คำว่า สังขตะ หมายความว่า มีเหตุปัจจัยตกแต่ง คำว่า อสังขตะ หมายความว่า ไม่มีเหตุปัจจัยตกแต่ง ดังนี้

ตามนัยที่ ๙ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งคำว่าจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่าไม่มีระหว่างคั่นแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่าการออกไปแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า การไม่หมุนเวียนแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า เหตุแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า ปัจจัยแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า ที่อยู่แห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า ภาคพื้นแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า อารมณ์แห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่าโคจรแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า เที่ยวไปแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า คติแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า อภินิหารแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า การนำออกแห่งจิต ๑ ความหมายแห่งคำว่า การสลัดออกแห่งจิต ๑ ฯ ตามนัยนี้ได้ใจความว่า สิ่งที่เกี่ยวข้องกับจิต มีความตั้งอยู่แห่งจิต ความไม่มีระหว่างคั่นแห่งจิตเป็นต้น เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น

ตามนัยที่ ๑๐ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น คือ หมายความแห่งคำว่านึก คำว่ารู้สึก คำว่ารู้ทั่ว คำว่ารู้ดี คำว่ามีความตั้งขึ้น ๑ คำว่าผูกพัน คำว่าแล่นไป คำว่าเลื่อมใส คำว่าตั้งอยู่ดี คำว่าหลุดพ้น คำว่าเห็นว่าสิ่งนี้เป็นของสงบ คำว่ากระทำให้เป็นยานพาหนะ คำว่า

กระทำให้เป็นที่ตั้ง คำว่า ตั้งอยู่เนือง ๆ คำว่า สะสม คำว่า ปรารภดี คำว่า ถือเอาโดยรอบ คำว่า ห้อมล้อม คำว่า บริบูรณ์ คำว่า ตั้งลงดี คำว่า ตั้งมั่น คำว่า เกี่ยวข้อง คำว่า อบรม คำว่า ทำให้มั่น คำว่า ขึ้นไปดี คำว่า หลุดพ้นดี คำว่า ตรัสรู้ คำว่า ตรัสรู้ตาม คำว่า ตรัสรู้เฉพาะ คำว่า ตรัสรู้เอง คำว่า ให้ตรัสรู้ คำว่า ให้ตรัสรู้ตาม คำว่า ให้ตรัสรู้เฉพาะ คำว่า ให้ตรัสรู้เอง คำว่า เป็นฝ่ายตรัสรู้ คำว่า เป็นฝ่ายตรัสรู้ตาม คำว่า เป็นฝ่ายตรัสรู้เฉพาะ คำว่า เป็นฝ่ายตรัสรู้ดี คำว่า ทำให้ลุกโพลง คำว่า ทำให้ลุกโพลงขึ้น คำว่า ทำให้ลุกโพลงตาม คำว่า ทำให้ลุกโพลงเฉพาะ คำว่า ทำให้ลุกโพลงดี ในความเป็นอันเดียว ดังนี้ ตามนัยนี้ได้ใจความว่า สิ่งที่เกี่ยวข้องกับความเป็นอันเดียว มีคำว่า การนึกในความเป็นอันเดียว การรู้สึกในความเป็นอันเดียว เป็นต้น เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น

ตามนัยที่ ๑๑ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่ง คำว่าให้ร้อนทั่ว ๑ ความหมายแห่งคำว่ารุ่งเรือง ๑ ความหมายแห่งคำว่า แผดเผาแห่งกิเลส ๑ ความหมายแห่งคำว่าไม่มีมลทิน ๑ ความหมายแห่งคำว่า ปราศจากมลทิน ๑ ความหมายแห่งคำว่า มีมลทินออกไปแล้ว ๑ ความหมายแห่งคำว่าสงบ ๑ ความหมายแห่งคำว่าถึงพร้อม ๑ ความหมายแห่งคำว่าสงัด ๑ ความหมายแห่งคำว่า ประพฤติในความสงัด ๑ ความหมายแห่งคำว่าคลาย ๑ ความหมายแห่งคำว่าการท่องเที่ยวไปในความคลาย ๑ ความหมายแห่งคำว่าดับ ๑ ความหมายแห่งคำว่าการเที่ยวไปในความดับ ๑ ความหมายแห่งคำว่าสละ ๑ ความหมายแห่งคำว่าการเที่ยวไปในความสละ ๑ ความหมายแห่งคำว่าหลุดพ้น ๑ ความหมายแห่งคำว่าการเที่ยวไปในความหลุดพ้น ๑ ดังนี้

ตามนัยที่ ๑๒ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งคำว่า พอใจ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ความพอใจเป็นรากเหง้า ๑ ความพอใจเป็นที่ตั้ง ๑ ความพอใจเป็นเหตุ ๑ ความพอใจเป็นของสำเร็จ ๑ ความพอใจเป็นความโหมนัสน้อมใจไป ๑ ความพอใจเป็นความประคอง ๑

ความพอใจเป็นความปรากฏ ๑ ความพอใจเป็นความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความพอใจเป็นการเห็น ๑ ฯ ตามนัยนี้ ได้ใจความว่า ความหมายแห่งคำว่าอิทธิบาทข้อที่ ๑ คือ ฉันทะนั้น ก็เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง คือ ฉันทะที่แปลว่าความพอใจนั้น หมายความว่า คุณธรรมข้อนี้เป็นรากเหง้า ๑ เป็นที่รอง ๑ เป็นที่ตั้ง ๑ เป็นเครื่องสำเร็จ ๑ เป็นความน้อมใจไป ๑ เป็นการประคองไว้ ๑ เป็นการปรากฏ ๑ เป็นความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ เป็นการเห็น ดังนี้

ตามนัยที่ ๑๓ ว่า สิ่งที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งอิทธิบาทข้อที่ ๒ คือ วิริยะ ซึ่งแปลว่า ความเพียร วิริยะนั้นหมายความว่า เป็นรากเหง้าเป็นต้นเหมือนกับฉันทะที่ว่ามาแล้ว

ตามนัยที่ ๑๔ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งอิทธิบาทข้อที่ ๓ คือ จิต ซึ่งแปลว่า ความผูกใจหรือความเอาใจใส่ จิตนั้นก็หมายความว่าเป็นรากเหง้า เป็นที่รอง เป็นที่ตั้ง เป็นต้น เหมือนกับฉันทะข้อที่แสดงมาแล้ว

ตามนัยที่ ๑๕ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งอิทธิบาทข้อที่ ๔ คือ วิมังสา ซึ่งหมายความว่า เป็นรากเหง้า เป็นที่รอง เป็นที่ตั้ง เป็นต้น สันเนื่องความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้. เอวํ ก็มี

กัณฑ์ที่ ๑๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามนัยที่ ๑๖ ในทุติยภาณวาร

ทุกฺขฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโย ทุกฺขสฺส สงฺขตฏฺโฐ อภิญฺเญยฺโยติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๑ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามนัยที่ ๑๖ ในทุติยภาณวาร สืบต่อไป เพื่อให้เป็น

ประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในนัยที่ ๑๖ แห่งทุติยภาณวารนั้นว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่าบีบคั้นแห่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่าถูกตกแต่งแห่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่าเร่าร้อนแห่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งคำว่าแปรปรวนแห่งทุกข์ ๑ ความหมายแห่งสมุทัย ๑ ความหมายว่า ประมวลมาแห่งสมุทัย ความหมายว่า เป็นบ่อเกิดแห่งสมุทัย ๑ ความหมายว่าประกอบไว้แห่งสมุทัย ๑ ความหมายว่าเป็นกังวลแห่งสมุทัย ๑ ความหมายแห่งนิโรธ ๑ ความหมายแห่งคำว่า สลัดออกจากนิโรธ ๑ ความหมายแห่งคำว่าสงัดแห่งนิโรธ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ไม่มีเหตุปัจจัยตกแต่งแห่งนิโรธ ๑ ความหมายแห่งคำว่า นำออกแห่งนิโรธ ๑ ความหมายแห่งคำว่า ไม่ตายแห่งนิโรธ ๑ ความหมายแห่งคำว่ามรรค ๑ ความหมายแห่งคำว่า นำออกแห่งคำว่ามรรค ๑ ความหมายแห่งคำว่าเป็นเหตุแห่งมรรค ๑ ความหมายแห่งคำว่า เห็นแห่งมรรค ๑ ความหมายแห่งคำว่า เป็นใหญ่แห่งคำว่า มรรค ๑ ฯ ตามนัยนี้ ได้ใจความว่าความหมายแห่งอริยสัจ ๔ ก็เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่งทั้งนั้น ก็อริยสัจ ๔ นั้น ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ฯ ทุกข์นั้น หมายความว่า ได้แก่ การบีบคั้น ๑ การมีเหตุปัจจัยตกแต่ง ๑ ความเร่าร้อน ๑ ความแปรปรวน ๑ สิ่งทั้ง ๔ คือ ความถูกบีบคั้นก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ความถูกเหตุปัจจัยตกแต่งก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ความเร่าร้อนก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ความแปรปรวนก็เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น เมื่อได้ยินคำว่าความถูกบีบคั้นก็ดี ความถูกเหตุปัจจัยตกแต่งก็ดี ความเร่าร้อนก็ดี ความแปรปรวนก็ดี ให้รู้เถิดว่าเป็นความหมายแห่งทุกข์ทั้งนั้น เป็นตัวทุกข์ทั้งนั้น หากจะถามว่า ทุกข์ได้แก่อะไร เมื่อตอบว่าได้แก่การ

ถูกบีบคั้น หรือถูกเบียดเบียน ถูกเหตุปัจจัยตกแต่ง ความเดือดร้อน ความแปรปรวน ดังนี้ ก็ถูกทั้งนั้น เพราะคำว่าทุกข์ หมายความถึงสิ่งทั้ง ๕ นี้ ฯ คำว่า สมุทัยนั้น หมายความว่าประมวลมาซึ่งทุกข์ ๑ หมายความว่า เป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ ๑ หมายความว่าประกอบทุกข์ไว้ ๑ หมายความว่าทำให้กังวล ๑ ฯ คำว่า นิโรธนั้น หมายความว่าสลัดออกจากทุกข์ ๑ สงัดจากทุกข์ ๑ ไม่มีเหตุปัจจัยตกแต่ง ๑ ไม่ตาย ๑ ฯ คำว่า มรรคนั้น หมายความว่านำออกจากทุกข์ ๑ เป็นเหตุให้ได้ทุกข์ ๑ เป็นเครื่องเห็นนิพพาน ๑ เป็นใหญ่ในการที่จะให้ได้นิพพาน ๑ ดังนี้

ตามนัยที่ ๑๗ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ความหมายแห่งคำว่าแท้ ๑ ความหมายแห่งคำว่า อนัตตา ๑ ความหมายแห่งคำว่าจริง ๑ ความหมายแห่งคำว่าแทงตลอด ๑ ความหมายแห่งคำว่ารู้ยิ่ง ๑ ความหมายแห่งคำว่ารู้รอบ ๑ ความหมายแห่งคำว่าธรรมะ ๑ ความหมายแห่งคำว่าธาตุ ๑ ความหมายแห่งคำว่ารู้ ๑ ความหมายแห่งคำว่ากระทำให้แจ้ง ๑ ความหมายแห่งคำว่าถูกต้อง ๑ ความหมายแห่งคำว่าถึงพร้อมเฉพาะ ๑

ตามนัยที่ ๑๘ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่เนกขัมมะ คือ การออกจากกามารมณ์ ๑ อพยาบาท ความไม่ปองร้าย ๑ อาโลกสัญญา ความใส่ใจในแสงสว่าง ๑ และความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความตั้งลงแห่งธรรมะ ๑ ญาณ ๑ ความปราโมทย์ ๑ ปฐมฌาน ๑ ทุติยฌาน ๑ ตติยฌาน ๑ จตุตถฌาน ๑ อากาสานัญจายตนสมาบัติ ๑ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ๑ อากิญจัญญายตนสมาบัติ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑

ตามนัยที่ ๑๙ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นได้แก่อนิจจานุปัสสนา การเห็นตามซึ่งความไม่เที่ยง ๑ ทุกขานุปัสสนา การเห็นตามทุกข์ ๑ อนัตตานุปัสสนา การเห็นตามความไม่เป็นตัวตน ๑ นิพพิทานุปัสสนา การเห็นตามความเบื่อหน่าย ๑ วิราคานุปัสสนา การเห็นตามความคลาย ๑ นิโรธานุปัสสนา การเห็นตามความดับ ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา การเห็นตามความเลิกละ ๑ ขยานุปัสสนา การเห็นตามความสิ้น ๑ วยานุปัสสนา การเห็นตามความเสื่อม ๑ วิปริณามานุปัสสนา การเห็นตาม

ความแปรปรวน ๑ อนิมิตตานุปัสสนา การเห็นตามความไม่มีเครื่องหมาย ๑ อัปปณิหิตานุปัสสนา การเห็นตามความไม่มีที่ตั้ง ๑ สุญญตานุปัสสนา การเห็นตามความว่างเปล่า ๑ อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา การเห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง ๑ ยถาภูตญาณทัสสนวิปัสสนา การรู้เห็นตามเป็นจริง ๑ อาทีนวานุปัสสนา การเห็นตามโทษ ๑ ปฏิสังขานุปัสสนา การเห็นตามความพิจารณาเฉพาะ ๑ วิวัฏฏนานุปัสสนา การเห็นตามความไม่หมุนเวียน ๑

ตามนัยที่ ๒๐ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นได้แก่ โสดาปัตติมรรค ๑ การถึงพร้อมด้วยโสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิมรรค ๑ การถึงพร้อมด้วยสกทาคามิผล ๑ อนาคามิมรรค ๑ การถึงพร้อมด้วยอนาคามิผล ๑ อรหัตมรรค ๑ การถึงพร้อมด้วยอรหัตผล ๑

ตามนัยที่ ๒๑ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่สัทธินทรีย์ ซึ่งหมายความว่าน้อมใจไป ๑ วิริยินทรีย์ ซึ่งหมายความว่าประคองกำลังใจไว้ ๑ สตินทรีย์ ซึ่งหมายความว่า ปรากฏขึ้นในใจ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ซึ่งหมายความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ปัญญินทรีย์ ซึ่งหมายความว่า เห็น ๑ สัทธาพละ ซึ่งหมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความไม่เชื่อ ๑ วิริยพละ ซึ่งหมายความว่าไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน ๑ สติสละ ซึ่งหมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความเผลอเรอ ๑ สมาธิพละ ซึ่งหมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ๑ ปัญญาพละ ซึ่งหมายความว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้ ๑

ตามนัยที่ ๒๒ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่ สติสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่าปรากฏขึ้นไว้ในใจ ๑ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่าเลือกเฟ้นสอดส่อง ๑ วิริยสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่าประคองกำลังใจไว้ ๑ ปีติสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่าแผ่ซ่านไป ๑ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่าสงบ ๑ สมาธิสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ๑ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ซึ่งหมายความว่า พิจารณาเฉพาะ ๑

ตามนัยที่ ๒๓ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่สัมมาทิฏฐิ ชื่งหมายความว่าเห็น ๑ สัมมาสังกัปปะ ชื่งหมายความว่า ยกขึ้นชื่งอารมณ์ ๑ สัมมาวาจา ชื่งหมายความว่า ถือเอาโดยรอบ ๑ สัมมากัมมันตะ ชื่งหมายความว่า ลุกขึ้นดี ๑ สัมมาอาชีวะ ชื่งหมายความว่า บริสุทธิ์ผ่องใส ๑ สัมมาวายามะ ชื่งหมายความว่าประคองไว้ ๑ สัมมาสติ ชื่งหมายความว่าปรากฏในใจ ๑ สัมมาสมาธิ ชื่งหมายความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑

ตามนัยที่ ๒๔ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้นได้แก่อินทรีย์ ชื่งหมายความว่าเป็นใหญ่ ๑ ได้แก่ พละ ชื่งหมายความว่าไม่หวั่นไหว ๑ ได้แก่ โพชฌงค์ ชื่งหมายความว่านำออกไป ๑ ได้แก่มรรค ชื่งหมายความว่าเหตุ ๑ ได้แก่ สติปัฏฐาน ชื่งหมายความว่าปรากฏขึ้นในใจ ๑ ได้แก่ สัมมัปปธาน ชื่งหมายความว่าตั้งความเพียรไว้ ๑ ได้แก่ อิทธิบาท ชื่งหมายความว่าสำเร็จ ๑ ได้แก่สัจจะ ชื่งหมายความว่าแท้ ๑ ได้แก่สมถะ ชื่งหมายความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ได้แก่ วิปัสสนา ชื่งหมายความว่า เห็นตาม ๑ ได้แก่ สมถวิปัสสนา ชื่งหมายความว่ามีรสอันเดียวกัน ๑ ได้แก่ ธรรมอันขนานกันเป็นคู่ ชื่งหมายความว่าไม่กลับ ๑

ตามนัยที่ ๒๕ ว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่งนั้น ได้แก่สีลวิสุทธิ ชื่งหมายความว่าความสำรวม ๑ จิตตวิสุทธิ ชื่งหมายความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ทิฏฐิวิสุทธิ ชื่งหมายความว่าเห็น ๑ วิโมกข์ ชื่งหมายความว่าพ้น ๑ วิชชา ชื่งหมายความว่าแทงตลอด ๑ วิมุตติ ชื่งหมายความว่าสละ ๑ ความรู้จักความสิ้นไป ชื่งหมายความว่าตัดขาด ๑ ความรู้จักความไม่เกิด ชื่งหมายความว่าสงบ ๑ ฉันทะ ชื่งหมายความว่าเป็นรากเหง้า ๑ มนสิการ ชื่งหมายความว่าตั้งขึ้นดี ๑ ผัสสะ ชื่งหมายความว่าตั้งลงดี ๑ เวทนา ชื่งหมายความว่ารวมอยู่ ๑ สมาธิ ชื่งหมายความว่าออกหน้า ๑ สติ ชื่งหมายความว่าเป็นใหญ่ ๑ ปัญญา ชื่งหมายความว่าข้ามขึ้นจากสิ่งนั้น ๆ ๑ วิมุตติ ชื่งหมายความว่าเป็นแก่น ๑ นิพพานอันหยั่งลงสู่ความไม่ตาย ชื่งหมายความว่าเป็นที่สุด ๑

ตามนัยที่ ๒๖ ว่า ธรรมใด ๆ ที่บุคคลรู้ยิ่งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ก็เป็นอันบุคคลรู้แล้ว ที่เรียกว่าญาน หมายความว่ารู้สิ่งนั้น ที่เรียกว่าปัญญา เพราะหมายความว่ารู้ทั่วไป เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงชื่อว่า เป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง การทรงไว้ด้วยโสต การรู้ทั่วสิ่งนั้นด้วยโสต ชื่อว่าสุตมยญาณ คือความรู้อันสำเร็จด้วยการฟัง สันเนื้อความในติยภาณวารอันว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่งตามพระบาลีเพียงเท่านี้ ส่วนในอรรถกถานั้น ไม่ได้อธิบายธรรมที่ควรรู้ยิ่งให้แปลกออกไปอย่างใด อธิบายแต่คำว่า โสต โดยพิสดาร เพราะฉะนั้น จึงไม่ได้นำมาแสดงไว้ เป็นอันว่าจบเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๒

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรรอบรู้ในติยภาณวาร

กถํ อิเน ธมฺมา ปริญฺเญยฺยาติ โสตาวธานํ ตตฺถ ปชานนาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๒ ว่าด้วยธรรมที่ควรรอบรู้ในติยภาณวาร สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน มา ประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในติยภาณวาร ว่าด้วยธรรมที่ควรรอบรู้ตามนัยที่ ๑ จนถึงนัยที่ ๕ นั้นว่า ธรรมที่ควรรอบรู้ด้วยการได้ฟังนั้น ได้แก่ธรรม ๑ คือ ผัสสะ ที่มีอาสวะ ที่เป็นเหตุแห่งอุปาทาน

และได้แก่ธรรม ๒ คือ นามรูป ได้แก่ธรรม ๓ คือ เวทนา ๓ ได้แก่ธรรม ๔ คือ อาหาร ๔ ได้แก่ธรรม ๕ คือ อุปาทานขันธ์ ๕ ได้แก่ธรรม ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ธรรม ๗ คือ วิญญาณฐิติ ๗ ได้แก่ธรรม ๘ คือ โลกธาตุ ๘ ได้แก่ธรรม ๙ คือ สัตตาวาส ๙ ได้แก่ธรรม ๑๐ คือ อายตนะ ๑๐

ตามนัยที่ ๓ ว่า ธรรมที่ควรรอบรู้นน ได้แก่สิ่งทั้งปวง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ หรือเฉย ๆ อันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ตามนัยที่ ๓ ว่า ธรรมที่ควรรอบรู้นั้น ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๑ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมรมณ์ ๑ ความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ เวทนาอันเกิดจากสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ ความจำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความจงใจคิดนึกในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความทะเยอทะยานในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความนึกถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความตรองในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ๑ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ ๑ อาการ ๓๒ มีผมขนเป็นต้น ๑ อายตนะ ๑๒ มีจักขวายตนะเป็นต้น ๑ ธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น ๑ อินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ๑ ธาตุ ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ๑ ภพ ๙ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ๑ ฌาน ๕ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ๑

เจโตวิมุตติ ๓ คือ เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ ๑ สมาบัติ ๕ คือ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ๑ อริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ ชื่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นขึ้นแจกเหมือนกับที่แสดงมาแล้ว ในกัณฑ์ก่อน ๆ ๑ ความหมายแห่งคำว่ารอบรู้ชื่งอริยสัจ ๔ ชื่งท่านยกขันธ์ ๕ เป็นต้น ขึ้นแจกเหมือนกับที่เคยแสดงมาแล้ว ๑ ความหมายแห่งคำว่า แทงตลอดด้วยการรอบรู้ชื่งอริยสัจ ๔ ชื่งท่านยกขันธ์ ๕ เป็นต้นขึ้นแจก ๑ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ความดับเหตุให้เกิดทุกข์ ความดับชื่งความยินดีด้วยความพอใจในทุกข์ คุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายแห่งทุกข์ ชื่งท่านยกขันธ์ ๕ เป็นต้นขึ้นแจก ๑ อนุบัสสนา ๗ มีอนิจจานุบัสสนาเป็นต้น ๑ ความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา และปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัตติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ชื่งท่านยกขึ้นแจกโดยนัยต่าง ๆ ดังที่แสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อน ๆ นั้น ๑ ความหมายแห่งคำว่า ถือเอารอบ และแห่งคำว่า ห้อมล้อม คำว่า บริบูรณ์เป็นต้น ๑ ความหมายแห่ง สมถวิปัสสนาเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งสัทธาพละเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งสติสัมโพชฌงค์เป็นต้น ๑ ความหมายแห่งสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งอินทรีย์เป็นต้น ๑ ความหมายแห่งอภิญญาเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งฉันทะเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งการนึกในความเป็นอันเดียวเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งคำว่า เร่าร้อนเป็นต้น ๑ ความหมายแห่งอิทธิบาท ๔ มีฉันทะเป็นต้น ๑ ความหมาย

แห่งอริยสัจ ๔ มีความหมายแห่งทุกข์เป็นต้น ๑ ความหมายแห่งคำว่าแท้เป็นต้น ๑ ธรรมต่าง ๆ มีเนกขัมมะเป็นต้น ๑ อนุบัสสนาต่าง ๆ มีอนิจจานุบัสสนาเป็นต้น ๑ มรรค ๔ การถึงพร้อมด้วยผล ๔ มีโสดาปัตติมรรค และโสดาปัตติผล เป็นต้น ๑ สัทธินทรีย์ ชื่อหมายความว่าน้อมใจไปเป็นต้น ๑ สติสัมโพชฌงค์ ชื่อหมายความว่า ปรากฏขึ้นในใจเป็นต้น ๑ สัมมาทิฏฐิ ชื่อหมายความว่า เห็นเป็นต้น ๑ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ มรรค สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท สัจจะ สมถะ วิปัสสนา ชื่อหมายความต่าง ๆ กัน ๑ วิสุทธิ ๗ มีสีลวิสุทธิเป็นต้น ชื่อหมายความต่าง ๆ กัน ๑ ตลอดถึง คำว่า นิพพาน ดังที่แสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อนนั้น เรียกว่าเป็นธรรมที่ควรรอบรู้ทั้งนั้น ดังนี้

ตามนัยที่ ๔ ว่า เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้เนกขัมมะ ก็ย่อมได้เนกขัมมะ ธรรมนั้นเป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว เมื่อบุคคลพยายาม เพื่อให้ได้ความไม่พยาบาท ก็ได้ความไม่พยาบาท ธรรมนั้นก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้อาโลกสัญญา ก็ได้อาโลกสัญญา ธรรมคืออาโลกสัญญานั้นก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้ความไม่ฟุ้งซ่าน ก็ได้ความไม่ฟุ้งซ่าน ธรรมคือความไม่ฟุ้งซ่านนั้น ก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้ความตั้งมั่นแห่งธรรม ก็ได้ความตั้งมั่นแห่งธรรม เมื่อเป็นอย่างนั้น ธรรมคือความตั้งมั่นแห่งธรรมนั้น ก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้ญาณ เมื่อได้ญาณแล้ว ธรรมคือญาณนั้น ก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว เมื่อบุคคลพยายาม เพื่อให้ได้ปราโมทย์ก็ได้ปราโมทย์ เมื่อได้ปราโมทย์แล้ว ธรรมคือปราโมทย์นั้นก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว ดังนี้

ตามนัยที่ ๕ ว่า เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ก็ได้สมพยายาม เมื่อได้สมพยายามแล้ว ธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นนั้น ก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้แล้ว ไตร่ตรองแล้ว

ตามนัยที่ ๖ ว่า เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ขยานุปัสสนา วยานุปัสสนา วิปริณามานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา อัปปณิหิตานุปัสสนา สุญญตานุปัสสนา เมื่อได้สมประสงค์แล้ว ก็เป็นอันบุคคลนั้นรอบรู้ธรรมนั้นแล้ว ไตร่ตรองธรรมนั้นแล้ว

ตามนัยที่ ๗ ว่า เมื่อบุคคลพยายามเพื่อให้ได้การเห็นแจ้ง ซึ่งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง และเพื่อให้ได้ความรู้เห็นตามเป็นจริง เพื่อให้ได้การเล็งเห็นโทษ เพื่อให้ได้ความเพิกเฉยในสังขาร เพื่อให้เล็งเห็นความไม่หมุนเวียน เมื่อได้สมพยายามแล้ว ก็เป็นอันรอบรู้ธรรมนั้นแล้ว ไตร่ตรองธรรมนั้นแล้ว

ตามนัยที่ ๘ ว่า เมื่อบุคคลพยายาม เพื่อให้ได้อริยมรรค ๔ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น หรือได้ให้ธรรมใด ๆ เมื่อได้ธรรมนั้น ๆ แล้ว ก็ชื่อว่ารอบรู้ธรรมนั้น ๆ แล้ว ชื่อว่าได้ตรองธรรมนั้น ๆ แล้ว ดังนี้ สั้นเนื้อความที่ว่าด้วยธรรมที่ควรรอบรู้ตามวาระพระบาลีเพียงเท่านี้.

เอวํ กิริ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

กัณฑ์ที่ ๑๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรละ

กถํ อิเม ธมฺมา ปหาตพฺพาติ โสตวธานํ ตํ ปชานนา ปญฺญา สุตมเย ญาณํ เอโก ธมฺโม ปหาตพฺโพติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๓ ว่าด้วยธรรมที่ควรละ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ-

พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานเท่าประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในติยภาณวารนัยที่ ๑ นั่นว่า ข้อว่า บัญญาคือการรู้ด้วยการได้ยินได้ฟัง เรียกว่า สุตมยญาณ ในข้อว่า ธรรมเหล่านี้ควรละนั้น คือ อย่างไร คือ ธรรมที่ควรละนั้น ๑ ก็มี ๒ ก็มี ตลอดถึง ๑๐ ก็มี ธรรมที่ควรละซึ่งว่ามี ๑ นั้น ได้แก่ อัสมิมานะ คือ การถือเราถือเขา ธรรมที่ควรละซึ่งว่ามี ๒ นั้น ได้แก่อวิชชาและภวตัณหา ธรรมที่ควรละซึ่งว่ามี ๓ นั้น ได้แก่ตัณหา ๓ ที่ว่ามี ๔ นั้น ได้แก่โอฆะ ๔ ที่ว่ามี ๕ นั้น ได้แก่นิวรณ์ ๕ ที่ว่ามี ๖ นั้น ได้แก่หมวดตัณหา ๖ ที่ว่ามี ๗ นั้น ได้แก่อนุสัย ๗ ที่ว่ามี ๘ นั้น ได้แก่ความผิด ๘ ที่ว่ามี ๙ นั้น ได้แก่ธรรมซึ่งมีตัณหาเป็นรากเหง้า ๙ อย่าง ที่ว่ามี ๑๐ นั้น ได้แก่ความผิด ๑๐ ประการดังนี้

นัยที่ ๒ ว่า การละมีอยู่ ๒ คือ ละด้วยการตัดขาด ๑ ละด้วยความสงบ ๑ การละด้วยการตัดขาดนั้น เป็นโลกุตตระ การละด้วยความสงบนั้นมีอยู่แก่ผู้อบรมซึ่งทางไปถึงความสิ้นแล้ว เกิดขึ้นในขณะผลเกิด ฯ การละมีอยู่ ๓ ซึ่งหมายการละกามารมณ์ คือ เนกขัมมะ การละรูป คือ อรูป สิ่งใดเป็นของเกิดขึ้น ด้วยเป็นของปัจจัยตกแต่ง เป็นของเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย การดับเป็นการละสิ่งนั้น ผู้ที่ได้เนกขัมมะ เป็นอันละกามารมณ์ เป็นอันเลิกกามารมณ์ ผู้ที่ได้อรูปฌาน เป็นอันละเลิกสิ่งรูปฌาน ผู้ที่ได้นิโรธ เป็นอันละเลิกสังขาร ฯ การละ ๔ คือ ผู้รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งทุกขสัจ ย่อมละทุกขสัจ ผู้รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสมุทัยสัจ ย่อมละสมุทัยสัจ ผู้รู้แจ้งแทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้ง ซึ่งนิโรธสัจ ผู้รู้แจ้งแทงตลอดด้วยการอบรมมรรคสัจ ย่อมละมรรคสัจ ฯ การละ ๕ คือ การละด้วยการข่มไว้ ๑ การละด้วยองค์คุณนั้น ๆ ๑ การละด้วยการตัดขาด ๑ การละด้วยความสงบ ๑ การละด้วยการสละออก ๑ ฯ

การละด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่ผู้อบรมปฐมฌาน ซึ่งละนิวรณ์ทั้งหลาย การละด้วยองคคุณนั้น ๆ ย่อมมีแก่ผู้อบรมสมาธิ อันเป็นฝ่ายทำลายทิฏฐิทั้งหลาย การละด้วยการตัดขาด ย่อมมีแก่ผู้อบรมทางไปถึงความสิ้น ย่อมเป็นโลกุตตระ การละด้วยความสงบ ย่อมมีในขณะผลเกิด การละด้วยความสลัดออก คือ นิโรธอันได้แก่นิพพาน

นัยที่ ๓ ว่า สิ่งทั้งปวงควรละ สิ่งทั้งปวงนั้นได้แก่อะไร ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ๑ ความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ สัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑ เวทนาคือความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ซึ่งเกิดขึ้นเพราะปัจจัย คือ สัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๑

นัยที่ ๔ ว่า ผู้เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมละ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯ ผู้เห็นตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมละ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ย่อมละ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ผู้เห็นความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมละความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมละสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นเวทนาอันเกิดเพราะสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมละเวทนาอันเกิดจากสัมผัสทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ย่อมละรูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา ธรรมสัญญา ผู้เห็นรูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนา ก็ละรูปสัญเจตนา สัททสัญเจตนา คันธสัญเจตนา รสสัญเจตนา โผฏฐัพพสัญเจตนา ธรรมสัญเจตนาเสีย

ผู้เห็นรูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหา กิ่ละรูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธรรมตัณหาเสีย ผู้เห็นรูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตก กิ่ละรูปวิตก สัททวิตก คันธวิตก รสวิตก โผฏฐัพพวิตก ธรรมวิตกเสีย ผู้เห็นรูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจาร กิ่ละรูปวิจาร สัททวิจาร คันธวิจาร รสวิจาร โผฏฐัพพวิจาร ธรรมวิจารเสีย

นัยที่ ๕ ว่า ผู้เห็นธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ คากาสธาตุ วิญญาณธาตุ กิ่ละธาตุ ๖ นั่นเสีย ผู้เห็นกสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ บตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ วิญญาณกสิณ กิ่ะกสิณเสีย

นัยที่ ๖ ว่า ผู้เห็นอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ พัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองในศีรษะ กิ่ละอาการ ๓๒ เสีย

นัยที่ ๗ ว่า ผู้เห็นอายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ กิ่ละอายตนะ ๑๒ เสีย ผู้เห็นธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้ กิ่ละธาตุเหล่านี้เสีย ผู้เห็นอินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญ-

ตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ เหล่านี้ ก็ละอินทรีย์เหล่านี้เสีย

นัยที่ ๘ ว่า ผู้เห็นธาตุ ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ และเห็นภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ผู้เห็นฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ก็ละธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ เสีย

นัยที่ ๙ ว่า ผู้เห็นเจโตวิมุตติ ๔ คือ เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ ก็ละเจโตวิมุตติเสีย ผู้เห็นสมาบัติ ๔ คือ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ก็ละสมาบัติ ๔ นี้เสีย ผู้เห็นปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ก็ละปฏิจจสมุปบาทเสีย

นัยที่ ๑๐ ว่า ผู้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางไปถึงความดับทุกข์ ซึ่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นขึ้นแจก ก็ละทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ อันเกี่ยวกับขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นนั้นเสีย

นัยที่ ๑๑ ว่า ผู้เห็นความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ คำว่า ละ คำว่ากระทำให้แจ้ง คำว่า อบรมในเรื่องทุกข์ ซึ่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นขึ้นแจก ก็ละความรอบรู้เป็นต้นนั้นเสีย

นัยที่ ๑๒ ว่า ผู้เห็นความแทงตลอดด้วยการรอบรู้ ด้วยการละด้วยการกระทำให้แจ้ง ด้วยการอบรมในเรื่องทุกข์ ซึ่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นขึ้นแจก ก็ละความแทงตลอด ด้วยการรอบรู้ ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้ง ด้วยการอบรมเหล่านั้นเสีย

นัยที่ ๑๓ ว่า ผู้เห็นทุกข์ ผู้เห็นเหตุให้เกิดทุกข์ ผู้เห็นความดับเหตุให้เกิดทุกข์ ผู้เห็นความดับซึ่งความรักใคร่พอใจในทุกข์ เห็นคุณ

แห่งทุกข์ เห็นโทษแห่งทุกข์ เห็นอุบายสละทุกข์ ซึ่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นขึ้นแจก ก็ละทุกข์เป็นต้นเสีย

นัยที่ ๑๔ ว่า ผู้เห็นทุกข์ เห็นเหตุให้เกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางไปถึงความดับทุกข์ เห็นคุณแห่งทุกข์ เห็นโทษแห่งทุกข์ เห็นอุบายละทุกข์ ซึ่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ขึ้นแจก ก็ละทุกข์เป็นต้นนั้นเสีย

นัยที่ ๑๕ ว่า ผู้เห็นอนุปัสสนา ๗ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ซึ่งท่านยกขันธ์ ๕ อายตนะ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ตลอดจนถึงปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นที่สุด ดังที่เคยแสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อน ๆ นั้น ก็ละอนุปัสสนาเหล่านั้นเสีย

นัยที่ ๑๖ จนถึงที่ ๒๘ ซึ่งท่านว่าด้วยความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การปฏิสนธิ การมีคติ การมีนิพพัตติ การมีอุปบัติ การมีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส และความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส โดยนัยต่าง ๆ เมื่อเห็นสิ่งเหล่านั้น ย่อมละสิ่งเหล่านั้นเสีย ใจความคือบุคคลละธรรมใด ๆ ได้แล้ว ก็เป็นอันละธรรมนั้น ๆ ได้เด็ดขาดแล้ว ความรู้ในการสละธรรมเหล่านั้น เรียกว่า สุตมยญาณ เป็นความรู้สำเร็จด้วยการฟัง ซึ่งเกิดด้วยการได้ยินได้ฟังเป็นต้นเหตุ ดังนี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรอบรมในจตุตถภาณวาร

กถํ อิเม ธมฺมา ภาเวตพฺพาติ โสตาวธานํ ตตฺถ ปชานนา ปญฺญา สุตมโย ญาณํ เอโก ธมฺโม ภาเวตพฺโพติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๔ ว่าด้วยธรรมที่ควรอบรมในจตุตถภาณวาร สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในจตุตถภาณวารนัยที่ ๑ นั้นว่า ธรรมที่ควรอบรมนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ธรรม ๘ คือ กายคตาสติ อันไปกับความยินดี ธรรม ๒ คือ สมถวิปัสสนา ธรรม ๓ คือ สมาธิ ๓ ธรรม ๔ คือ สติปัฏฐาน ๔ ธรรม ๕ คือ สัมมาสมาธิอันประกอบด้วยองค์ ๕ ธรรม ๖ คือ อนุสสติ ๖ ธรรม ๗ คือ โพชฌงค์ ๗ ธรรม ๘ คือ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ธรรม ๙ คือ องค์แห่งผู้มีความเพียรในปาริสุทธิ ๙ ธรรม ๑๐ คือ กสิณายตนะ ๑๐

นัยที่ ๒ การอบรมมีอยู่ ๒ คือ การอบรมอันเป็นโลกิยะและโลกุตตระ ฯ การอบรม ๓ คือ การอบรมธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล ๑ การอบรมธรรมที่เป็นอรูปาวจรกุศล ๑ การอบรมธรรมที่เป็นอปริยาปันกุศล คือ เป็นโลกุตตรกุศล ๑ การอบรมธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล อปริยาปันกุศลนั้น เป็นอย่างต่ำก็มี อย่างกลางก็มี อย่างประณีตก็มี ฯ การอบรม ๔ คือ ผู้แทงตลอดทุกขสัจ ด้วยการรอบรู้ชื่อว่าอบรมการ

รอบรู้ ผู้แทงตลอดสมุทัยสัจด้วยการละ ชื่อว่าอบรมการละ ผู้แทงตลอดนิโรธสัจด้วยการกระทำให้แจ้ง ชื่อว่าการอบรมการกระทำให้แจ้ง ผู้แทงตลอดมรรคสัจด้วยการอบรม คือ ด้วยการทำให้เกิด ชื่อว่าอบรมการทำมรรคสัจให้เกิด

นิทฺ ๓ วา การอบรมยังมีอีก ๔ คือ การอบรมด้วยการแสวงหา ๑ การอบรมด้วยการได้ ๑ การอบรมรสอันเดียว ๑ การอบรมซึ่งการประพฤติ ๑ ฯ การอบรมด้วยการแสวงหานั้น ได้แก่ธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดในที่นั้น ๆ ของบุคคลทั้งปวง ผู้สำเร็จสมาธิ ย่อมมีรสอันเดียว ฯ การอบรมด้วยการได้นั้น คือ ธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดในที่นั้น ๆ ของบุคคลทั้งปวงผู้เข้าสมาธิ ย่อมไม่ทำให้ถอนและถอนกลับไป ฯ การอบรมรสอันเดียวนั้น ได้แก่อินทรีย์ ๔ ซึ่งมีรสอันเดียวด้วยอำนาจแห่งสัทธินทรีย์ของผู้อบรมสัทธินทรีย์ ซึ่งมีความหมายว่าน้อมใจไป ๑ ด้วยอำนาจแห่งวิริยินทรีย์ของผู้อบรมวิริยินทรีย์ ซึ่งมีความหมายว่า ประคองใจไว้ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสตินทรีย์ ของผู้อบรมสตินทรีย์ ซึ่งมีความหมายว่าปรากฏขึ้นในใจ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสมาธินทรีย์ ของผู้อบรมสมาธินทรีย์ ซึ่งมีความหมายว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ด้วยอำนาจแห่งปัญญินทรีย์ ของผู้อบรมปัญญินทรีย์ ซึ่งมีความหมายว่าเห็น ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัทธาพละของผู้อบรมสัทธาพละ ซึ่งมีความหมายว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความไม่เชื่อ ๑ ด้วยอำนาจแห่ง วิริยพละ ของผู้อบรม วิริยพละ ซึ่งมีความหมายว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน ๑ ด้วยอำนาจแห่งสติพละ ของผู้อบรมสติพละ ซึ่งมีความหมายว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความพลั้งเผลอ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิพละ ของผู้อบรมสมาธิพละ ซึ่งมีความหมายว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ๑ ด้วยอำนาจแห่งปัญญาพละ ของผู้อบรมปัญญาพละ ซึ่งมีความหมายว่าไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้ ๑ ฯ ด้วยอำนาจแห่งสติสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมสติสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความหมายว่า ปรากฏขึ้นในใจ ๑ ด้วยอำนาจแห่งธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความ

หมายความว่าเลือกเฟ้นสอดส่อง ๑ ด้วยอำนาจแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมวิริยสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความหมายว่า ประคองกำลังใจไว้ ๑ ด้วยอำนาจแห่งปีติสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมปีติสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความหมายว่าแผ่ซ่านไป ๑ ด้วยอำนาจแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความหมายว่า สงบ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมสมาธิสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ด้วยอำนาจแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ของผู้อบรมอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ซึ่งมีความหมายว่าพิจารณาเฉพาะ ๑ ฯ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาทิฏฐิ ของผู้อบรมสัมมาทิฏฐิ ซึ่งมีความหมายว่าเห็น ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาสังกัปปะ ของผู้อบรมสัมมาสังกัปปะ ซึ่งมีความหมายว่ายกอารมณ์ขึ้น ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาวาจา ของผู้อบรมสัมมาวาจา ซึ่งมีความหมายว่าถือเอาโดยรอบ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมากัมมันตะ ของผู้อบรมสัมมากัมมันตะ ซึ่งมีความหมายว่าลุกขึ้นดี ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาอาชีวะ ของผู้อบรมสัมมาอาชีวะ ซึ่งมีความหมายว่าบริสุทธิ์ผ่องใส ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาวายามะ ของผู้อบรมสัมมาวายามะ ซึ่งมีความหมายว่าประคองกำลังใจไว้ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาสติ ของผู้อบรมสัมมาสติ ซึ่งมีความหมายว่าปรากฏขึ้นในใจ ๑ ด้วยอำนาจแห่งสัมมาสมาธิ ของผู้อบรมสัมมาสมาธิ ซึ่งมีความหมายว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ดังนี้

การอบรมด้วยการประพฤตินั้น คือ อย่างไร คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมประพฤติธรรมทั้งในเวลาเช้า เวลากลางวัน เวลาเย็น เวลาก่อนอาหาร เวลาหลังอาหาร ยามต้น ยามกลาง ยามปลาย ทั้งกลางคืน กลางวัน ทั้งข้างแรม ข้างขึ้น ทั้งฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อน ทั้งวัยต้น วัยกลาง วัยปลาย

นัยที่ ๓ ว่า การอบรมยังมีอีก ๔ คือ การอบรมซึ่งได้แก่การไม่ล่วงเลยแห่งธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดในที่นั้น ๑ ได้แก่รสอันเดียว แห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ๑ ได้แก่การนำไปซึ่งความเพียรอันสมควรแก่สิ่งนั้น ๆ ๑ ฯ

การอบรม ซึ่งได้แก่การไม่ล่วงเลยแห่งธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดในที่นั้น คือ อย่างไร คือ ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ละกามฉันท์ ด้วยอำนาจเนกขัมมะก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละพยาบาท ด้วยอำนาจความไม่พยาบาทก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละถีนมิทธะ ด้วยอำนาจโลกสัญญาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละอุทธัจจะด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่านก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละวิจิกิจฉา ด้วยอำนาจกำหนดธรรมไว้ได้ก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละอวิชชาด้วยอำนาจความรู้ก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความไม่ยินดีด้วยอำนาจความบันเทิงก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละนิวรณ์ทั้งหลายด้วยอำนาจปฐมฌานก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละวิตกวิจารทั้งหลาย ด้วยอำนาจทุติยฌานก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละปีติ ด้วยอำนาจตติยฌานก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละสุขทุกข์ด้วยอำนาจจตุตถฌานก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอำนาจแห่งอากาสานัญจายตนสมาบัติก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละอากาสานัญจายตนสัญญาด้วยอำนาจแห่งวิญญาณัญจายตนสมาบัติก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอำนาจอากิญจัญญายตนสมาบัติก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยอำนาจเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละนิจจสัญญา ด้วยอำนาจอนิจจายตนสมาบัติ เกิดขึ้นแก่ผู้ละสุขสัญญา ด้วยอำนาจทุกขานุปัสสนาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละอัตตสัญญา ด้วยอำนาจอนัตตานุปัสสนาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความเพลิดเพลิน ด้วยอำนาจแห่งนิพพิทานุปัสสนาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละราคะด้วยอำนาจแห่งวิราคานุปัสสนาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละสมุทัยด้วยอำนาจแห่งนิโรธานุปัสสนาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความยึดถือด้วยอำนาจแห่งปฏินิสสัคคานุปัสสนาก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละฆนสัญญา คือ ความเข้าใจว่า เป็นก้อน เป็นแท่ง เป็นร่างกาย ด้วยอำนาจแห่งขยานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความสิ้นไปก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละการประมวลมา ด้วยอำนาจแห่งวยานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความเสื่อมก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความเข้าใจว่า ยั่งยืน ด้วยวิปริณานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความแปรปรวนก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละนิมิต ด้วยอำนาจแห่งอนิมิตตานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความไม่มีนิมิตก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความมีหวัง

ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็น ซึ่งความไม่มีที่ตั้งก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความถือว่า มีอยู่เป็นอยู่ด้วยการเล็งเห็นความว่างเปล่าก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละซึ่งความผูกพันด้วยการถือว่าเป็นแก่นสาร ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นแจ้ง ซึ่งธรรมด้วยปัญญาอย่างสูงก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความผูกพันอยู่ ในความลุ่มหลงด้วยอำนาจแห่งการรู้เห็นตามเป็นจริงก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละความผูกพันอยู่ในอาลัย ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นโทษก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละซึ่งการไม่พิจารณาโดยเฉพาะ ด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาโดยเฉพาะก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ผูกพันอยู่ในความเกาะเกี่ยว ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นความไม่หมุนเวียนก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละกิเลสทั้งหลาย ซึ่งเป็นฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ด้วยอำนาจแห่งโสดาปัตติมรรคก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละกิเลสอย่างหยาบ ด้วยอำนาจแห่งสกทาคามิมรรคก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละกิเลสอย่างละเอียด ด้วยอำนาจแห่งอนาคามิมรรคก็ดี เกิดขึ้นแก่ผู้ละกิเลสทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งอรหัตมรรคก็ดี ธรรมเหล่านั้นก็ไม่ล่วงเกินกันและกัน ดังนี้

ข้อว่าการอบรมด้วยความมีรสอันเดียว แห่งอินทรีย์ทั้งหลายนั้น คืออย่างไร คือ อินทรีย์ ๕ ย่อมมีรสอย่างเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมม์ของผู้ละกามฉันท์ ด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาท ของผู้ละความพยาบาท ด้วยอำนาจแห่งอาโลกสัญญาของผู้ละถีนมิทธะ ด้วยอำนาจแห่งสมาธิของผู้ละความฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดธรรม ของผู้ละวิจิกิจฉา ด้วยอำนาจแห่งความรู้ ของผู้ละอวิชชา ด้วยอำนาจแห่งความบันเทิง ของผู้ละความไม่ยินดี ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌาน ของผู้ละนิวรณ์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งทุติยฌาน ของผู้ละวิตก วิจาร ด้วยอำนาจแห่งตติยฌาน ของผู้ละปีติ ด้วยอำนาจแห่งจตุตถฌาน ของผู้ละสุขทุกข์ ด้วยอำนาจแห่งอากาสานัญจายตนสมาบัติ ของผู้ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอำนาจแห่งวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ของผู้ละอากาสานัญจายตนะ ด้วยอำนาจแห่งอากิญจัญญายตนสมาบัติ ของผู้ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอำนาจแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ของผู้

ละอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุปัสสนา ของผู้ละนิจจสัญญา ด้วยอำนาจแห่งทุกขานุปัสสนา ของผู้ละสุขสัญญา ด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุปัสสนา ของผู้ละอัตตสัญญา ด้วยอำนาจแห่งนิพพิทานุปัสสนา ของผู้ละความเพลิดเพลิน ด้วยอำนาจแห่งวิราคานุปัสสนา ของผู้ละราคะด้วยอำนาจแห่งนิโรธานุปัสสนา ของผู้ละสมุทัย ด้วยอำนาจแห่งปฏินิสสัคคานุปัสสนา ของผู้ละความยึดถือ ด้วยอำนาจแห่งขยานุปัสสนา ของผู้ละฆนสัญญา ด้วยอำนาจแห่งขยานุปัสสนา ของผู้ละการประมวลมา ด้วยอำนาจแห่งวิปริณามานุปัสสนา ของผู้ละความเข้าใจว่ายั่งยืน ด้วยอำนาจแห่งความเล็งเห็น ความไม่มีนิมิต ของผู้ละนิมิต ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นความไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง ของผู้ละกิเลสอันเป็นที่ตั้ง ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นความว่างเปล่า ของผู้ละความเข้าใจว่า มีอย่, เป็นอย่ ด้วยอำนาจการเห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยปัญญาอย่างสูง ของผู้ละความยินดีในการถือว่าเป็นแก่นสาร ด้วยอำนาจการรู้เห็นตามเป็นจริง ของผู้ละความยังอยู่ในความลุ่มหลง ด้วยอำนาจการเล็งเห็นโทษ ของผู้ละการยังอยู่ในอาลัย ด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาเฉพาะ ของผู้ละซึ่งการพิจารณาไม่เฉพาะ ด้วยอำนาจการเล็งเห็นซึ่งการไม่หมุนเวียน ของผู้ละซึ่งความยังอยู่ ในความเกี่ยวข้อง ด้วยอำนาจโสดาปัตติมรรค ของผู้ละกิเลสฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ด้วยอำนาจแห่งสกทาคามิมรรค ของผู้ละกิเลสอย่างหยาบ ด้วยอำนาจแห่งอนาคามิมรรค ของผู้ละกิเลสอย่างละเอียด ด้วยอำนาจแห่งอรหัตมรรค ของผู้ละกิเลสทั้งปวง ดังนี้ ตามที่ว่ามานี้เรียกว่าการอบรมด้วยความมีรสอันเดียวแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย สันเนื่องความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยการอบรม ๒ ประการ

กถ ตทุปควิริยวาหนฏเฐน ภาวนา กามจฺฉนฺท ปชหโต เนกฺขมฺม-วเสน วิริยนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๕ ว่าด้วยการอบรม ๒ ประการ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลีอันมีในจตุตถภาณวารนั้นว่า การอบรมชื่งได้แก่การนำไปชื่งความเพียร อันสมควรแก่สิ่งนั้น ๆ คือ อย่างไร ? คือ บุคคลย่อมนำไปชื่งความเพียร ด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ของผู้ละกามฉันท์ ๑ ย่อมนำไปชื่งความเพียร ด้วยอำนาจแห่งความไม่พยาบาท ของผู้ละความพยาบาท ๑ ย่อมนำไปชื่งความเพียร ด้วยอำนาจอาโลกสัญญา การนึกถึงแสงสว่าง ของผู้ละถีนมิทธะ ๑ ด้วยอำนาจความไม่ฟุ้งซ่านของผู้ละอุทธัจจะ ๑ ด้วยอำนาจการกำหนดธรรม ของผู้ละวิจิกิจฉา ๑ ด้วยอำนาจความรู้ของผู้ละอวิชชา ๑ ด้วยอำนาจความบันเทิงของผู้ละความไม่ยินดี ๑ ด้วยอำนาจปฐมฌาน ของผู้ละนิวรณ์ทั้งหลาย ๑ ด้วยอำนาจทุติยฌาน ของผู้ละวิตกวิจารทั้งหลาย ๑ ด้วยอำนาจตติยฌาน ของผู้ละปีติ ๑ ด้วยอำนาจจตุตถฌานของผู้ละสุข ๑ ด้วยอำนาจอากาสานัญจายตนสมาบัติของผู้ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ๑ ด้วยอำนาจอากิญจัญญายตนสมาบัติ ของผู้ละอากาสานัญญายตนสัญญา ๑ ด้วยอำนาจอากิญจัญญายตนสมาบัติ ของผู้ละวิญญา-

ณัญจายตนสัญญา ๑ ด้วยอำนาจเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ของผู้ละอากิญจัญญายตนสัญญา ๑ ด้วยอำนาจอนิจจานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความไม่เที่ยงของผู้ละอนิจจสัญญา คือ ผู้ละความเข้าใจว่าเที่ยง ๑ ด้วยอำนาจทุกขานุปัสสนา การเล็งเห็นความทุกข์ของผู้ละสุขสัญญา การเข้าใจว่าเป็นสุข ๑ ด้วยอำนาจอนัตตานุปัสสนา การเล็งเห็นความไม่เป็นตัวตน ของผู้ละอัตตสัญญาเข้าใจว่าเป็นตัวตน ๑ ด้วยอำนาจนิพพิทานุปัสสนา การเล็งเห็นความเบื่อหน่าย ของผู้ละความเพลิดเพลิน ๑ ด้วยอำนาจวิราคานุปัสสนา การเล็งเห็นความปราศจากราคะ ของผู้ละราคะ ๑ ด้วยอำนาจนิโรธานุปัสสนา การเล็งเห็นนิโรธของผู้ละสมุทัย ๑ ด้วยอำนาจปฏินิสสัคคานุปัสสนา การเล็งเห็นความเลิกร้างของผู้ละความยึดถือ ๑ ด้วยอำนาจขยานุปัสสนา การเล็งเห็นความสิ้นไปแห่งสังขารของผู้ละฆนสัญญา ความเข้าใจว่าเป็นก้อนเป็นแท่ง ๑ ด้วยอำนาจแห่งวยานุปัสสนา การเล็งเห็นความเสื่อมไป ของผู้ละชั่งความประมวลมา ๑ ด้วยอำนาจแห่งวิปริณามานุปัสสนา การเล็งเห็นความแปรปรวน ของผู้ละธุวสัญญา ความเข้าใจว่ายั่งยืน ๑ ด้วยอำนาจแห่งอนิมิตตานุปัสสนา การเล็งเห็นความไม่มีนิมิต ของผู้ละนิมิต ๑ ด้วยอำนาจแห่งอัปปณิหิตานุปัสสนา การเล็งเห็นความไม่มีกิเลส เป็นที่ตั้งของบุคคลผู้ละที่ตั้ง ๑ ด้วยอำนาจแห่งสุญญตานุปัสสนา การเล็งเห็นความว่างเปล่า ของผู้ละความถือว่ามีอยู่ เป็นอยู่ ๑ ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นธรรม ด้วยปัญญาอย่างยิ่ง ของผู้ละชั่งความผิงอยู่ในการถือว่าเป็นแก่นสาร ๑ ด้วยอำนาจแห่งการรู้เห็นตามเป็นจริง ของผู้ละชั่งการกลืนเข้าไว้ ชั่งความลุ่มหลง ๑ ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นโทษของผู้กลืนเข้าไว้ชั่งความอาลัย ๑ ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็น ด้วยการพิจารณาเฉพาะ คือ ด้วยความเพิกเฉยของบุคคลผู้ละ ชั่งการไม่พิจารณาเฉพาะ คือ ชั่งการไม่เพิกเฉย ๑ ด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นความไม่หมุนเวียน ของผู้ละชั่งความกลืนเข้าไว้ ชั่งความเกี่ยวข้อง ๑ ด้วยอำนาจแห่งโสดาปัตติมรรค ของผู้ละกิเลสฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ๑

ด้วยอำนาจสกทาคามิมรรค ของผู้ละกิเลสอย่างหยาบ ๑ ด้วยอำนาจ
อนาคามิมรรค ของผู้ละกิเลสอย่างละเอียด ๑ ด้วยอำนาจอรหัตมรรค
ของผู้ละกิเลสทั้งปวง ๑ การนำไปซึ่งความเพียร สมควรแก่สิ่งเหล่านั้น
ดังที่ว่ามานี้ เรียกว่าการอบรมด้วยการนำความเพียรไป ซึ่งสมควรแก่
สิ่งเหล่านั้น ดังนี้

การอบรมด้วยการประพฤตินั้น คือ อย่างไร คือ บุคคลผู้ละกามฉันท์ ชื่อว่าการอบรมเนกขัมมะ ผู้ละพยาบาท ชื่อว่าอบรมความไม่พยาบาท ผู้ละถีนมิทธะ ชื่อว่าอบรมอาโลกสัญญา ผู้ละอุทธัจจะ ชื่อว่าอบรมความไม่ฟุ้งซ่าน ผู้ละวิจิกิจฉา ชื่อว่าอบรมการกำหนดธรรม ผู้ละอวิชชา ชื่อว่าอบรมปรีชาญาณ ผู้ละความไม่ยินดี ชื่อว่าอบรมความยินดี ผู้ละนิวรณ์ ชื่อว่าอบรมปฐมฌาน ผู้ละวิตกวิจาร ชื่อว่าอบรมทุติยฌาน ผู้ละปีติ ชื่อว่าอบรมตติยฌาน ผู้ละสุข ทุกข์ ชื่อว่าอบรมจตุตถฌาน ผู้ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ชื่อว่าอบรมอากาสานัญจายตนสมาบัติ ผู้ละอากาสานัญจายตนสัญญา ชื่อว่าอบรมวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ผู้ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ชื่อว่าอบรมอากิญจัญญายตนสมาบัติ ผู้ละอากิญจัญญายตนสัญญา ชื่อว่าอบรมเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ผู้ละนิจจสัญญา ชื่อว่อบรมอนิจจานุปัสสนา ผู้ละสุขสัญญา ชื่อว่าอบรมทุกขานุปัสสนา ผู้ละอัตตสัญญา ชื่อว่าอบรมอนัตตานุปัสสนา ผู้ละความเพลิดเพลิน ชื่อว่าอบรมนิพพิทานุปัสสนา ผู้ละราคะ ชื่อว่าอบรมวิราคานุปัสสนา ผู้ละสมุทัย ชื่อว่าอบรมนิโรธานุปัสสนา ผู้ละการยึดถือ ชื่อว่าอบรมปฏินิสสัคคานุปัสสนา ผู้ละฆนสัญญา ชื่อว่าอบรมขยานุปัสสนา ผู้ละการประมวลมา ชื่อว่าอบรมวยานุปัสสนา ผู้ละธุวสัญญา ชื่อว่าอบรมวิปริณามานุปัสสนา ผู้ละนิมิต ชื่อว่าอบรมอนิมิตตานุปัสสนา ผู้ละหวัง ชื่อว่าอบรมอัปปณิหิตานุปัสสนา ผู้ละความถือว่ามีอยู่เป็นอยู่ ชื่อว่าอบรมสุญญตานุปัสสนา ผู้ละซึ่งความกลืนเข้าไว้ ซึ่งการถือมั่นว่าเป็นแก่นสาร ชื่อว่าอบรมการเห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยปัญญาอย่างสูง ผู้ละการกลืนเข้าไว้ซึ่งความลุ่มหลง ชื่อว่า

อบรมความรู้เห็นตามเป็นจริง ผู้ละการกลืนเข้าไว้ซึ่งความอาลัย ชื่อว่าอบรมการเล็งเห็นโทษ ผู้ละซึ่งความไม่เพิกเฉย ด้วยได้พิจารณายังไม่เห็น ชื่อว่าการอบรมการเห็นตามด้วยความเพิกเฉย โดยได้พิจารณาเห็นแล้ว ผู้ละความกลืนเข้าไว้ ซึ่งความเกี่ยวข้อง ชื่อว่าอบรมการเล็งเห็นความไม่หมุนเวียน ผู้ละกิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิได้ ชื่อว่าอบรมโสดาปัตติมรรค ผู้ละกิเลสอย่างหยาบได้ ชื่อว่าอบรมสกทาคามิมรรค ผู้ละกิเลสอย่างละเอียดได้ ชื่อว่าอบรมอนาคามิมรรค ผู้ละกิเลสทั้งปวงได้ ชื่อว่าอบรมอรหัตมรรค ดังนี้ สันเนื่อความที่ว่าด้วยการอบรม ๒ ประการ ตามวาระพระบาลีเพียงเท่านี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า การอบรม ๒ ประการ ซึ่งแสดงมาแล้วในกัณฑ์นี้ เกี่ยวเนื่องกับการอบรมอีก ๓ ประการ ซึ่งแสดงในกัณฑ์ก่อน สำหรับในจตุตถภาณวารนี้ ว่าด้วยธรรมที่ควรอบรม และว่าการอบรมโดยนัยต่าง ๆ กัน อันได้ใจความว่า ธรรมที่ควรอบรมนั้น ได้แก่กายคตาสติ ๑ สมถวิปัสสนา ๑ สมาธิ ๑ สติปัฏฐาน ๑ สัมมาสมาธิประกอบด้วยองค์ห้า ๑ อนุสสติ ๑ โพชฌงค์ ๑ อริยมรรค ๑ องค์แห่งผู้ทำความเพียรอันบริสุทธิ์ ๑ กสิณ ๑ สิ่งเหล่านี้ เรียกว่าสิ่งที่ควรอบรมทั้งนั้น

การอบรมนั้น ได้แก่การอบรมที่เป็นโลกีย์ โลกุตตระ ๑ การอบรมธรรมที่เป็นรูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล อปริยาปันกุศล ๑ การอบรมซึ่งการรอบรู้ การละ การทำให้แจ้ง การทำให้เกิด ๑ การอบรมซึ่งการแสวงหาอบรมการได้ อบรมธรรมที่มีรสอันเดียวกัน อบรมความประพฤติ ๑ อบรมธรรมซึ่งไม่ล่วงเลยกัน อบรมอินทรีย์ ซึ่งมีรสอย่างเดียวกัน อบรมการนำไปซึ่งความเพียรในสิ่งนั้น ๆ อบรมการประพฤติ ๑ ดังนี้ ส่วนเนื้อความพิสดารนั้น เหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อน ๆ และกัณฑ์นี้ สันเนื่อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

กถำ อิเม ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพาติ โสตาวธานำ ปญฺญา สุตมเย ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๖ ว่าด้วยธรรมที่ควรทำให้แจ้ง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในมัญจมภาณวารว่า ธรรมที่ควรทำให้แจ้งนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ธรรม ๑ คือ เจโตวิมุตติ อันไม่รู้จักกำเริบ ๑ ได้แก่ธรรม ๒ คือ วิชชาและวิมุตติ ๑ ได้แก่ธรรม ๓ คือ วิชชา ๓ ประการ ๑ ได้แก่ธรรม ๔ คือ สามัญผล ๔ ชั้น ๑ ได้แก่ธรรม ๕ คือ ธรรมขันธ์ ๕ อย่าง ๑ ได้แก่ธรรม ๖ คือ อภิญญา ๖ อย่าง ๑ ได้แก่ธรรม ๗ คือ กำลังแห่งพระขีณาสพ ๗ อย่าง ๑ ได้แก่ธรรม ๘ คือ วิโมกข์ ๘ อย่าง ๑ ได้แก่ธรรม ๙ คือ อนุปุพพนิโรธ ๙ ชั้น ๑ ได้แก่ธรรม ๑๐ คือ ธรรมของผู้หมดการศึกษาแล้ว ๑๐ อย่าง ๑ อันนี้เป็นเนื้อความตามนัยที่ ๑

เนื้อความซึ่งมีตามนัยที่ ๒ ว่า สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง สิ่งทั้งปวงนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ประเภท ๑ ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ สัมผัส ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ เวทนา คือ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ อันเกิด

จากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้งทั้งนั้น

นัยที่ ๓ ว่า บุคคลผู้เห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ชื่อว่าทำให้แจ้ง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ผู้เห็นตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่าทำให้แจ้ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ชื่อว่าทำให้แจ้ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ผู้เห็นความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่าทำให้แจ้งความรู้สึกทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่าทำให้แจ้งสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นเวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่าทำให้แจ้งเวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผู้เห็นสัญญา ๖ คือ ความเข้าใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ชื่อว่าทำให้แจ้ง ซึ่งสัญญา ๖ ผู้เห็นสัญเจตนา ๖ คือ เห็นความจงใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ชื่อว่าทำให้แจ้งสัญเจตนา ๖ ผู้เห็นตัณหา ๖ คือ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ชื่อว่าทำให้แจ้งตัณหา ๖ ผู้เห็นวิตก ๖ คือ ความนึกถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ชื่อว่าทำให้แจ้งวิตก ๖ ผู้เห็นวิจาร ๖ คือ เห็นความตรองในเรื่องรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ชื่อว่าเห็นวิจาร ๖ ผู้เห็นธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ชื่อว่าทำให้แจ้งซึ่งธาตุ ๖ ผู้เห็นกสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ ชื่อว่าทำให้แจ้งซึ่งกสิณ ๑๐ ผู้เห็นอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง

เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองในกระโหลกศีรษะ ชื่อว่า เห็นอาการ ๓๒ ผู้เห็นอายตนะ ๑๒ มีจักขวายตนะเป็นต้น ชื่อว่า ทำให้แจ้งซึ่งอายตนะ ๑๒ ผู้เห็นธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น ชื่อว่า ทำให้แจ้งธาตุ ๑๘ ผู้เห็นอินทรีย์ ๒๒ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น ชื่อว่า ทำให้แจ้งอินทรีย์ ๒๒ ผู้เห็นธาตุ ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ชื่อว่า ทำให้แจ้งธาตุ ๓ ผู้เห็นภพ ๙ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ชื่อว่า ทำให้แจ้งภพ ๙ ผู้เห็นรูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ชื่อว่า ทำให้แจ้งฌาน ๔ ผู้เห็นเจโตวิมุตติ ๔ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ชื่อว่า ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ๔ ผู้เห็นอรูปฌาน ๔ คือ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า ทำให้แจ้งอรูปฌาน ๔ ผู้เห็นปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ชื่อว่า ทำให้แจ้งปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ผู้เห็นทุกข์ เห็นเหตุให้เกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางไปถึงความดับทุกข์ เห็นขันธ์ ๕ เห็นเหตุให้เกิดขันธ์ ๕ เห็นความดับขันธ์ ๕ เห็นทางไปถึงความดับขันธ์ ๕ เห็นอายตนะ ๖ เห็นเหตุให้เกิดอายตนะ ๖ เห็นความดับอายตนะ ๖ เห็นทางไปถึงความดับอายตนะ ๖ เห็นวิญญาณ สัมผัส เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตัณหา วิตก วิจาร ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ และทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางไปถึงความดับทุกข์ โดยท่านยกขันธ์ ๕ เป็นต้น ขันจำแนก และเห็นความหมายแห่งคำว่า รอบรู้ คำว่า ละ คำว่า กระทำให้แจ้ง คำว่า อบรม คำว่า แทงตลอด

และเห็นคุณแห่งทุกข์ โทษแห่งทุกข์ อุบายสละทุกข์ เห็นอนุสสนา ๗ เห็นความเกิด ความไม่เกิด ความเป็นไป ความไม่เป็นไป ความมีนิมิต ความไม่มีนิมิต การประมวลมา การไม่ประมวลมา การมีปฏิสนธิ การไม่มีปฏิสนธิ การมีคติ การไม่มีคติ การมีนิพพัตติ การไม่มีนิพพัตติ การมีอุปบัตติ การไม่มีอุปบัตติ การมีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส การไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ดังที่เคยแสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อนๆ โน้น ในภาณวารก่อนๆ โน้น เรียกว่ากระทำให้แจ้ง ซึ่งธรรมเหล่านั้น ดังนี้ ใจความในข้อนี้ ท่านรวมไว้ในท้ายบาลีว่า บุคคลทำให้แจ้งธรรมใดๆ ก็ชื่อว่าถูกต้องธรรมนั้นๆ ความรู้อันเกิดจากการพิจารณาธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ดังที่ว่ามานี้ เรียกว่า สุตมยญาณ

ตามนัยที่ ๓ ว่า ธรรมที่ควรทำให้แจ้งนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นฝ่ายเสื่อม ๑ เป็นฝ่ายตั้งอยู่ ๑ เป็นฝ่ายดีขึ้น ๑ ฯ ธรรมอันเป็นฝ่ายเสื่อมนั้น คือ การกระทำไว้ในใจซึ่งความจำอันประกอบกับกาม ย่อมครอบงำผู้ได้ปฐมฌาน ธรรมอันเป็นฝ่ายตั้งอยู่นั้น ได้แก่สติซึ่งเป็นธรรมสมควรแก่สิ่งนั้นๆ ธรรมอันเป็นฝ่ายดีขึ้นนั้น ได้แก่การกระทำไว้ในใจซึ่งความจำอันไม่ประกอบเกับวิตก ธรรมอันเป็นฝ่ายเบื้อหน่ายนั้น ได้แก่การกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจ อันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความคลาย ซึ่งความยินดี อันสำหรับผู้ได้ปฐมฌาน

ส่วนผู้ได้ทุติยฌานนั้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความจำอันประกอบกับความนึกเป็นฝ่ายเบื่อหน่าย มีสติอันเป็นธรรมสมควรแก่ทุติยฌาน เป็นฝ่ายตั้งอยู่ มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับอุเบกขา และสุข เป็นฝ่ายดีขึ้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความคลายซึ่งความยินดี เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย

สำหรับผู้ได้ตติยฌานนั้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความจำอันประกอบกับปีติและสุขเป็นฝ่ายเสื่อม มีสติอันสมควรแก่ตติยฌานนั้น เป็นฝ่าย

ตั้งอยู่ มีการกระทำไว้ในใจซึ่งการเข้าใจ อันประกอบกับความไม่ทุกข์ไม่สุขเป็นฝ่ายดีขึ้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจ อันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความคลาย เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย

สำหรับผู้ได้จตุตถฌาน มีการกระทำไว้ในใจซึ่งการเข้าใจ อันประกอบด้วยอุเบกขาและสุขเป็นฝ่ายเบื่อหน่าย มีสติอันเป็นธรรมสมควรแก่จตุตถฌาน เป็นฝ่ายตั้งอยู่ มีการกระทำไว้ในใจ ซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับอากาสานัญจายตนะ เป็นฝ่ายดีขึ้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจ อันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความปราศจากความยินดี เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย

สำหรับผู้ได้อากาสานัญจายตนะ มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับรูปเป็นฝ่ายเสื่อม มีสติอันสมควรแก่อากาสานัญจายตนะ เป็นฝ่ายตั้งอยู่ มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจ อันประกอบกับวิญญาณัญจายตนะเป็นฝ่ายดีขึ้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งการเข้าใจ อันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความคลายเป็นฝ่ายเบื่อหน่าย

สำหรับผู้ได้วิญญาณัญจายตนะ มีการกระทำไว้ในใจซึ่งการเข้าใจอันประกอบกับอากาสานัญจายตนะ เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย มีสติอันสมควรแก่อากาสานัญจายตนะ เป็นฝ่ายตั้งอยู่ มีการกระทำไว้ในใจ ซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับอากิญจัญญายตนะ เป็นฝ่ายดีขึ้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจ อันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความคลายเป็นฝ่ายเบื่อหน่าย

สำหรับผู้ได้อากิญจัญญายตนะ มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับวิญญาณัญจายตนะ เป็นฝ่ายเบื่อหน่าย มีสติอันสมควรแก่อากิญจัญญายตนะเป็นฝ่ายตั้งอยู่ มีการกระทำไว้ในใจ ซึ่งการเข้าใจอันประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นฝ่ายดีขึ้น มีการกระทำไว้ในใจซึ่งความเข้าใจอันประกอบกับความเบื่อหน่าย ประกอบกับความคลายเป็นฝ่ายเบื่อหน่าย ดังนี้ สันเนื่อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยไตรลักษณ์และอริยสัจ

กถ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ โสตาวธานํ ตํ ปชานาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๗ ว่าด้วยไตรลักษณ์และอริยสัจ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในนัยที่ ๕ แห่งปัจจัยภาณวาร นั้นว่า อย่างไรจึงว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา อย่างนี้ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของสิ้นไป จึงเรียกว่าไม่เที่ยง เป็นของน่ากลัว จึงเรียกว่าเป็นทุกข์ เป็นของไม่มีแก่นสาร จึงเรียกว่า เป็นอนัตตา ฯ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เป็นของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จึงเรียกว่าไม่เที่ยง เป็นของมีภัย จึงเรียกว่าเป็นทุกข์ เป็นของไม่มีแก่น จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา ฯ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ก็เป็นของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จึงเรียกว่าไม่เที่ยง เป็นของมีภัย จึงเรียกว่าเป็นทุกข์ เป็นของไม่มีแก่น จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา ฯ วิญญาณ ๖ คือ ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เป็นของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จึงเรียกว่าไม่เที่ยง เป็นของมีภัย จึงเรียกว่าเป็นทุกข์ เป็นของไม่มีแก่น จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา ฯ สัมผัส ๖ คือ การถูกต้องอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เป็น

ของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จึงเรียกว่าไม่เที่ยง เป็นของมีภัย จึงเรียกว่าเป็นทุกข์ เป็นของไม่มีแก่น จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา ฯ เวทนา ๖ คือความรู้สึกสุขทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุข. อันเกิดจากสัมผัส ๖ ก็ดี สัญญา ๖ มีรูปสัญญาเป็นต้นก็ดี สัญเจตนา ๖ มีรูปสัญเจตนาเป็นต้นก็ดี ตัณหา ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้นก็ดี วิตก ๖ มีรูปวิตกเป็นต้นก็ดี วิจาร ๖ มีรูปวิจารเป็นต้นก็ดี ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ก็ล้วนแต่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา จึงเรียกว่าไม่เที่ยง ล้วนแต่มีภัย จึงเรียกว่าเป็นทุกข์ ล้วนแต่ไม่มีแก่น จึงเรียกว่าเป็นอนัตตา การได้ยินได้ฟังอย่างนี้ แล้วได้ความรู้ความเข้าใจ เรียกว่าสุตมยญาณ ความรู้สำเร็จด้วยการฟัง ดังนี้

นัยที่ ๖ ว่า การได้ความรู้ ความเข้าใจ การได้ยินได้ฟังว่า สิ่งนี้เป็นทุกขอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกขสมุทัยอริยสัจ สิ่งนี้เป็นทุกขนิโรจอริยสัจ สิ่งนี้ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ดังนี้ ก็เรียกว่าความรู้สำเร็จด้วยการฟัง ฯ ก็ทุกขอริยสัจนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ โทมนัสทุกข์ อุปายาสทุกข์ อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์ ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ ยัมปิจฉังนลภติทุกข์ อุปาทานขันธทุกข์ ชาตินั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเกิด และความเกิดพร้อม ความก้าวลง ความโผล่ขึ้น ความโผล่ขึ้นเฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ์ทั้งหลาย ความได้อายตนะทั้งหลายในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์นั้น ๆ ฯ ชรานั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความแปรไป กิริยาแปรไป ความมีฟันหัก ผมหงอก ผิวหนังหดหู่ อายุเสื่อมถอย อินทรีย์แก่หง่อมในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของสัตว์นั้น ๆ มรณะนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความเคลื่อน การเคลื่อน ความแตก ความหายไป ความตาย ความถึงเวลา ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย ความทิ้งกาย ความขาดแห่งชีวิตอินทรีย์จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของหมู่สัตว์นั้น ๆ ฯ โสกะนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความแห้งใจ การแห้งใจ กิริยาแห้งใจ ความแห้งในภายใน ความแห้งไปโดยรอบใน

ภายใน ความเผาโดยรอบแห่งใจ ความโทมนัสอันเป็นเหมือนลูกศร แห่งผู้ได้รับความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ทุกข์เกิดจากญาติวิบัติ หรือทรัพย์วิบัติ หรือทุกข์เกิดจากโรคภัยไข้เจ็บ เกิดจากเสียศีล เสียทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ ปริเทวะนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความบ่นเพ้อ บารบ่นเพ้อ กิริยาบ่นเพ้อ คือ พูดไป บ่นไป พร่ำไป ด้วยความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ทุกข์เกิดจากญาติวิบัติ หรือทรัพย์วิบัติ หรือเกิดโรคภัยไข้เจ็บ หรือเสียศีลเสียทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ ทุกข์นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความรู้สึกไม่สบายกาย อันเกิดเพราะความสัมผัสทางกาย ฯ โทมนัสนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความรู้สึกไม่สบายทางใจ อันเกิดเพราะความสัมผัสทางใจ ฯ อุปายาสนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความอึดอัดใจด้วยได้รับทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ญาติวิบัติ หรือทรัพย์วิบัติ หรือเกิดโรคภัยไข้เจ็บ หรือเสียศีลเสียทิฏฐิ ฯ อัปปิเยหิสัมปโยค-ทุกข์นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่การพบปะกับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งไม่เป็นที่ต้องการ ไม่เป็นที่รักใคร่พอใจ หรือพบปะกับบุคคล ซึ่งไม่มุ่งความเจริญให้แก่กัน ฯ ปิเยหิวิปปโยคทุกข์นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่การพลัดพรากจากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งเป็นที่รักใคร่พอใจ หรือจากบุคคล ซึ่งมุ่งผลประโยชน์ให้แก่ตน คือ มารดาบิดา พี่น้องชาย พี่น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติสาโลหิต ยัมปิจฉังนลภติทุกข์นั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ทุกข์อันเกิดจากความไม่สมประสงค์ คือ สัตว์โลกทั้งหลาย ผู้มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นธรรมดา ก็ปรารถนาว่า ขออย่าให้เรา เกิด แก่ เจ็บ ตายเลย อย่าให้เรามีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสเลย ดังนี้ ก็ไม่ได้สมประสงค์ เมื่อไม่ได้สมประสงค์ดังนี้ก็เป็นทุกข์ ฯ ปัญจุปาทานขันธทุกข์นั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ทุกข์โดยย่อซึ่งรวมลงในขันธ์ ๕ สั้นข้อว่าด้วยทุกขอริยสัจเพียงเท่านี้

ต่อนี้ไป ว่าด้วยทุกขสมุทัยอริยสัจ คือ อริยสัจข้อนี้ ท่านว่าได้แก่ตัณหาอันทำให้เกิดอีก อันประกอบด้วยความเพลิดเพลินยินดี อันยินดี

ย่างในสิ่งนั้นๆ ตัณหานี้ ได้แก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดย่อมเกิดในที่ไหน เมื่อจะตั้งอยู่ย่อมตั้งอยู่ในที่ไหน เมื่อจะเกิดและตั้งอยู่ ย่อมเกิดและตั้งอยู่ในบิยรูป สาตรูป คือ ในสิ่งที่รักใคร่ยินดี อันจำแนกเป็น ๑๐ ประเภท ซึ่งได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ ได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ประเภท ๑ ได้แก่วิญญาณ ๖ คือ ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ ได้แก่สัมผัส ๖ คือ ความถูกต้องอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ ได้แก่เวทนา ๖ คือ เวทนาอันเกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ประเภท ๑ ได้แก่สัญญา ๖ คือ ความจำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ประเภท ๑ ได้แก่สัญเจตนา ๖ คือ ความจงใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ประเภท ๑ ได้แก่ตัณหา ๖ คือ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ประเภท ๑ ได้แก่วิตก ๖ คือ ความนึกในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ประเภท ๑ ได้แก่วิจาร ๖ คือ ความตรองในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ประเภท ๑ ดังนี้

ทุกขนิโรธอริยสัจนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความดับ ด้วยความคลายโดยไม่เหลือ ความสละ ความเลิก ความปล่อย ความไม่เกาะเกี่ยว ตัณหานั้น ก็ตัณหานั้น เมื่อจะละ เมื่อจะดับ ย่อมละ ย่อมดับในที่ไหน ย่อมละ ย่อมดับในบิยรูป สาตรูป ๖๐ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นต้น ดังที่ว่ามาแล้วนั้น

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่อริยมรรค ประกอบด้วยองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ๑ สัมมาวาจา วาจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ ๑ สัมมาวายามะ การพยายามชอบ ๑ สัมมาสติ การระลึกชอบ ๑ สัมมาสมาธิ การตั้งใจมั่นชอบ ๑ ฯ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้น ได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความรู้จักทุกข์ ๑ ความรู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ความรู้จักความดับทุกข์ ๑ ความรู้จัก

ทางไปถึงความดับทุกข์ ๑ ฯ สัมมาสังกัปปะนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่ความดำริที่จะออกจากกามารมณ์ ๑ ความดำริไม่พยาบาท ๑ ความดำริไม่เบียดเบียน ๑ ฯ สัมมาวาจานั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงดเว้นจากการกล่าวเท็จ งดเว้นจากการกล่าวส่อเสียด งดเว้นจากการกล่าวหยาบคาย งดเว้นจากการกล่าวเหลวไหล ฯ สัมมากัมมันตะนั้นได้แก่สิ่งใด ได้แก่การงดเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร ฯ สัมมาอาชีวะได้แก่สิ่งใด ได้แก่การหาเลี้ยงชีพโดยทางสุจริต ฯ สัมมาวายามะ ได้แก่ความเพียรชอบ ๔ ประการ คือ เพียรระวัง ไม่ทำความชั่ว ๑ เพียรละความชั่ว ๑ เพียรทำแต่ความดี ๑ เพียรรักษาความดีไว้ ๑ ฯ สัมมาสตินั้น ได้แก่การอบรมสติปัฏฐาน ๔ สัมมาสมาธินั้น ได้แก่สมาธิในฌาน ๔ ดังนี้ การได้ยิน ได้ฟังดังที่ว่ามาแล้วนั้น แล้วได้ความรู้ ความเข้าใจ เรียกว่า สุตมยญาณ สันเนื่อความในข้อว่าด้วยสุตมยญาณ ตามพระบาลีเพียงเท่านี้ ส่วนเนื้อความในอรรถกถาจักปรากฏในกัณฑ์ข้างหน้า ส่วนในกัณฑ์นี้ของดไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสุตมยญาณตามอรรถกถา

นิทฺเทเส กถํ โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณํ ฯ อิเม ธมฺมา อภิญฺเญยฺยาติ โสตาวธานํ ปชานนา ปญฺญา สุตมเยติ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๘ ว่าด้วยสุตมยญาณตามอรรถกถา สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานเหาประมาณมิได้

อรรถกถา

ดำเนินความตามอรรถกถาว่า ซึ่งว่าด้วยสุตมยญาณนั้นว่า ในนิเทศได้กล่าวไว้ว่า บัญญาในการทรงจำด้วยโสต เรียกว่า สุตมยญาณนั้น คือ อย่างไร ฯ ท่านได้แสดงญาณ ๗๓ เหล่านั้นไว้โดยพิสดาร โดยนัยเป็นต้นว่า บัญญา คือ การรู้ทางโสตว่า ธรรม เหล่านี้ควรรู้ยิ่ง ชื่อว่า สุตมยญาณ ดังนี้ ฯ ในอุเทศที่ว่าด้วยสุตมยญาณนั้น มีคำที่ควรยกขึ้นแสดงเป็นเบื้องต้น ก็คือคำว่า โสต ซึ่งมีคำว่า ความรู้ในการทรงจำด้วยโสต เรียกว่า สุตมยญาณ ดังนี้ คำว่า โสตนี้ มีความหมายเป็นอันมาก ข้อนี้ สมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า โสตนี้ หมายมังสโสตก็มี หมายโสตวิญญาณก็มี หมายตัณหาเป็นต้นก็มี หมายกระแสน้ำก็มี หมายอริยมรรคก็มี หมายความสืบต่อแห่งจิตก็มี

คำว่า โสต ที่หมายมังสโสตนั้น มีปรากฏในคำว่า โสตายตนะ โสตธาตุ โสตินทรีย์ ฯ คำว่า โสตที่หมายโสตวิญญาณ มีในคำว่า ได้ฟังเสียงด้วยโสตเป็นต้น ที่หมายญาณนั้น คือ หมายญาณโสต ซึ่งปรากฏในคำว่า ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์เป็นต้น ฯ ที่หมายตัณหาเป็นต้นนั้น คือ ธรรมทั้ง ๕ มีในคำว่า ตัณหาโสต ทิฏฐิโสต กิเลสโสต ทุจริตโสต อวิชชาโสต ซึ่งออกมาจากคำบาลีว่า โสตเหล่านั้น เราได้กล่าวแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แต่งตั้งแล้ว ทำให้ตื้นแล้ว ประกาศแล้ว ดังนี้ ที่หมายกระแสนั้น มีในคำว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นท่อนไม้ใหญ่ท่อนหนึ่ง ถูกกระแสน้ำพัดไป ดังนี้เป็นต้น ที่หมายอริยมรรคนั้น มีในคำว่า โสตนี้ เล็งเอาอริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นต้น ที่หมายความสืบต่อแห่งจิตนั้น มีในคำว่า บุคคลย่อมรู้จักวิญญาณโสตแห่งบุรุษ ซึ่งไม่คละกันทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ทั้งที่ตั้งอยู่ในโลกนี้และที่ตั้งอยู่ในโลกอื่นเป็นต้น แต่ในที่นี้ควรเห็นว่า หมายมังสโสต สิ่งใดที่บุคคลกำหนดไว้ได้ จำทรงไว้ได้ ด้วยโสต ซึ่งเป็น

เหตุเป็นการณ์นั้น สิ่งนั้น เรียกว่าทรงไว้ด้วยโสต ข้อนี้คืออย่างไร คือได้สดับนั้นเอง ธรรมชาติบุคคลรู้สึก บุคคลทรงจำไว้ได้ ด้วยแนวแห่งโสตทวาร เรียกว่า สิ่งที่ทรงจำด้วยโสต มีปรากฏในคำว่า สุตะนั้น ได้แก่การสดับมาก การทรงไว้ซึ่งสิ่งที่ได้สดับแล้ว การสะสมไว้ ซึ่งสิ่งที่ได้สดับแล้ว ดังนี้เป็นต้น ฯ บัญญาซึ่งเป็นไปในการสดับ อันได้แก่การจำไว้ได้ด้วยโสตนั้น เรียกว่า บัญญาในการจำด้วยโสต ก็คำว่าบัญญานั้น หมายความว่า รู้ คือ กระทำเนื้อความนั้นๆ ให้ปรากฏ อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมชาติใดรู้จักธรรมทั้งหลาย โดยประการต่างๆ มีคำว่าไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นๆ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า บัญญา

ในคำว่า สุตมยญาณนั้น คำว่า สุตะ มีอุปสรรคและอนุอุปสรรค เมื่อมีอุปสรรค คือ คำเติมลงข้างหน้าตามวิธีไวยากรณ์ ก็หมายความหลายอย่าง คือ หมายความว่า ไปก็มี ปรากฏก็มี ชุ่มก็มี ประกอบเนืองๆ ก็มี สะสมก็มี เสียงก็มี โสตทวารก็มี สิ่งที่เป็นสาระก็มี ฯ ที่หมายความว่า ไปนั้น คือ เมื่อเติม ป. ลงข้างหน้าว่า ปสุตะ ก็แปลว่าไป เช่นใน คำว่า ไปด้วยเสนาเป็นต้น เมื่อเติม วิ ลงข้างหน้า เป็น วิสุตะ ก็แปลว่า ปรากฏ เติม อว ลงข้างหน้า เป็น อวสุต ก็แปลว่า ชุ่ม เช่นในคำว่า บุคคลผู้มีใจชุ่มแล้ว เติม ป. ลงข้างหน้า เป็น ปสุตะ ก็แปลว่า ประกอบเนืองๆ เช่น ในคำว่า เย ฌานปฺปสุตาธีรา ซึ่งแปลว่า ปรากฏ เติม อว ลงข้างหน้า เป็น อวสุต ก็แปลว่า ชุ่ม ความว่า สะสมก็มี เช่น ในคำว่า ตุมฺเหหิ ปุญฺญํ ปสุตํ อนปฺปกํ บุญที่ท่านทั้งหลายสะสมแล้วมิใช่น้อยเป็นต้น ที่หมายความว่า เสียงก็มี เช่น ในคำว่า ทิฏฺฐํ สุตํ วิญฺญาตํ ที่แปลว่า ได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้ทราบแล้ว ได้รู้สึกแล้วก็มี ที่หมายความว่า ทรงไว้ซึ่งสิ่งที่รู้สึกตามแนวแห่งโสตทวารก็มี เช่นใน คำว่า พหุสฺสุโต โหติ สุตธโร สุตสนฺนิจฺจโย ซึ่งแปลว่า เป็นผู้สดับมาก เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งสิ่งที่ได้สดับ เป็นผู้สะสมไว้ซึ่งสิ่งที่ได้สดับเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่งว่า รู้แล้ว จำไว้แล้ว ตามแนวแห่งโสตทวาร ฯ บัญญาใด ซึ่งเป็นไปก่อนว่าสิ่งใด และเป็นไปต่อๆ ไป ด้วยกระทำ

ซึ่งสิ่งที่ได้ฟังแล้ว ได้รู้สึกแล้ว ได้จำไว้แล้วนั้นให้เป็นอารมณ์ ปัญญานั้น เรียกว่า สุตมยญาณ แปลว่า ความรู้สำเร็จด้วยการฟัง อีกอย่างหนึ่ง กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น ที่บุคคลกระทำไว้แล้วด้วยการฟัง ชื่อว่า สำเร็จด้วยการฟัง ความรู้อันเป็นไปในกองแห่งธรรม ซึ่งสำเร็จด้วยการฟังนั้น ประกอบด้วยกองธรรม ซึ่งสำเร็จด้วยการฟังนั้น เรียกว่า สุตมยญาณ ฯ ธรรมชาติใด รู้จักธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจแห่งสภาพและลักษณะซึ่งมีทั่วไป ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ญาณ ญาณนั้นแหละเรียกว่า ปัญญา โดยไม่กำหนดแน่นอน เพื่อประกาศความหมายด้วยคำเป็นปริยาย แล้วท่านจึงกล่าวจำกัดลงไปว่า ญาณในภายหลังตามความประสงค์ ฯ ก็คำว่า ญาณ เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ก็ได้แก่การแทงตลอดซึ่งสภาพ หรือแทงตลอดโดยไม่พลั้งพลาด เหมือนกับการยิงลูกธนูของผู้ได้ศึกษาวิชาธนูแล้วฉะนั้น เมื่อว่าโดยหน้าที่ ก็คือทำแสงสว่างให้เกิดขึ้นเหมือนกับดวงประทีป เมื่อว่าโดยเครื่องปรากฏ ก็ได้แก่ความไม่หลงลืมเหมือนกับผู้ชำนาญในทางป่า เมื่อว่าโดยที่ตั้ง ก็มีสมาธิเป็นที่ตั้ง ดังในคำบาลีว่า ภิกษุผู้มีสมาธิ ย่อมรู้ตามเป็นจริง ดังนี้ ฯ ที่ลักษณะนั้นได้แก่สภาพหรือความมีทั่วไปแห่งสิ่งทั้งปวง หน้าที่นั้น ได้แก่การกระทำ เครื่องปรากฏนั้น ได้แก่ อาการหรือผลที่ปรากฏขึ้น ที่ตั้งนั้น ได้แก่เหตุใกล้ที่จะเกิด ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า สุตมยญาณ ที่กล่าวไว้ทั้งในพระบาลีและอรรถกถานั้น ได้แก่ ความรู้ซึ่งสำเร็จด้วยการฟัง แต่ว่าสำหรับในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนี้ หมายเฉพาะการฟังธรรมซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ธรรมที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น มีอยู่เป็นอันมาก แต่ท่านยกขึ้นแสดงเฉพาะธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ควรรอบรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้งในประเภทหนึ่ง ธรรมที่เป็นฝ่ายเสื่อม ฝ่ายคงที่ ฝ่ายดีขึ้น ฝ่ายเบื้องหน่าย

นี้ประเภทหนึ่ง ธรรมที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ประเภทหนึ่ง ธรรมที่เป็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ นี้ประเภทหนึ่ง รวมเป็น ๓ ประเภทด้วยกัน ทั้ง ๓ ประเภทนี้ มีปรากฏชัดในบาลีว่า ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ควรรอบรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้งนั้น มีข้อความเหมือนกัน ส่วนธรรมที่เป็นฝ่ายเสื่อม ฝ่ายตั้งอยู่ ฝ่ายดีขึ้น ฝ่ายเบื้องหน้านั้น ได้แก่ ธรรมที่ประกอบกับฌาน ธรรมที่เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้น ก็เหมือนกับธรรมที่ควรรู้ยิ่งเป็นต้น

ส่วนอริยสัจ ๔ นั้น มีข้อความไม่เหมือนกับธรรมที่ควรรู้ยิ่งเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในเทศนากัณฑ์นั้นๆ จึงได้มีข้อความซ้ำๆ กัน โดยเหตุนี้จึงจักได้รวมข้อความเหล่านั้น มาแสดงไว้เสียในที่แห่งเดียว เพื่อให้รู้ว่าธรรมเหล่านี้แหละ เป็นธรรมควรรอบรู้ยิ่ง ควรรอบรู้ ควรละ ควรทำให้แจ้ง และเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ อายตนะภายใน ๖ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก ๖ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิญญาณ ๖ อันได้แก่ความรู้สึกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมผัส ๖ อันได้แก่ความถูกต้องอารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวทนา ๖ อันได้แก่ความรู้สึกว่า เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ซึ่งเกิดเพราะสัมผัส ๖ คือ เกิดเพราะความถูกต้องอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัญญา ๖ คือ ความจำ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ สัญเจตนา ๖ คือ ความจงใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ตัณหา ๖ คือ ความดิ้นรนทะเยอทะยาน หรือความต้องการในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิตก คือ ความนึกถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ วิจาร ๖ คือ ความตรอง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ กสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาส-

กสิณ วิญญาณกสิณ อาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปลอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองในศีรษะ

อายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ

อินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ธาตุ ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ

ภพ ๙ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ รูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เจโตวิมุตติ ๔ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

อรูปฌาน ๔ คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ และเหตุให้เกิด สิ่งที่ว่ามาแล้วเหล่านั้นทั้งสิ้น ความดับสิ่งที่ว่ามาแล้วเหล่านั้นทั้งสิ้น หนทางให้ถึงความดับสิ่งที่ว่ามาแล้วเหล่านั้นทั้งสิ้น ความรู้รอบ การละ การ

ทำให้แจ้ง ซึ่งความดับ การอบรม ทางไปถึงความดับแห่งสิ่งเหล่านั้นทั้งสิ้น การแทงตลอด ด้วยการรอบรู้ ด้วยการละ ด้วยการกระทำให้แจ้งซึ่งความ ด้วยการอบรมทางไปถึงความดับแห่งสิ่งเหล่านั้นทั้งสิ้น คุณและโทษแห่งสิ่งเหล่านั้น อุบายสละสิ่งเหล่านั้นทั้งสิ้น การเล็งเห็นสิ่งเหล่านั้นทั้งสิ้น เป็น อนิจจ เป็นต้น ซึ่งเรียกว่า อนุปัสสนา มีความเกิด ความไม่เกิด ความเป็นไป ความไม่เป็นไป ความมีนิมิต ความไม่มีนิมิต การประมวลมา การไม่ประมวลมา การมีปฏิสนธิ การไม่มีปฏิสนธิ การมีคติ การไม่มีคติ การมีนิพพัตติ การไม่มีนิพพัตติ การมีอุปบัตติ การไม่มีอุปบัตติ การมีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส และการไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส อันเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นทั้งสิ้น ซึ่งท่านแจกไว้เป็นนัยต่างๆ อย่างที่เคยแสดงมาแล้วนั้นก็ดี ความหมายแห่ง คำว่า ถือเอารอบ คำว่า ห้อมล้อม คำว่า บริบูรณ์ คำว่า มีอารมณ์อันเดียว คำว่า ไม่ฟั่งซ่าน คำว่า ประคอง คำว่า ไม่แผ่ไป คำว่า ไม่ขุ่นมัว ไม่หวั่นไหว ปรากฏเป็นอันเดียวกับความตั้งอยู่แห่งจิต อารมณ์ โคจร การละ การบริจาค การออก การไม่หมุนเวียน ความสงบ ความประณีต ความหลุดพ้น ความไม่มีอาสวะ การข้าม การไม่มีนิมิต ไม่มีที่ตั้ง ความว่างเปล่า ความมีรสอันเดียวกัน ความไม่ล่วงเลยกัน ความขนานกันเป็นคู่ การนำออก การเป็นเหตุ การเห็น การเป็นใหญ่ก็ดี ความหมายแห่งสมถวิปัสสนาก็ดี ความหมายแห่งอินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรค ๘ ก็ดี ความหมายแห่ง คำว่า รู้ยิ่ง รอบรู้ ละ บริจาค มีรสอันเดียวกัน การกระทำให้แจ้งขันธ์ ธาตุ อายตนะก็ดี ความหมายแห่งคำต่างๆ อย่างที่ได้แสดงมาแล้วตามกัณฑ์นั้นๆ ก็ดี เหล่านี้แหละ เรียกว่า ธรรมควรรู้ยิ่ง ควรรอบรู้ ควรละ ควรกระทำให้แจ้ง เฉพาะที่เหมือนกัน ส่วนที่แปลกกันนั้น เหมือนกับที่ได้แสดงมาแล้ว ในกัณฑ์นั้นๆ ธรรมที่ควรอบรมนั้น ได้แก่ กายคตาสติ สมถวิปัสสนา สมาธิ ๓ สติปัฏฐาน ๔ สัมมาสมาธิประกอบด้วยองค์ ๕ อนุสสติ ๖ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ องค์

แห่งผู้ทำความเพียรอันบริสุทธิ์ ๘ อย่าง อายตนะ คือ กสิณ ๑๐ ฯ ธรรมที่ควรทำให้แจ้งนั้น ได้แก่ เจโตวิมุตติ ๑ วิชชา ๑ วิมุตติ ๑ วิชชา ๓ สามัญผล ๔ ธรรมขันธ์ ๕ อภิญญา ๖ กำลังแห่งพระขีณาสพ ๗ วิโมกข์ ๘ อนุบุพพนิโรธ ๙ อเสกขธรรม ๑๐ ดังนี้ เมื่อได้ยินได้ฟังธรรมเหล่านี้ จนได้ความรู้ความเข้าใจดีแล้ว เรียกว่า สุตมยญาณ และเมื่อได้ยินได้ฟังในข้อว่าด้วยไตรลักษณ์และอริยสัจ ๔ จนได้ความรู้ ความเข้าใจแล้ว ก็เรียกว่า สุตมยญาณ แปลว่า ความรู้อันสำเร็จด้วยการฟัง ดังนี้ สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๑๙

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสีลมยญาณ

กถํ สุตฺวาน สวเร ปญฺญา สีลมเย ญาณํ ปญฺจ สีลานิ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๑๙ ว่าด้วยสีลมยญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยสีลมยญาณนั้นว่า บัญญาในการสำรวมเพราะได้ฟัง เรียกว่า สีลมยญาณนั้น คืออย่างไร ? ศีลนั้นมีอยู่ ๕ ประการ คือ ปริยันตปาริสุทธิศีล ๑ อปริยันตปาริสุทธิศีล ๑ ปริปุณณปาริสุทธิศีล ๑ อปรามัฏฐปาริสุทธิศีล ๑

ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล ๑ ปริยันตปาริสุทธิศีลนั้น ได้แก่สิกขาบทซึ่งมีกำหนดแห่งอนุปสัมบันทั้งหลาย ฯ อปริยันตปาริสุทธิศีลนั้น ได้แก่สิกขาบท อันไม่มีกำหนดแห่งอุปสัมบันทั้งหลาย ปริปุณณปาริสุทธิศีลนั้น ได้แก่การขอมสละชีวิตโดยไม่อาลัยในร่างกาย และชีวิตของปถชนผู้เป็นกัลยาณปุถุชน ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้ทำให้บริบูรณ์ในอเสขปริยันตศีล ฯ อปรามัฏฐปาริสุทธิศีลนั้น ได้แก่ศีลของพระเสขะ ๗ จำพวก ฯ ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีลนั้น ได้แก่ศีลของพระอรหันต์ผู้เป็นสาวกแห่งพระตถาคตเจ้า และของพระปัจเจกพุทธเจ้า ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้ อันนี้เป็นนัยที่ ๑

นัยที่ ๒ ว่า ศีลมีที่สุดก็มี ศีลไม่มีที่สุดก็มี ฯ ศีลมีที่สุดนั้น คืออย่างไร คือ ศีลที่มีลาภ ยศ หรือญาติ อวัยวะ ชีวิตเป็นที่สุด ศีลมีลาภเป็นที่สุดนั้น คือ อย่างไร คือ บุคคลบางคนย่อมล่วงสิกขาบทตามที่ตนถือไว้แล้ว เพราะเหตุแห่งลาภ ฯ ศีลมียศเป็นที่สุดนั้น คือ อย่างไร คือ บุคคลบางคนย่อมล่วงสิกขาบทตามที่ตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ยศ ศีลมีญาติเป็นที่สุดนั้น คือ อย่างไร คือ บางคนย่อมล่วงสิกขาบทตามที่ตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ญาติ ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดนั้น คือ อย่างไร คือ บางคนย่อมล่วงสิกขาบทชั่งตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่อวัยวะน้อยใหญ่ ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดนั้น คือ อย่างไร คือ บางคนย่อมล่วงสิกขาบทชั่งตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ชีวิต ฯ ศีลชั่งมีที่สุดดังว่ามานี้ จัดเป็นศีลขาดวิ่น เป็นศีลด่างพร้อย เป็นศีลที่เป็นทาสแห่งตัณหา ไม่เป็นศีลที่ผู้รู้สรรเสริญ เป็นศีลที่มิตัณหาถูกต้อง เป็นศีลที่ไม่ทำให้เกิดสมาธิ เป็นศีลที่ให้เกิดความเสียใจ ในภายหลัง ไม่เป็นศีลที่ให้เกิดความปราโมทย์ ไม่เป็นศีลที่ให้เกิดปีติ ให้เกิดปัสสัทธิ สุข สมาธิ ความรู้เห็นตามเป็นจริง ไม่เป็นศีลที่เป็นเหตุให้เกิดความเบื่อหน่าย ความคลายความดับ ความสงบ ความระงับ ความรู้ยิ่ง ความไม่มีตัณหา

ศีลไม่มีที่สุดนั้น คือ อย่างไร คือ ศีลซึ่งไม่สุดลงด้วยลาภ ยศ ญาติ อวัยวะ และชีวิต ฯ ศีลซึ่งไม่สุดลงด้วยลาภนั้น คือ อย่างไร คือ บางคน

ย่อมไม่คิดที่จะล่วงสิกขาบทที่ตนรับไว้แล้ว ถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ลาภ เขาจักล่วงสิกขาบทได้อย่างไร ฯ ศีลชื่อไม่สุดลงด้วยยศนั้น คืออย่างไร คือ บางคนแม้แต่ที่จะคิดล่วงสิกขาบทซึ่งตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ยศก็ไม่มี เขาจะล่วงอย่างไร ฯ ศีลชื่อไม่สุดลงด้วยญาตินั้น คืออย่างไร คือ บางคนแม้แต่จิตที่จะคิดล่วงสิกขาบท ซึ่งตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ญาติก็ไม่มี เขาจะล่วงได้อย่างไร ฯ ศีลชื่อไม่สุดลงด้วยอวัยวะนั้น คืออย่างไร คือ บางคนแม้แต่จิตที่จะคิดล่วงสิกขาบทตามที่ตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่อวัยวะก็ไม่ให้มีขึ้น เขาจะล่วงได้อย่างไร ฯ ศีลชื่อไม่สุดลงด้วยชีวิตนั้น คือ อย่างไร คือ บางคนแม้แต่จิตที่จะคิดล่วงสิกขาบทตามที่ตนถือไว้แล้ว เพราะเห็นแก่ชีวิตก็ไม่ให้เกิดขึ้น เขาจะล่วงได้อย่างไร ฯ ศีลดังที่ว่ามาแล้วนี้ เป็นศีลที่ไม่ขาดวิ่น ไม่ด่างพร้อย ไม่เป็นทาสแห่งตัณหา เป็นศีลที่ผู้รู้สรรเสริญ เป็นศีลที่ตัณหาไม่ถูกต้อง เป็นศีลให้เกิดสมาธิ เป็นศีลชื่อเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เสียใจ เป็นที่ตั้งแห่งปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ความรู้เห็นตามเป็นจริง เป็นไปความเบื่อหน่ายฝ่ายเดียว เป็นไปเพื่อความคลาย เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ดังนี้

ตามนัยที่ ๓ ว่า สิ่งไรเรียกว่าศีล ศีลมีเท่าไร ศีลมีสมุฏฐานอย่างไร ศีลมีธรรมสโมธานเท่าไร ? แก้ว่า เจตนาเรียกว่าศีล เจตสิกเรียกว่าศีล ความสำรวมเรียกว่าศีล ความไม่ล่วงละเมิดเรียกว่าศีล ฯ ศีลมีอยู่ ๓ คือ กุศลศีล อกุศลศีล อัพยากตศีล ฯ กุศลศีล มีกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดขึ้นด้วยกุศลจิต อกุศลศีล มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดขึ้นด้วยอกุศลจิต อัพยากตศีล มีอัพยากตจิตเป็นสมุฏฐาน เกิดขึ้นด้วยอัพยากตจิต ฯ ศีลมีความสำรวม เป็นสโมธาน มีความไม่ล่วงละเมิดเป็นสโมธาน มีเจตนาอันเกิดในความเป็นอย่างนั้นเป็นสโมธาน ฯ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ

เรียกว่าศีล เพราะหมายความว่าเป็นของต้องสำรวม เป็นของไม่ควรล่วงละเมิด กามฉันท์ เรียกว่าศีล เพราะหมายความว่าสำรวมด้วยเนกขัมมะ พยาบาท เรียกว่าศีล เพราะต้องสำรวมด้วยความไม่พยาบาท ฯ บุคคลย่อมละถีนมิทธะ ด้วยอาโลกสัญญา ย่อมละอุทธัจจะ ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมละวิจิกิจฉา ด้วยการกำหนดธรรม ย่อมละอวิชชาด้วยญาณ ย่อมละความไม่ยินดีด้วยปราโมทย์ ย่อมละนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ละวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ละปีติด้วยตติยฌาน ละสุขทุกข์ ด้วยจตุตถฌาน ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ ละอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญ-จัญญายตนสมาบัติ ละอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานา-สัญญายตนสมาบัติ ละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา ละความเพลินด้วยนิพพิทานุปัสสนา ละความยินดีด้วยวิราคานุปัสสนา ละเหตุให้เกิดด้วยนิโรธานุปัสสนา ละการถือด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ละความเข้าใจว่าเป็นก้อน เป็นแท่ง เป็นรูป เป็นกาย ด้วยขยานุปัสสนา ละการประมวลมา ด้วยยานุปัสสนา ละความเข้าใจว่ายั่งยืน ด้วยวิปริ-ณามานุปัสสนา ละนิมิตด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ละที่ตั้งด้วยอัปปณิ-หิตานุปัสสนา ละความถือว่ามีอยู่ เป็นอยู่ ด้วยสุญญตานุปัสสนา ละความผิงอยู่ในการถือว่าเป็นแก่นสาร ด้วยการเห็นแจ้งธรรม ด้วยปัญญาอย่างสูง ละความผิงอยู่ในความลุ่มหลง ด้วยการรู้เห็นตามเป็นจริง ละความผิงอยู่ในความอาลัย ด้วยการเล็งเห็นโทษ ละความไม่เพิกเฉย ด้วยการเล็งเห็นความเพิกเฉย ละความผิงอยู่ในความเกี่ยวข้อง ด้วยการเล็งเห็นความไม่หมุนเวียน ละกิเลสฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ด้วยโสดาปัตติมรรค ละกิเลสอย่างหยาบ ด้วยสกทาคามิมรรค ละกิเลสอย่างละเอียด ด้วยอนาคามิมรรค ละกิเลสทั้งปวง ด้วย

อรหัตตมรรค ที่เรียกว่าศีล เพราะหมายความว่าสำรวม เพราะหมายความว่าไม่ล่วงละเมิด ดังนี้

นัยที่ ๔ ว่า ศีลมีอยู่ ๕ ได้แก่ การละปาณาติบาต คือ การงดเว้นและเจตนา ความสำรวม ความไม่ล่วงละเมิดในเรื่องปาณาติบาต เรียกว่าศีล ศีลเช่นนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสียใจ เพื่อปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ โสมนัส การเกี่ยวข้อง การอบรม การทำให้มาก การประดับ การห้อมล้อม การเป็นบริวาร ความบริบูรณ์ ความเบื่อหน่ายฝ่ายเดียว ความคลาย ความดับ ความสงบ ความรู้ยิ่ง ความรู้ดี นิพพาน ฯ ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมแห่งศีลเช่นนี้ เป็นอธิศีล เป็นศีลอันยิ่ง จิตชั่งตั้งอยู่ ด้วยความบริสุทธิ์ในการสำรวม ย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ฯ ความบริสุทธิ์ด้วยความไม่ฟุ้งซ่านเป็นอธิจิต คือ เป็นจิตยิ่ง บุคคลย่อมเห็นได้ดี ชั่งความบริสุทธิ์ในความสำรวม และความบริสุทธิ์แห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ด้วยการเห็นเป็นอธิปัญญา คือ เป็นปัญญายิ่ง ฯ ความสำรวมนี่แหละ เรียกว่าอธิสีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านเรียกว่าอธิจิตตสิกขา การเห็นด้วยใจ เรียกอธิปัญญาสิกขา ฯ บุคคลผู้นึกถึงสิกขาทั้ง ๓ นี้ดี ผู้รู้สิกขาทั้ง ๓ นี้ดี ผู้เห็นสิกขาทั้ง ๓ นี้ดี ผู้พิจารณาสิกขาทั้ง ๓ นี้ดี ที่ชื่อว่าผู้ศึกษา ผู้ตั้งจิตไว้มั่น ผู้เชื่อถือ ผู้ประคองความเพียร ผู้มีสติมั่นคง ผู้ตั้งไว้ดีชั่งจิต ผู้รู้ด้วยปัญญา ผู้รู้ยิ่งชั่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ผู้รอบรู้ชั่งธรรมที่ควรรอบรู้ ผู้ละชั่งธรรมที่ควรละ ผู้อบรมชั่งธรรมที่ควรอบรม ผู้ทำให้แจ้งชั่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าศึกษา ดังนี้ ของดเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้ไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสีลมัยตามนัยที่ ๕

ปญฺจ สีลานิ ปาณาติปาตสฺส อทินฺนาทานสฺส กาเมสุ มิจฺฉาจารสฺสาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๐ ว่าด้วยสีลมัยตามนัยที่ ๕ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยสีลมยญาณตามนัยที่ ๕ นั้นว่า ศีล ๕ ได้แก่ การละ การงดเว้น เจตนา ความสำรวม ความไม่ล่วงละเมิดซึ่งปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาป อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ และซึ่งกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะ ซึ่งพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท ซึ่งถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา ซึ่งอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ซึ่งวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรม ซึ่งอวิชชาด้วยญาณ ซึ่งความไม่ยินดีด้วยความปราโมทย์ ซึ่งนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ซึ่งวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ซึ่งปีติด้วยตติยฌาน ซึ่งสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ซึ่งรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ ซึ่งอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ซึ่งวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ซึ่งอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ซึ่งนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ซึ่งสุขสัญญา ด้วยทุกขานุปัสสนา ซึ่งอัตตสัญญา ด้วย

อนัตตานุปัสสนา ชื่งความเพลิดเพลินด้วยนิพพิทานุปัสสนา ชื่งความยินดีด้วยวิราคานุปัสสนา ชื่งสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา ชื่งการยึดถือด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่งความเข้าใจว่า เป็นก้อน เป็นแท่ง เป็นรูป เป็นกาย ด้วยขยานุปัสสนา ชื่งการประมวลมาด้วย ยานุปัสสนา ชื่งความเข้าใจว่ายั่งยืน ด้วยวิปริณามานุปัสสนา ชื่งนิมิต ด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ชื่งที่ตั้ง ด้วยอัปปนิหิตานุปัสสนา ชื่งความถือว่ามีอยู่เป็นอยู่ด้วยสุญญตานุปัสสนา ชื่งการผ่องอยู่ในการถือว่าเป็นแก่นสาร ด้วยการเห็นแจ้งธรรมด้วยอธิปัญญา ชื่งการผ่องอยู่ในความลุ่มหลง ด้วยการรู้เห็นตามเป็นจริง ชื่งการผ่องอยู่ในความอาศัยด้วยการเล็งเห็นโทษ ชื่งความไม่เพิกเฉยด้วยการเล็งเห็นความเพิกเฉย ชื่งความผ่องอยู่ในเครื่องเกี่ยวข้องด้วยการเล็งเห็นความไม่หมุนเวียน ชื่งกิเลสฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิด้วยโสดาปัตติมรรค ชื่งกิเลสอย่างหยาบด้วยสกทาคามิมรรค ชื่งกิเลสอย่างละเอียดด้วยอนาคามิมรรค ชื่งกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค ฯ ศีลเช่นนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เสียใจ เป็นไปเพื่อความปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ โสมนัส ความประพฤติ การอบรม การทำให้มาก เป็นไปเพื่อการประดับ เพื่อบริขาร เพื่อความห้อมล้อม เพื่อความบริบูรณ์ เพื่อความเป็นหน่ายฝ่ายเดียว เพื่อความคลาย เพื่อความดับ เพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน ฯ ความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ชื่งศีลเช่นนี้เป็นอธิศีล จิตชื่งตั้งอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ในความสำรวม ย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ในความสำรวมเป็นอธิจิต บุคคลย่อมเห็นชอบชื่งความบริสุทธิ์ ในความสำรวมในความไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์ในการเห็น เป็นอธิปัญญา ฯ ความสำรวมในธรรมะนั้น ๆ ถึงที่ว่ามาแล้วนี้เป็นอธิศีลสิกขา ความไม่ฟุ้งซ่านในธรรมะนั้น ๆ เป็นอธิจิตตสิกขา การเห็นในธรรมะนั้น ๆ เป็นอธิปัญญาสิกขา ผู้นึก ผู้รู้ ผู้เห็น ผู้พิจารณา ผู้ตั้งจิตไว้ ผู้น้อมจิตไปด้วยศรัทธา ผู้ประคองความเพียรไว้ ผู้มีสติปรากฏ ผู้ตั้งจิตไว้มั่น ผู้รู้ด้วยปัญญา ผู้รู้ยิ่งชื่งธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ผู้รอบรู้ชื่งธรรมที่ควรรอบรู้ ผู้ละ

ซึ่งธรรมที่ควรละ ผู้อบรมซึ่งธรรมที่ควรอบรม ผู้ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่าศึกษาด้วยสิกขาทั้ง ๓ ความรู้ชื่อว่าญาณ การรู้ทั่วชื่อว่าปัญญา เพราะฉะนั้น การรู้จักความสำรวม เพราะได้ฟัง จึงเรียกว่าสัมมัญญาณ ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความสำรวมนั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความสำรวมด้วยสติ ๑ ความสำรวมด้วยญาณ ๑ ความสำรวมด้วยขันติ ๑ ความสำรวมด้วยวิริยะ ๑ ฯ มีคำในคาถาว่า ธรรมทั้ง ๕ คือ ปาฏิโมกข์ ๑ สติ ๑ ญาณ ๑ ขันติ ๑ วิริยะ ๑ พระพุทธเจ้าทรงประกาศว่าเป็นความสำรวม ดังนี้ ฯ ความสำรวมในปาฏิโมกข์นั้น ได้แก่มันอยู่ในปาฏิโมกข์ ความสำรวมด้วยสตินั้น ได้แก่ไม่ให้เกิดความยินดียินร้ายในเวลาได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วย ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ฯ ความสำรวมด้วยญาณนั้น ได้แก่ความบ่องกันกระแสตัณหา ไว้ด้วยปัญญา ความสำรวมด้วยขันตินั้น ได้แก่ความอดทนต่อเย็นร้อน หิวกระหาย เหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์กัดต่อย ถ้อยคำที่ไม่ดีไม่งาม และทุกขเวทนาอันเผ็ดร้อนกล้าแข็ง ฯ ความสำรวมด้วยวิริยะนั้น ได้แก่การเพียรละซึ่งอกุศลวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เพียรระวังไม่ให้อกุศลวิตกเกิดขึ้น ๑ เพียรทำให้กุศลวิตกเกิดขึ้น ๑ เพียรรักษากุศลวิตกที่เกิดขึ้นแล้วไว้ให้คงที่หรือให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ๑ ฯ ความบริสุทธิ์ในการเลี้ยงชีพ ก็จัดเข้าในความสำรวมด้วยวิริยะ ฯ ในความสำรวม ๗ อย่างนั้น สำหรับในหมายความสำรวม ๔ อย่าง ซึ่งได้แก่ ความสำรวมในปาฏิโมกข์ ๑ ความสำรวมในอินทรีย์ ๑ ความสำรวมในการหาเลี้ยงชีพ ๑ ความสำรวมในการบริโภคปัจจัย ๑ ฯ เมื่อว่าโดยพิเศษ ความสำรวมในปาฏิโมกข์แม้ทั้งสิ้นก็รวมลงในคำว่า ความระวังทุจริตทั้งหลาย มีกายทุจริตเป็นต้นที่ควรระวัง ฯ ความรู้อันเป็นไปในความสำรวมนั้น แห่งบุคคลสำรวม

เพราะได้ฟังธรรม ซึ่งกล่าวไว้แล้วในสุตมยญาณ เรียกว่าบัญญาในการสำรวมเพราะฟัง คือ หมายความว่า เกิดการสำรวมขึ้นเพราะได้ฟัง ฯ คำว่า สิ่งนั้น ได้แก่ความปกติ อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่การทรงไว้ดีซึ่งกายกรรมเป็นต้น ไม่ให้กระจัดกระจายไป อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่การรับรองไว้ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย เนื้อความทั้ง ๒ นี้ ผู้รู้ลักษณะศัพท์ย่อมเห็นดีด้วย ส่วนอาจารย์พวกอื่นย่อมกล่าวว่า สิ่งนั้นได้แก่การกระทำซึ่งการทรงไว้ ความปกติ ความเป็นดังศีรษะ ความเย็น ความปลอดภัย แล้วท่านกล่าวว่า ศีลนี้มีลักษณะแตกต่างเป็นอันมาก เหมือนกับความแตกต่างแห่งสีต่าง ๆ มีสีเขียวเป็นต้น และความแตกต่างแห่งรูป มีรูปที่เห็นได้ด้วยจักษุเป็นต้น ส่วนความแตกต่างแห่งศีล ด้วยเจตนาเป็นต้น ก็มีมากฉันนั้น เมื่อว่าโดยลักษณะแห่งศีลแล้ว ก็ได้แก่การไม่ล่วงซึ่งทั้งแหงการทรงอยู่ ฯ ความกำจัดซึ่งความทุศีล เป็นคุณแห่งลักษณะนั้น เพราะฉะนั้น การกำจัดความทุศีลนี้แหละเป็นหน้าที่แห่งศีล เป็นรสแห่งศีล ฯ ท่านกล่าวไว้ว่า ศีลนี้มีความสะอาดกาย วาจา ใจ เป็นเครื่องปรากฏ มีหิริโอตตัปปะเป็นเหตุให้เกิด เพราะเมื่อมีหิริโอตตัปปะ ศีลจึงจะเกิดและตั้งอยู่ เมื่อไม่มีหิริโอตตัปปะศีลก็ไม่เกิดไม่ตั้งอยู่ ฯ ความรู้อันประกอบกับศีล เรียกว่าสีลมยญาณ แปลว่า ความสำเร็จด้วยศีล ฯ อีกอย่างหนึ่ง ศีลนั้นแหละที่บุคคลทำแล้วเรียกว่าสีลมัย ความรู้อันประกอบกับสีลมัย การพิจารณาโทษในความไม่สำรวม การเล็งเห็นอานิสงส์ในความสำรวม การเล็งเห็นความบริสุทธิ์ในความสำรวม การเล็งเห็นความเสร้าหมองและความผ่องแผ้ว แห่งความบริสุทธิ์เหล่านี้ จัดเข้าด้วยสีลมยญาณทั้งนั้น ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า กุศลศีล อกุศลศีล อัพยากตศีลนั้น ได้แก่ศีลที่เป็นกุศล ศีลที่เป็นอกุศล ศีลที่เป็นอัพยากฤต ฯ ศีลที่เป็นกุศลชื่อว่าเกิดด้วยกุศลจิตนั้น ได้แก่การงดเว้นจากบาปกรรม มีปาณาติบาต

เป็นต้น ศีลที่เป็นอกุศลซึ่งท่านว่าเกิดด้วยอกุศลจิตนั้น ได้แก่ การทำบาป มีปาณาติบาตเป็นต้น ตามนัยทั้ง ๒ นี้ ได้ใจความว่า การเว้นจากบาปอยู่เสมอ ก็เป็นศีลอย่างหนึ่ง เรียกว่ากุศลศีล การทำบาปอยู่เสมอก็เป็นศีลอย่างหนึ่งเรียกว่าอกุศลศีล แต่ศีลทั้ง ๒ นี้ให้คุณและโทษต่างกัน คือ กุศลศีลย่อมให้ความสุข อกุศลศีลให้ความทุกข์ ส่วนอัพยากตศีลนั้น ได้แก่สิ่งที่ไม่เป็นบาปเป็นบุญ คือ การเปลี่ยนอิริยาบถ ๔ การทำอาวาหะ วิวาหะ เพราะว่าการเปลี่ยนอิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ย่อมมีอยู่เป็นปกติของสัตวโลก ส่วนอาวาหะ วิวาหะ ที่เราเรียกกันว่าการแต่งงานนั้นก็มีอยู่เป็นปกติของโลก ไม่เป็นบาปเป็นบุญอันใด ตามนัยนี้ว่าด้วยศีล ๓ ส่วนนัยที่ว่าด้วยศีล ๕ นั้น ท่านหมายอาการ ๕ อย่าง คือ การละความชั่วทั้งปวง ๑ การงดเว้นความชั่วทั้งปวง ๑ เจตนา คือ ความคิดนึกในการละเว้นความชั่วทั้งปวง ๑ ความสำรวมไม่ทำความชั่วทั้งปวง ๑ ความไม่ล่วงละเมิดในความชั่วทั้งปวง ๑ รวมเป็น ๕ อย่างด้วยกัน อาการ ๕ อย่าง คือ การละ การงดเว้น เจตนา ความสำรวม ความไม่ล่วงละเมิดนี่แหละเรียกว่าศีล ๕ ส่วนความชั่วทั้งปวงนั้น ท่านได้แสดงไว้แล้วว่า ได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาป อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ซึ่งเรียกว่าอกุศลกรรมบถ ๑๐ และนิวรณ์ ๕ สิ่งที่ต้องละด้วยฌาน สมาบัติ สิ่งที่ต้องละด้วยอนุสสนา สิ่งที่ต้องละด้วยอริยมรรคทั้งสิ้น.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสมาธิภาวนามยญาณ

กถ์ สำวริตฺวา สมาทหเน ปญฺญา สมาธิภาวนามเย ญาณ์ เอโก สมาธิ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา ฯ เทฺว สมาธิ โลกิโย สมาธิ โลกุตฺตโร สมาธิติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๑ ว่าด้วยธรรมที่ควรรู้ยิ่ง สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยสมาธิ-ภาวนามยญาณนั้นว่า ความรู้จักตั้งใจมั่นเพราะความสำรวม เรียกว่า สมาธิภาวนามยญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้อันสำเร็จด้วยการสำรวมสมาธินั้น คือ อย่างไร คือ สมาธิ ๑ ได้แก่ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ฯ สมาธิ ๒ ได้แก่สมาธิที่เป็นโลกีย์ และโลกุตตระ ฯ สมาธิ ๓ ได้แก่ สมาธิที่มีทั้งวิตกวิจาร ๑ สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจาร ๑ สมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกวิจาร ๑ ฯ สมาธิ ๔ ได้แก่สมาธิอันเป็นฝ่ายเสื่อม ๑ สมาธิอันเป็นฝ่ายตั้งอยู่ ๑ สมาธิอันเป็นฝ่ายดิขึ้น ๑ สมาธิอันเป็นฝ่ายเบื่อหน่าย ๑ ฯ สมาธิ ๕ ได้แก่สมาธิอันมีปีติแผ่ไป ๑ สมาธิอันมีสุขแผ่ไป ๑ สมาธิอันมีใจแผ่ไป ๑ สมาธิอันมีแสงสว่างแผ่ไป ๑ สมาธิอันมีการพิจารณาเป็นเครื่องหมาย ๑ ฯ สมาธิ ๖ ได้แก่ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งพุทธานุสสติ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน

ความตั้งใจมั่น ด้วยอำนาจแห่งพุทธานุสสติ ๑ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ความตั้งใจมั่นด้วยอำนาจแห่งธรรมานุสสติ ๑ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความตั้งใจมั่นด้วยอำนาจแห่งสังฆานุสสติ ๑ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ความตั้งใจมั่นด้วยอำนาจแห่งสีลานุสสติ ๑ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ความตั้งมั่นด้วยอำนาจแห่งจาคานุสสติ ๑ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ความตั้งใจมั่นด้วยอำนาจแห่งเทวตานุสสติ ๑ ฯ สมาธิ ๗ คือ ความฉลาดในสมาธิ ๑ ความฉลาดในการเข้าสมาธิ ๑ ความฉลาดในการตั้งอยู่แห่งสมาธิ ๑ ความฉลาดในการออกแห่งสมาธิ ๑ ความฉลาดในการสมควรแห่งสมาธิ ๑ ความฉลาดในโคจรแห่งสมาธิ ๑ ความฉลาดในอภินิหารในสมาธิ ๑ ฯ สมาธิ ๘ คือ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน ความตั้งจิตมั่นด้วยอำนาจกสิณ ๘ คือ ปฐวีกสิณ ๑ อาโปกสิณ ๑ เตโชกสิณ ๑ วาโยกสิณ ๑ นีลกสิณ ๑ ปีตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาตกสิณ ๑ ฯ สมาธิ ๙ คือ สมาธิอันเป็นรูปาวจรอย่างต่ำ ๑ อย่างกลาง ๑ อย่างประณีต ๑ สมาธิอันเป็นอรูปาวจรอย่างต่ำ ๑ อย่างกลาง ๑ อย่างประณีต ๑ สุญญตสมาธิ ๑ อนิมิตตสมาธิ ๑ อัปปณิหิตสมาธิ ๑ ฯ สมาธิ ๑๐ คือ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ความตั้งมั่นแห่งจิต ด้วยอำนาจสัญญา ๑๐ คือ อุทธุมาตกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่ขึ้นพอง ๑ วินีลกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่มีสีเขียวต่าง ๆ ๑ วิปุพพกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพซึ่งมีหนองต่าง ๆ ๑ วิฉิททกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่ถูกสับถูกฟัน ๑ วิกขายิตสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่ถูกสัตว์ต่าง ๆ กัดกิน ๑ วิกขิตตกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่กระจัดกระจาย ๑ หตวิกขายิกตกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่ถูกตัดให้เป็นชิ้นน้อย ชิ้นใหญ่ ทั้งเรี่ยราดอยู่ ๑ โลหิตกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่แปดเปื้อนด้วย

โลหิต ๑ ปุพพกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่มีหนอนเจาะอยู่ ๑ อัฏฐิกสัญญา อันได้แก่ความจำซากศพที่มีแต่ร่างกระดูก ๑ รวมเป็นสมาธิ ๕๕ ด้วยกัน ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ความหมายแห่งสมาธิ มีอยู่ ๒๕ คือ สมาธิหมายความว่า ถือไว้โดยรอบคือกำหนด ๑ หมายความว่าห้อมล้อม ๑ หมายความว่าบริบูรณ์ ๑ หมายความว่ามีอารมณ์อันเดียว ๑ หมายความว่าไม่ฟุ้งซ่าน ๑ หมายความว่าไม่แผ่ไป ๑ หมายความว่าไม่ขุ่นมัว ๑ หมายความว่าไม่หวั่นไหว ๑ หมายความว่าหลุดพ้น ๑ ความตั้งอยู่แห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งความปรากฏแห่งอารมณ์อันเดียว ๑ ความแสวงหาซึ่งความสงบ ๑ ความไม่แสวงหาซึ่งความไม่สงบ ๑ กิริยาแสวงหาความสงบ ๑ กิริยาไม่แสวงหาซึ่งความไม่สงบ ๑ การถือความสงบ ๑ ความไม่ถือความสงบ ๑ กิริยาถือความไม่สงบ ๑ กิริยาไม่ถือความไม่สงบ ๑ การเดินตามความสงบ ๑ การไม่ถือตามความไม่สงบ ๑ กิริยาเดินตามความสงบ ๑ กิริยาไม่เดินตามความไม่สงบ ๑ การแพ่งความสงบ ๑ การไม่เพ่งซึ่งความไม่สงบ ๑ กิริยาเพ่งความสงบ ๑ กิริยาไม่เพ่งความไม่สงบ ๑ ความสงบ ความเกื้อกูล ความสุข ๑ สิ่งเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นความหมายว่าสมาธิทั้งนั้น จึงรวมเป็นความหมายแห่งสมาธิ ๒๕ ประการด้วยกัน ฯ ความรู้สมาธินั้น เรียกว่าญาณ ความรู้ทั่ว เรียกว่าบัญญา ความรู้ทั่วในความตั้งมั่นแห่งจิตเพราะความสำรวม เรียกว่าสมาธิภาวนามยญาณ แปลว่า ความรู้สำเร็จด้วยการอบรมสมาธิ ดังนี้ สันเนื่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า บัญญาในการตั้งมั่นแห่งจิต เพราะความสำรวมนั้น ได้แก่บัญญาของผู้มีความสำรวมในศีล ซึ่งกล่าวมาแล้วในสีลมยญาณ แล้วตั้งอยู่ในศีล มีใจตั้งมั่น กระทำจิตให้มีอารมณ์อันเดียว ด้วยอำนาจแห่งอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ บัญญานั้นประกอบในการตั้งมั่น

นั้น ฯ การถือไว้ดีไว้ชอบ การตั้งไว้ดีไว้ชอบ เรียกว่าสมาธิ ฯ คำว่า ความรู้อันสำเร็จด้วยการอบรมสมาธินั้น ท่านอธิบายว่า ได้แก่ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งกุศลจิต ก็คำว่า สมาธิ หมายความว่าอย่างไร หมายความว่า ตั้งอยู่ดี ฯ สิ่งใดชื่อว่าตั้งอยู่ดีแล้ว ท่านกล่าวไว้ว่า ได้แก่ความตั้งอยู่ดีแห่งจิต และเจตสิก ในอารมณ์อันเดียว เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิกไม่ฟุ้งซ่านไป ไม่กระจัดกระจายไป ตั้งอยู่เฉพาะในอารมณ์อันเดียว ด้วยอานุภาพแห่งธรรมในธรรมนั้น ควรทราบว่า เป็นการตั้งอยู่ดี ฯ ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะแห่งสมาธินั้น การกำจัดความฟุ้งซ่าน เป็นรสแห่งสมาธินั้น การปรากฏแห่งความไม่หวั่นไหวและความสุข เป็นปัจจุปัฏฐานแห่งสมาธินั้น ฯ คำว่า อบรมนั้น ได้แก่การทำให้เจริญขึ้น การทำให้สมาธิเจริญขึ้น เรียกว่าการอบรมสมาธิ บุคคลจะเล็งเห็นการอบรมอย่างอื่น ด้วยคำว่า การอบรมสมาธิว่า เป็นความรู้อันสำเร็จด้วยการอบรมสมาธิ ด้วยอำนาจแห่งอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เหมือนเมื่อก่อน ดังนี้ สันนิษฐานความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า สมาธิ ตามที่แสดงมาแล้วนี้ มีที่เข้าใจยากอยู่ก็มี เช่น คำว่า สมาธิ ที่เป็นฝ่ายเสื่อม ฝ่ายตั้งอยู่ ฝ่ายดีขึ้น ฝ่ายเบื่อหน่าย และสมาธิ ที่มีปีติแผ่ไป มีสุขแผ่ไป มีใจแผ่ไป มีแสงสว่างแผ่ไป มีการพิจารณาเป็นเครื่องหมาย และความหมาย ๒๕ อย่างแห่งสมาธิ ดังแสดงมาแล้วนั้น ก็แต่ว่า ผู้ต้องการอยากได้ความรู้ความเข้าใจจริง ๆ ก็ควรดู ควรฟัง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ตอนว่าด้วยสมาธิ หรือควรอ่าน ควรฟัง จากหนังสือหลักพุทธศาสน์ ก็จะได้ความรู้ดี ส่วนความหมาย ๒๕ อย่างแห่งสมาธินั้น ไม่มีในหลักพุทธศาสน์ เพราะฉะนั้น จึงเห็นได้ว่า ความหมาย ๒๕ อย่างแห่งสมาธินั้น มีอยู่เฉพาะในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคนี้เท่านั้น ทั้งในคัมภีร์นี้ก็ไม่ได้อธิบายไว้

การที่ท่านไม่ได้อธิบายไว้ ก็เพราะท่านเห็นว่าพอเป็นที่เข้าใจได้ โดยเหตุนี้จึงไม่จำเป็นต้องอธิบาย จะอธิบายเฉพาะแต่ปัญหา อันเกี่ยวกับสมาธิเท่านั้น คือ ปัญหาที่เกี่ยวกับสมาธินั้น มีอยู่ ๘ ข้อเดียวกัน ปัญหาทั้ง ๘ ข้อนั้น คือ ข้อที่ ๑ ว่า สมาธิได้แก่อะไร แก้ว่า ได้แก่กุศลจิตที่มีอารมณ์เป็น ๑ นั่นเฉพาะสมาธิฝ่ายดี ส่วนสมาธิฝ่ายชั่วและฝ่ายกลาง ๆ ก็แก่ได้อกุศลจิต และอัพยากตจิต ที่มีอารมณ์เป็น ๑

ข้อที่ ๒ ว่า คำว่า สมาธิ หมายความว่าอย่างไร แก้ว่า หมายความว่าความตั้งมั่นแห่งจิต และเจตสิกในอารมณ์อันเดียว ๆ จิตนั้นได้แก่ความคิดความนึก เจตสิกนั้น ได้แก่สิ่งที่เกิดกับความคิดความนึก อารมณ์นั้น ได้แก่สิ่งที่จิตยึดหน่วง

ข้อที่ ๓ ว่า สมาธินั้น มีลักษณะอย่างไร มีรสอย่างไร มีเครื่องปรากฏอย่างไร มีที่ตั้งอย่างไร แก้ว่า สมาธินั้น มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการกำจัดความฟุ้งซ่านเป็นรส มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นเครื่องปรากฏ มีความสุขเป็นที่ตั้ง คือ เมื่อสบายใจแล้ว ใจจึงจะเป็นสมาธิ

ข้อที่ ๔ ว่า สมาธิมีกี่ชนิด แก้ว่า สมาธิมีหลายชนิด ดังที่แสดงมาแล้วตามวาระพระบาลีว่า มีอยู่ ๕๕ เฉพาะที่เป็นกุศลสมาธิ ซึ่งเรียกว่าสัมมาสมาธิ

ข้อที่ ๕ ว่า สิ่งใดเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งสมาธิ แก้ว่า ความรักในกามคุณ ๕ เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งสมาธิ

ข้อที่ ๖ ว่า สิ่งใดเป็นเครื่องผ่องใสแห่งสมาธิ แก้ว่า ความไม่รักในกามคุณ ๕ เป็นเครื่องผ่องใสแห่งสมาธิ

ข้อที่ ๗ ว่า จะทำให้สมาธิเกิดขึ้นได้อย่างไร แก้ว่า ต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ ต้องตัดกังวลทั้งหมด ต้องหาครูสอนที่ดี ต้องเรียนแบบทำสมาธิ ให้ถูกกับนิสัยของตน ต้องหาที่อยู่ให้ถูกกับนิสัยของตน ต้องฉลาดในอุบายที่จะให้เกิดสมาธิ ข้อนี้เป็นข้อสำคัญที่สุด และ

เป็นข้อมีคำอธิบายมาก ผู้อยากรู้ อยากเข้าใจ ควรดู ควรฟัง ควรอ่าน ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค หรือในหนังสือหลักพุทธศาสน์ ส่วนในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นเข้าใจยาก ในหลักพุทธศาสน์เข้าใจง่าย ผู้ที่ไม่ได้สมาธิ ก็เพราะไม่ได้ทำตามข้อที่ ๗ นี้ให้ถูกต้อง เพราะฉะนั้น ผู้ต้องการสมาธิ จึงควรศึกษาให้เข้าใจให้ได้ แล้วกระทำตาม ก็จะได้สมาธิดังประสงค์

ข้อที่ ๘ ว่า เมื่อได้สมาธิแล้ว ได้อานิสงส์อย่างไร คืออย่างไร แก้ว่า อานิสงส์แห่งสมาธินั้น มีมากมายหลายประการ แต่เมื่อว่าเฉพาะผลอันเลิศแห่งสมาธิแล้ว ก็คืออิทธิฤทธิ์ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และหลักพุทธศาสน์โดยพิสดารแล้วนั้น สันเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๒

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยธัมมฏฐิติญาณ

กถ์ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญาธมฺมฏฐิติญาณํ อวิชฺชา สงฺขารานํ อุปฺปาทฏฐิติ ต ปวตฺตฏฐิติ จ นิมิตฺตฏฐิติ จ อายูหนฏฐิติ จ สญฺโญคฏฐิติติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๒ ว่าด้วยธัมมฏฐิติญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยธัมมฐิติญาณว่า ความรู้จักกำหนดปัจจัยเรียกว่าธัมมฐิติญาณนั้น คือ อย่างไร คือ อวิชชา เป็นความตั้งอยู่แห่งความเกิด เป็นความตั้งอยู่แห่งความเป็นไป เป็นความตั้งอยู่แห่งเครื่องหมาย เป็นความตั้งอยู่แห่งการประมวลมา เป็นความตั้งอยู่แห่งการเกี่ยวข้อง เป็นความตั้งอยู่แห่งความกังวล เป็นความตั้งอยู่แห่งความตั้งขึ้น เป็นความตั้งอยู่แห่งเหตุ เป็นความตั้งอยู่แห่งปัจจัย ของสังขารทั้งหลาย ฯ อวิชชา เป็นปัจจัยด้วยอาการ ๘ อย่างว่าแล้วนี้ สังขารทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ความรู้จักปัจจัยว่า ธรรมทั้ง ๒ คือ อวิชชาและสังขารนี้เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ เรียกว่าธัมมฐิติญาณ คือ ความรู้จักความตั้งอยู่แห่งธรรม ฯ ความรู้จักปัจจัยว่าสังขารที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันอวิชชา เป็นความตั้งอยู่แห่งความเกิดขึ้น เป็นความตั้งอยู่แห่งความเป็นไป เป็นความตั้งอยู่แห่งเครื่องหมาย เป็นความตั้งอยู่แห่งการประมวลมา เป็นความตั้งอยู่แห่งการเกี่ยวข้อง เป็นความตั้งอยู่แห่งความกังวล เป็นความตั้งอยู่แห่งความตั้งขึ้น เป็นความตั้งอยู่แห่งเหตุ เป็นความตั้งอยู่แห่งปัจจัย อวิชชาเป็นปัจจัยด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ สังขารทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ธรรมทั้ง ๒ นี้ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ ก็เรียกว่าธัมมฐิติญาณ ฯ การกำหนดจับปัจจัย ว่าสังขารเป็นความตั้งอยู่แห่งความเกิด และความเป็นไป ความเป็นเครื่องหมาย การประมวลมา การเกี่ยวข้อง การกังวล การตั้งขึ้น การเป็นเหตุปัจจัยแห่งวิญญาณ สังขาร เป็นปัจจัยด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะสังขาร ธรรมทั้ง ๒ นี้ เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ดังนี้ ก็เรียกว่าธัมมฐิติญาณ ฯ การกำหนดจับปัจจัยได้ว่า วิญญาณเป็นความตั้งอยู่แห่งความเกิดและความเป็นไป ความเป็นเครื่องหมาย การประมวลมา การเกี่ยวข้อง การกังวล การตั้งขึ้น การเป็นเหตุปัจจัยแห่งนามรูป วิญญาณ เป็นปัจจัยด้วยอาการ ๙ อย่างนี้ นามรูปเกิดขึ้นเพราะอาศัย

ปัจจัย ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดเพราะปัจจัย ดังนี้ ก็เรียกว่าธรรมฐิติญาณ ฯ การกำหนดจับปัจจัยได้ว่า นามรูป เป็นความตั้งอยู่แห่งความเกิดและความเป็นไป ความเป็นเครื่องหมาย การประมวลมา การเกี่ยวข้อง การกังวล การตั้งขึ้น การเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่งสฬายตนะ นามรูปเป็นปัจจัยด้วยอาการ ๘ อย่างนี้ นามรูปเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นด้วยปัจจัย ดังนี้ ก็เรียกว่าธัมมฐิติญาณ การกำหนดจับปัจจัยในเรื่องสังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ดังที่ว่ามานี้ได้เป็นอย่าง ๆ ก็เรียกว่า ธัมมฐิติญาณทั้งนั้น

นัยที่ ๒ ว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นด้วยเหตุ ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดด้วยเหตุ ความรู้จักกำหนดปัจจัยอย่างนี้ เรียกว่าธัมมฐิติญาณ ฯ ความรู้จักกำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุแห่งสังขาร ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต สังขารเกิดโดยเหตุ ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดโดยเหตุ ดังนี้ ก็ชื่อว่าธัมมฐิติญาณ ฯ การกำหนดจับปัจจัยในเรื่องสังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ดังที่ว่ามานี้ได้เป็นอย่าง ๆ ก็เรียกว่า ธัมมฐิติญาณทั้งนั้น

นัยที่ ๓ ว่า ความรู้กำหนดปัจจัยในเรื่องปฏิจจสมุปบาทว่า อวิชชาเป็นปฏิจจะ สังขาร เกิดขึ้นเพราะปฏิจจะ ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นด้วยปฏิจจะ ดังนี้ก็เรียกว่า ธัมมฐิติญาณ ความรู้กำหนดปัจจัยว่า อวิชชาเป็นปฏิจจะแห่งอดีต อนาคต สังขาร เกิดเพราะปฏิจจะ ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดเพราะปฏิจจะ ดังนี้ ก็เรียกว่าธัมมฐิติญาณ ความรู้กำหนดปัจจัยในเรื่องสังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ อย่างที่ว่ามานี้ ก็เรียกว่าธัมมฐิติญาณ

นัยที่ ๔ ว่า ความรู้กำหนดปัจจัยในเรื่องปฏิจจสมุปบาทว่า อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นด้วยปัจจัย ธรรมทั้ง ๒ นี้เกิดขึ้นด้วยปัจจัย ดังนี้ชื่อว่าธัมมฐิติญาณ ความรู้กำหนดปัจจัยได้ว่า อวิชชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร ทั้งที่เป็น อดีต อนาคต สังขาร เกิดขึ้นด้วยปัจจัย ธรรมทั้ง ๒ นี้

เกิดขึ้นด้วยปัจจัยดังนี้ ก็ชื่อว่าธัมมฐิติญาณ ความรู้กำหนดปัจจัยในเรื่องวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ อย่างที่ว่ามาแล้วนี้ ก็เรียกว่าธัมมฐิติญาณทั้งนั้น

นัยที่ ๕ ว่า โมหะ ในกรรมภพก่อนเป็นอวิชชา การประมวลมาเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา การเข้าไปเป็นอุปาทาน เจตนา เป็นภพ ธรรมทั้ง ๕ นี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนี้ ปฏิสนธิในภพนี้ คือ วิญญาณ ความก้าวลง คือ นามรูป ประสาท คือ อายตนะ ความถูกต้อง คือ ผัสสะ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุข ไม่ทุกข์ คือ เวทนา ธรรมทั้ง ๕ นี้ ชื่อว่ามีในความเกิดอันนี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำมาแล้วก่อน ความลุ่มหลงชื่ออายตนะทั้งหลาย เพราะความแก่รอบในการเกิดนี้ เป็นอวิชชา การประมวลมาเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา การเข้าไปเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรมทั้ง ๕ นี้ ชื่อว่ามีในกรรมภพนี้ เป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป ปฏิสนธิต่อไปเป็นวิญญาณ ความก้าวลงเป็นนามรูป ประสาทเป็นอายตนะ ความถูกต้องเป็นผัสสะ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุข เป็นเจตนา ธรรมทั้ง ๕ นี้ ชื่อว่ามีในอุปบัติภพต่อไป เป็นปัจจัยแห่งกรรมชื่อทำไว้แล้วในที่นี้ โดยเหตุนี้ ธรรมชาติใด รู้เห็นแทงตลอด ชื่อความเกิดขึ้นเพราะอาศัยสังเขป ๕ กาล ๓ ที่ต่อ ๓ กับอาการที่ ๒๐ ได้แล้ว ธรรมชาตินั้นชื่อว่าญาณ ชื่อหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญาโดยหมายความว่ารู้ทั่ว เพราะฉะนั้น ความรู้จักกำหนดปัจจัยดังที่ว่ามาแล้วนี้ จึงเรียกว่าธัมมฐิติญาณ ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ผลย่อมมาถึงเพราะอาศัยสิ่งนี้ เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าปัจจัย ฯ คำว่า ปฏิจจะนั้น คือ ไม่พิจารณา โดยเว้นจากสิ่งนั้น คำว่า มาถึงนั้น คือ เกิดและเป็นไป อีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า มาถึงนั้น

หมายความว่าเป็นอุปการะ หมายความว่าเป็นปัจจัย ก็ปัจจัยนั้นมีอยู่มากอย่าง ความรู้จักกำหนดปัจจัย เรียกว่า ความรู้จักจับปัจจัย ฯ คำว่า ธรรมะ ในคำว่า ธัมมฐิติญาณนั้น มีความหมายหลายอย่าง เช่น หมายความว่าสภาพ บัญญา บุญ บัญญัติ อาบัติ ปริยัติ สัตว์ บุคคล ความวิการ คุณ บจจย สังหิเกิดด้วยบจจยเป็นต้น ฯ ที่หมายความว่าสภาพนั้น มีปรากฏในคำว่า กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา เป็นต้น ที่หมายความว่าบัญญานั้น มีปรากฏในคำว่า ธรรมทั้ง ๔ คือ สัจจะ ๑ ธรรมะ ๑ ธิติ ๑ จาคะ ๑ มีอยู่แก่ผู้ครองเรือน ชั่งมีศรัทธาคนใด ผู้ครองเรือนชั่งมีศรัทธาคนนั้น เวลาละโลกนี้ไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศก ดังนี้เป็นต้น ฯ ธรรมที่หมายความว่าบุญนั้น มีปรากฏในคำว่า ธรรมและอธรรมทั้ง ๒ นี้ มีผลไม่เสมอกัน อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมนำไปสู่สุคติ ดังนี้เป็นต้น ธรรมที่หมายความว่า บัญญัตินั้น มีปรากฏในคำว่า บัญญัติธรรม นิรุตติธรรม อธิวจนธรรมเป็นต้น ธรรมที่หมายความว่า อาบัตินั้น มีในคำว่า ปาราชิกธรรม สังฆาทิเสสธรรมเป็นต้น ธรรมที่หมายความว่า ปริยัตินั้น มีปรากฏในคำว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ธรรมะ คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตก ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ เป็นต้น ธรรมที่หมายความว่า ไม่ใช่สัตว์บุคคลนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลาย มีคำว่า ธรรมทั้งหลายย่อมมีในคราวนั้น บุคคลย่อมเล็งเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายดังนี้เป็นต้น ธรรมที่หมายความว่า ความวิการ หรือความวิปริต ความแปรผันนั้น มีปรากฏในธรรมทั้งหลายเป็นต้นว่า ชาติธรรม ชราธรรม มรณธรรม ธรรมที่หมายความว่าคุณนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า พุทธธรรม ๖ ประการ ธรรมที่หมายความว่า ปัจจัยนั้น มีปรากฏในธรรมทั้งหลายเป็นต้นว่า ความรู้จักเหตุ เรียกว่า ธัมมปฏิสัมภิทา ธรรมที่หมายความว่าเกิดขึ้น เพราะปัจจัยนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า ธรรมนั้นก็ตั้งอยู่อย่างนั้น ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่แห่งธรรม คือ ความกำหนดแห่งธรรม ฯ แต่ว่าในที่นี้ควรเห็นว่า หมายสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัย แต่เมื่อว่าโดยใจ

ความแล้ว สิ่งใดทรงไว้ซึ่งสภาพของตน สิ่งนั้นก็เรียกว่า ธรรม สิ่งใดถูกปัจจัยทั้งหลายทรงไว้ สิ่งนั้นก็เรียกว่า ธรรม สิ่งใดทรงไว้ซึ่งผลแห่งตน สิ่งนั้นก็เรียกว่าธรรม สิ่งใดทรงไว้ซึ่งความบริบูรณ์แห่งตน ไม่ให้ตกไปในอบาย สิ่งนั้นก็เรียกว่า ธรรม สิ่งใดทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน สิ่งนั้นก็เรียกว่า ธรรม สิ่งใดเป็นของที่จิตใจทรงไว้ สิ่งนั้นก็เรียกว่า ธรรม แต่ว่าในที่นี้สิ่งใดถูกปัจจัยของตนทรงไว้ สิ่งนั้นแหละเรียกว่า ธรรม ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยย่อมตั้งอยู่ ย่อมเกิด ย่อมเป็นไป ด้วยสิ่งนี้ เพราะฉะนั้น สิ่งนี้จึงเรียกว่า ธัมมฐิติ คำว่า ธัมมฐิตินี้ หมายธรรมที่เป็นปัจจัย ความรู้จากธัมมฐิตินั้น เรียกธัมมฐิติญาณ ธัมมฐิติญาณ ย่อมเกิดในการกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปแก่บุคคล ผู้กำหนดนามรูป เพื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ด้วยจิตอันเป็นสมาธิซึ่งท่านกล่าวไว้แล้ว ในข้อว่าด้วยสมาธิภาวนามยญาณ ถ้ามีคำถามว่า เหตุไรท่านจึงไม่กล่าวว่า นามรูป ววัตถานญาณ กล่าวเสียว่า ธัมมฐิติญาณ ก็มีคำแก้ว่า เพราะการกำหนดซึ่งธรรมที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัย สำเร็จการกำหนดปัจจัย เมื่อกำหนดธรรมที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยไม่ได้ ก็ไม่อาจกำหนดปัจจัยได้ เพราะฉะนั้น จึงควรทราบว่า นามรูปววัตถานญาณ ซึ่งสำเร็จในก่อนเป็นเหตุแห่งธรรมนั้น เป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว ด้วยคำว่า ธัมมฐิติญาณ ดังนี้ สันเนื่องความในอรรถกถาที่ควรยกมาแสดงเพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๓
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยสังเขป ๔ เป็นต้น

อิติ อิเม จตุสงฺเขเป ตโย อทฺเธ วีสติยา อาการหิ ติสนฺธิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ชานาติ ปสฺสตีติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๓ ว่าด้วยสังเขป ๔ เป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาว่า ธรรมชาติใด รู้เห็น รู้ทั่วถึง แทงตลอดซึ่งความเกิดขึ้นเพราะอาศัยสังเขป ๔ อัทธา ๓ สันธิ ๓ ด้วยอาการ ๒๐ ดังที่ว่ามาแล้วข้างต้นโน้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้แล้ว ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญากำหนดปัจจัย จึงเรียกว่า ธัมมฏฐิติญาณ ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาไม่ได้อธิบายสังเขป ๔ อัทธา ๓ สันธิ ๓ อาการ ๒๐ ไว้อย่างไร ข้อที่ว่าเหมือนกับกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น หมายความว่าเหมือนกับที่มาแล้วตามพระบาลีข้างต้น ซึ่งแสดงมาแล้วในกัณฑ์ก่อน แต่ว่ายากนักที่ผู้ฟังจักจับใจความได้ว่า ข้อไหนหรือตอนไหนเป็นสังเขป ๔ อัทธา ๓ สันธิ ๒ อาการ ๒๐ เพราะฉะนั้น จึงสมควรที่จะอธิบายไว้ในกัณฑ์นี้ให้พิสดาร พอเป็นที่เข้าใจแก่ผู้ฟังทั้งหลาย คือ คำว่า

สังเขป ๔ นั้น ได้แก่ข้อความย่อ ๔ คำว่า สัทธา ๓ นั้น ได้แก่กาลนาน ๓ คำว่า ทิ่อ ๓ นั้น ได้แก่ที่ต่อแห่งธรรม ๓ คำว่า อาการ ๒๐ นั้น ได้แก่ข้อหนึ่ง ๆ แห่งธรรมะ ๒๐ ๆ สังเขป ๔ คือ ข้อความย่อ ๔ นั้น ได้แก่ อดีตเหตุ ๑ ปัจจุบันผล ๑ ปัจจุบันเหตุ ๑ อนาคตผล ๑ คือ อวิชชา กับสังขารเป็นอดีตเหตุ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นปัจจุบันผล ตัณหาและอุปาทาน เป็นปัจจุบันเหตุ ชาติ และ ชรา มรณะ กับทุกข์ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับชาติเป็นอนาคตผล รวมเป็นหัวข้อย่อ ๔ ข้อด้วยกัน ดังนี้ หัวข้อย่อทั้ง ๔ ข้อนี้แหละ เรียกว่า สังเขป ๔ ๆ อัทธา ๓ นั้น ได้แก่อดีตอัทธา คือ เวลาล่วงแล้ว • ปัจจุบันอัทธา คือ เวลายังมีอยู่ • อนาคตอัทธา คือ เวลาข้างหน้า • ๆ ที่ต่อ ๓ นั้น ได้แก่ที่ต่อแห่งอดีตเหตุกับปัจจุบันผล • อันนี้เรียกว่าเหตุผลสนธิ แปลว่าต่อเหตุเข้ากับผล ๆ ที่ต่อแห่งปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ เป็นสนธิอันหนึ่ง เรียกว่าผลเหตุสนธิ แปลว่า ต่อผลเข้ากับเหตุ ที่ต่อแห่งปัจจุบันเหตุกับอนาคตผลเป็นสนธิอันหนึ่ง เรียกว่า เหตุผลสนธิ ต่อเหตุเข้ากับผล ๆ อาการ ๒๐ นั้น คือ อดีตเหตุ ๕ ปัจจุบันเหตุผล ๔ ปัจจุบันเหตุ ๕ อนาคตผล ๕ ๆ อดีตเหตุ ๕ นั้น คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ซึ่งมีในพระบาลีว่า โมหะ ในกรรมภพก่อน เป็นอวิชชา การประมวลมาเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา ความเข้าถึงเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรมทั้ง ๕ นี้ ในกรรมภพก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิในภพนั้น ดังนี้ ได้ใจความว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ทั้ง ๕ นี้ ซึ่งมีในกรรมภพก่อน เรียกว่า อดีตเหตุ ๕ คือ เรียกว่า เหตุที่มีมาแล้ว ๕ อย่าง เหตุ ๕ อย่างนี้แหละ ทำให้เกิดผล ๕ ในปัจจุบัน ๆ ผล ๕ ในปัจจุบันนั้น ได้แก่วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ได้ในคำบาลีว่า ปฏิสนธิในภพนี้ คือ วิญญาณ ความก้าวลง คือนามรูป ประสาท คือ อายตนะ ความถูกต้อง คือ ผัสสะ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข คือ เวทนา ดังนี้

ปัจจุบันเหตุ ๕ นั้น ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ซึ่งมีอยู่ในกามภพนี้ อันจะให้เกิดผลในอนาคตต่อไป ได้ในคำบาลีว่า ความหลงลืมอายตนะเพราะแก่รอบแล้วในที่นี้เป็นอวิชชา การประมวลมาเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา การเข้าถึงเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ อย่างนี้ ซึ่งมีในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิต่อไป ดังนี้ ฯ อนาคตผล ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ในคำบาลีว่า ปฏิสนธิต่อไป คือ วิญญาณ ความก้าวลง คือ นามรูป ประสาท คือ อายตนะ ความถูกต้อง คือ ผัสสะ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ ไม่สุข คือ เวทนา ธรรมทั้ง ๕ นี้ เป็นปัจจัยแห่งกรรมที่ทำแล้วในภพนี้ ซึ่งจะมีในอุปัตติภพต่อไป ดังนี้

อาการ ๒๐ นั้น ได้แก่เหตุและผล ๕ หมวด ๆ ละ ๔ ดังที่ว่ามาแล้วนี้ ที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่า อดีตเหตุ ได้แก่อวิชชาและสังขาร ปัจจุบันผล ได้แก่วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ปัจจุบันเหตุ ได้แก่ตัณหาและอุปาทาน อนาคตผล ได้แก่ชาติ ชรา มรณะ และทุกข์อันเกี่ยวกับชาตินั้น เป็นอันกล่าวไว้โดยย่อ ยังไม่เต็มที่ ส่วนเนื้อความเต็มที่เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วในตอนหลัง เพราะฉะนั้น ขอให้เข้าใจเถิดว่า ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ นั้น ย่อมมีสังเขป ๔ มีอัทธา ๓ ที่ต่อ ๓ อาการ ๒๐ ดังที่แสดงมาแล้วนี้

เมื่อจำปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ได้อย่างนี้แล้ว ก็จะนึกได้ว่า สังเขป ๔ คือ อดีตเหตุ ปัจจุบันผล ปัจจุเหตุ อดีตผลนั้น คืออย่างไร เมื่อนึกไปก็จะเข้าใจได้ว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ในปางก่อนเป็นอดีตเหตุ ส่วนวิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นปัจจุบันผล อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ในบัดนี้เป็นปัจจุบันเหตุ วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสสะ เวทนา ในข้างหน้าเป็นอนาคตผล อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ ต่อกับวิญญาณ นามรูป

สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสมาธิอันหนึ่ง ตอนนี้ได้ใจความว่า ภพกับวิญญาณต่อกันเข้า เรียกว่า เหตุผลสนธิ ต่อเหตุเข้ากับผล เวทนา ต่อกับอวิชชาเป็นสนธิอันหนึ่งเรียกว่า ผลเหตุสนธิ ต่อผลเข้ากับเหตุ ภพ ในบัดนี้กับวิญญาณต่อไป ต่อกันเข้าอีก เป็นสนธิอันหนึ่ง เรียกว่า เหตุผลสนธิ ต่อผลเข้ากับเหตุ

ส่วนอัทธา คือกาล ๓ นั้น ก็หมายอดีตกาล อนาคตกาล ปัจจุบันกาล คือ อดีตชาติ อนาคตชาติ ปัจจุบันชาติ ส่วนชาติ ชรา มรณะ กับทุกข์อื่น ๆ ที่เกี่ยวกับชาตินั้น รวมเข้าในภพเสียแล้ว เพราะภพนั้น หมายถึงกรรมด้วย หมายถึงอุปัติด้วย แต่ว่าได้กล่าวย่อไว้ในเบื้องต้นว่า ระหว่างแห่งสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณ เป็นที่ต่ออันหนึ่ง ระหว่างวิญญาณกับตัณหา เป็นที่ต่ออันหนึ่ง ระหว่างภพกับชาติเป็นที่ต่ออันหนึ่ง ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ควรทราบว่าองค์ ๒ คือ อวิชชากับสังขาร เป็นอดีตกาล องค์ ๘ มีวิญญาณเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด เป็นปัจจุบันกาล องค์ ๒ คือ ชาติ และชรา มรณะ เป็นอนาคตกาล ดังนี้

คำว่า โมหะ คือ อวิชชานั้น ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า โมหะอันใด ในทุกข์เป็นต้น ซึ่งมีในคราวนั้น บุคคลผู้มีโมหะแล้วทำกรรมด้วยโมหะใด หรือด้วยธรรมชาติใด ธรรมชาตินั้น คือ อวิชชา ฯ คำว่า ประมวลมาคือสังขารนั้น ท่านอธิบายว่า เจตนาดวงก่อนอันใดอันหนึ่งของผู้ทำกรรมนั้น เจตนาดวงก่อนนั้น ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้คิดว่าเราจะให้ทาน แล้วจัดแจงของให้ทานอยู่ตลอดเดือน หรือตลอดปีก็ดี เจตนาของบุคคล ผู้วางของลงที่มือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่าภพ ฯ เจตนาในการนึกอันหนึ่ง หรือในชวนะทั้ง ๖ เป็นเครื่องประมวลมา ชื่อว่าสังขาร เจตนาที่ ๗ ชื่อว่าภพ อีกอย่างหนึ่งว่า เจตนาไม่ว่าชนิดใด ชื่อว่าภพทั้งนั้น การประมวลมา อันประกอบกับเจตนานั้น ชื่อว่าสังขาร

คำว่า ความใคร่ ชื่อว่า ตัณหานั้น คือ ความปรารถนาในภพที่เกิดขึ้นเป็นผลของกรรมนั้น ชื่อว่า ตัณหา คำว่า การเข้าถึง ชื่อว่าอุปาทานนั้น หมายการถือ ซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า เรามีอยู่ หรือว่าเราจักขาดสูญในที่ชื่อโน้น โดยเหตุกระทำสิ่งนั้นให้เป็นปัจจัยแห่งกามภพ คำว่า เจตนาเป็นภพนั้น หมายเจตนาซึ่งกล่าวไว้แล้วในที่สุดแห่งการประมวลมา คำว่า การก้าวลงเป็นนามรูปนั้น ได้แก่การก้าวลงแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในครรภ์ของมารดา ดังนี้

ในปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะนั้น ท่านรวมเรียกว่า ภวจักร คือ สิ่งที่หมุนไปในภพ ด้วยเครื่องหมุนไป ๓ ประการ คือ สังขารกับภพ เป็นกรรมวัฏ อันแปลว่าเครื่องหมุนไป คือกรรม อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกเลสวัฏ แปลว่า เครื่องหมุนไป คือกิเลส วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิปากวัฏ แปลว่า เครื่องหมุนไป คือ วิบาก กิเลสวัฏยังไม่ขาดตราบใด ก็หมุนไปอยู่ตราบนั้น เพราะปัจจัยไม่ขาด ดังนี้

ในข้อนี้ได้ใจความว่า ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ จัดเป็นกรรมวัฏเสีย ๒ คือ สังขารกับภพ จัดเป็นกิเลสวัฏเสีย ๓ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นวิปากวัฏเสีย ๕ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ส่วนชาติ ชรา มรณะ นั้น ท่านไม่ได้กล่าวถึง แต่เมื่อนึกถึงผลแล้ว ก็ควรจัดเข้าในวิปากวัฏ คือ จัดเข้าในภพ เพราะฉะนั้น คำว่าภพ จึงแยกออกเป็น ๒ คือ เป็นกรรมภพ ๑ อุปบัติภพ ๑ กรรมภพนั้น ได้แก่เจตนาที่เป็นกรรม อุปบัติภพนั้น ได้แก่ผลแห่งกรรม ดังนี้ สันเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสัมมสนญาณ

กถำ อตีตนาคตปฺปจฺจุปฺปนฺนานำ ธมฺมานำ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณำ ยงฺกิญฺจิ รูปำ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนำ อชฺฌตฺตนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๔ ว่าด้วยสัมมสนญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยสัมมสนญาณนั้นว่า ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเข้ากำหนดไว้ เรียกว่าสัมมสนญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้ในการพิจารณานั้น คือ อย่างไร คือ การกำหนดซึ่งขันธ์ ๕ และอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่า ล้วนแต่เป็นอนิจจำ ทุกขำ อนตฺตา ก็เป็นสัมมสนะอย่างหนึ่ง ๆ ทั้งนั้น คือ การกำหนดรูป ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ทั้งภายในภายนอก ทั้งอย่างหยาบอย่างละเอียด ทั้งอย่างเลวอย่างดี ทั้งอยู่ในที่ไกลที่ใกล้ว่ารูปทั้งปวงเป็น อนิจจำ ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอย่างหนึ่ง ๆ รูปทั้งปวง

เป็นทุกข์ ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวงเป็น อนตฺตา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ฯ การกำหนดเวทนาได้ว่า เวทนาทุกชนิด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ดี อยู่ไกล อยู่ใกล้ทั้งสิ้น ล้วนแต่เป็น อนิจฺจ ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ว่า เวทนาทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น ทุกฺข ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ว่า เวทนาทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น อนตฺตา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ฯ การกำหนดได้ว่า สัญญาทุกชนิด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ดี อยู่ไกล อยู่ใกล้ทั้งสิ้น ล้วนแต่เป็น อนิจฺจ ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ สัญญาทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น ทุกฺข ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ สัญญาทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น อนตฺตา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ฯ การกำหนดได้ว่า สังขารไม่ว่าชนิดใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ดี อยู่ไกล อยู่ใกล้ทั้งสิ้น ล้วนแต่เป็น อนิจฺจ ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ สังขารทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น ทุกฺข ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ว่า สังขารทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น อนตฺตา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ฯ การกำหนดได้ว่า วิญญาณไม่ว่าชนิดใด ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน เป็นภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด เลว ดี อยู่ไกล อยู่ใกล้ทั้งสิ้น ล้วนแต่เป็น อนิจฺจ ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ว่า วิญญาณทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น ทุกฺข ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ ว่า วิญญาณทั้งสิ้นล้วนแต่เป็น อนตฺตา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนะอัน ๑ อนึ่ง วาดวยสัมมสนะในขันธ์ ๕ ส่วนสัมมสนะในอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เป็นต้นนั้น ก็เหมือนกับที่ว่ามาแล้วนี้

บัญญารู้จักย่อเข้า กำหนดไว้ซึ่งขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น เรียกว่า สัมมสนญาณ ท่านยกการกำหนดขันธ์ ๕ ขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างว่า บัญญาในการย่อ กำหนดได้ว่า รูปที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่า เป็น อนิจฺจ เพราะ

เป็นของสิ้นไป ชื่อว่า เป็น ทุกขัง เพราะเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า เป็น อนัตตา เพราะเป็นของไม่มีแก่น ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญาในการย่อ กำหนดได้ว่า เวทนา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่า เป็น อนิจจัง เพราะเป็นของสิ้นไป ชื่อว่า เป็น ทุกขัง เพราะเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า เป็น อนัตตา เพราะเป็นของไม่มีแก่น ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญาในการย่อ กำหนดได้ว่า สัญญา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่า เป็น อนิจจัง เพราะเป็นของสิ้นไป ชื่อว่า เป็น ทุกขัง เพราะเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า เป็น อนัตตา เพราะเป็นของไม่มีแก่น ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญาในการย่อ กำหนดได้ว่า สังขาร ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่า เป็น อนิจจัง เพราะเป็นของสิ้นไป ชื่อว่า เป็น ทุกขัง เพราะเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า เป็น อนัตตา เพราะเป็นของไม่มีแก่น ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญาในการย่อ กำหนดได้ว่า วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ชื่อว่า เป็น อนิจจัง เพราะเป็นของสิ้นไป ชื่อว่า เป็น ทุกขัง เพราะเป็นของน่ากลัว ชื่อว่า เป็น อนัตตา เพราะเป็นของไม่มีแก่น ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ส่วนอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นนั้น ก็ควรเทียบเหมือนกับที่ว่าแล้วนี้

ปัญญาในการย่อ กำหนดขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ว่าเป็น อนิจจัง เป็นของมีปัจจัยตกแต่ง เป็นของเกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย เป็นของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ก็ล้วนแต่เป็นสัมมสนญาณหนึ่ง ๆ ทั้งนั้น จะยกขันธ์ ๕ ขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง คือ ปัญญาในการย่อ กำหนดได้ว่า รูป ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนแต่เป็น อนิจจัง เป็นของมีปัจจัยตกแต่งเป็นของเกิดขึ้นเพราะปัจจัย เป็นของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไป

เป็นธรรมดา ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อ กำหนดได้ว่า เวทนา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนแต่เป็น อนิจจัง มีเหตุปัจจัยตกแต่ง เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อ กำหนดได้ว่า สัญญา ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ล้วนแต่มีปัจจัยตกแต่ง ล้วนแต่เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัย ล้วนแต่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อ กำหนดได้ว่า สังขาร ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ล้วนแต่มีเหตุปัจจัยตกแต่ง ล้วนแต่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย ล้วนแต่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อ กำหนดได้ว่า วิญญาณ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ล้วนแต่เป็น อนิจจัง ล้วนแต่มีปัจจัยตกแต่ง ล้วนแต่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย ล้วนแต่มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ส่วนในอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้น ก็เหมือนนัยนี้

ปัญญารู้จักย่อ กำหนดได้ว่า ชรา มรณะ มีเพราะชาติเป็นปัจจัย เมื่อชาติไม่มี ชรา มรณะก็ไม่มี ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อกำหนดได้ว่า ชรา มรณะ ทั้งในอดีต อนาคต มีเพราะชาติเป็นปัจจัย เมื่อชาติไม่มี ชรา มรณะ ก็ไม่มี ดังนี้ เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อ กำหนดได้ว่า ชาติมีเพราะภพ เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อกำหนดได้ว่า ชาติมีเพราะภพ ทั้งในอดีต อนาคต เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี ดังนี้ ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ปัญญารู้จักย่อ กำหนด

ได้ว่า ภพมีเพราะอุปาทาน เมื่ออุปาทานไม่มี ภพก็ไม่มี ดังนี้ดี อุปาทานมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานก็ไม่มี ดังนี้ดี ตัณหามี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาก็ไม่มี ดังนี้ดี เวทนามี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาก็ไม่มี ดังนี้ดี ผัสสะมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เมื่อสฬายตนะไม่มี ผัสสะก็ไม่มี ดังนี้ดี สฬายตนะมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย เมื่อนามรูปไม่มี สฬายตนะก็ไม่มี ดังนี้ดี นามรูปมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปก็ไม่มี ดังนี้ดี วิญญาณมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย เมื่อสังขารไม่มี วิญญาณก็ไม่มี ดังนี้ดี สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ดังนี้ดี ก็เป็นสัมมสนญาณแต่ละอย่าง ๆ ปัญญารู้จักกำหนดได้ว่า สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ทั้งในอดีต อนาคต เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ดังนี้ดี ก็เป็นสัมมสนญาณอัน ๑ ส่วนในปัญญารู้จักย่อ กำหนดซึ่งปฏิจจสมุปบาทที่ยังเหลืออยู่ โดยเทียบกับข้อหลังนี้ไปเป็นข้อ ๆ ก็เรียกว่าสัมมสนญาณทั้งนั้น ที่เรียกว่าญาณนั้น เพราะหมายความว่ารู้ ที่เรียกว่าปัญญานั้น เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการย่อกำหนดได้ซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน จึงเรียกว่า สัมมสนญาณ ดังนี้ สันเนื้อความในพระบาลีไว้เพียงเท่านี้

ในอรรถกถาว่า สัมมสนญาณนั้น ได้แก่ความรู้ในการลูบคลำดี ในการขยำดี ในการเพ่งดี ใจความก็คือความรู้ในการพิจารณา ซึ่งหมวดแห่งธรรม คือ ความรู้แห่งผู้ยกขันธ์หนึ่ง ๆ ซึ่งมีในขันธ์ ๕ ขึ้นสู่ลักษณะ ๓ แล้วเห็นแจ้งว่า เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ในอรรถาธิบายว่า สัมมสนะนั้น ใจความก็ได้แก่การพิจารณา ส่วนความรู้ในการพิจารณานั้น เรียกว่า สัมมสนญาณ จัดเป็นวิปัสสนาญาณอย่างหนึ่ง นอกจากวิปัสสนาญาณ ๘ ซึ่งจะกล่าวถึงในกัณฑ์ต่อ ๆ ไป สันเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้ ๆ เอวัง ก็มี ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ

กถ ปจฺจุปฺปนฺนานำ ธมฺมานำ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๕ ว่าด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยอุทยัพพยานุปัสสนานั้นว่า ปัญญาในการเล็งเห็นความแปรปรวนแห่งธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะปัจจัยเรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณนั้น คือ อย่างไร คือ รูปที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นของเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ลักษณะแห่งความเกิดแห่งรูปนั้น เรียกว่าอุทัย แปลว่า ความตั้งขึ้น ลักษณะแห่งความแปรไปแห่งรูปนั้น เรียกว่า พยะ แปลว่า ความเสื่อมไป อนุปัสสนาญาณ คือ ความรู้ในการพิจารณาเห็นซึ่งความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปนั้น เรียกว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ความรู้คือการเล็งเห็นซึ่งความตั้งขึ้น อันได้แก่การเกิดขึ้น ซึ่งความเสื่อมไป อันได้แก่ความแปรไปแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณเอย่างหนึ่ง ๆ ฯ ความรู้อันเป็นเครื่องเล็งเห็น ซึ่งความเกิดความเสื่อมแห่งอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๑ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๗ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปัจจยาการ ๑๒ ก็เรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณอย่างหนึ่ง ๆ ทั้งนั้น

เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่าเห็นลักษณะกประการ เมื่อบุคคลเห็นความเสื่อมไปแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่าเห็นลักษณะกี่ประการ เมื่อบุคคลเห็นความเกิดความดับแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่าเห็นลักษณะกี่ประการ ฯ มีคำแก้ว่า เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๒๐ ประการ เมื่อบุคคลเห็นความเสื่อมแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๒๕ ประการ เมื่อบุคคลเห็นทั้งความเกิดและความเสื่อมแห่งขันธ์ ๕ ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕๐ ประการ

เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ ชื่อว่าเห็นลักษณะกี่ประการ เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ ชื่อว่าเห็นลักษณะกี่ประการ เมื่อเห็นทั้งความเกิดความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ ชื่อว่าเห็นลักษณะกี่ประการ เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว ก็กล่าวถึงการเห็นลักษณะแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ โดยเป็นคำถามอย่างนั้น แล้วแก้ว่า เมื่อเห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ แห่งขันธ์หนึ่ง ๆ เมื่อเห็นความเสื่อมก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ แห่งขันธ์หนึ่ง ๆ เมื่อเห็นทั้งความเกิดความเสื่อมก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๑๐ แห่งขันธ์หนึ่ง ๆ

เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ ชื่อว่าลักษณะ ๕ นั้น คือ อย่างไร คือ เห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นเพราะปัจจัยว่าความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ดังนี้ ๑ ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๑ ความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งกรรม ๑ ความเกิดขึ้นแห่งรูปย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร ๑ ถึงแม้ว่าเมื่อเห็นลักษณะ คือ ความเกิดก็ชื่อว่าเห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ เมื่อเห็นความเกิดแห่งรูปขันธ์ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ นี้ ดังนี้ ฯ ตามนัยนี้ได้ใจความว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้รูปเกิดมีอยู่ ๕ อย่าง คือ อวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร ที่ว่าเป็น ๕ นั้น นับทั้งลักษณะเกิดด้วย ดังนี้

เมื่อบุคคลเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ คือ เห็นว่า ความดับแห่งรูปขันธ์ ย่อมมีเพราะความดับแห่งอวิชชา ๑ มีเพราะความดับแห่งตัณหา ๑ มีเพราะความดับแห่งกรรม ๑ มีเพราะความดับแห่งอาหาร ๑ ถึงแม้ว่าเมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปร ก็ชื่อว่าเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ รวมเป็นเห็นลักษณะ ๕ ฝ่ายเสื่อมแห่งรูปขันธ์ฉันใด เมื่อรวมทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายเสื่อมก็เป็นลักษณะ ๑๐ ด้วยกัน

เมื่อบุคคลเห็นความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเวทนาขันธ์ ก็คือว่าเห็นลักษณะ ๕ ทั้งฝ่ายตั้งขึ้นและฝ่ายเสื่อม รวมเป็นลักษณะ ๑๐ ฯ ลักษณะ ๕ ฝ่ายตั้งขึ้นนั้น ได้แก่เห็นความตั้งขึ้นแห่งเวทนามีเพราะความตั้งขึ้นแห่งอวิชชา ๑ มีเพราะความตั้งขึ้นแห่งตัณหา ๑ มีเพราะความตั้งขึ้นแห่งกรรม ๑ มีเพราะความตั้งขึ้นแห่งผัสสะ ๑ รวมเป็น ๕ กับลักษณะเกิด ฝ่ายเสื่อมนั้น ได้แก่เห็นความเสื่อมไปแห่งเวทนาขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัย ความดับแห่งเวทนา ย่อมมีเพราะความดับแห่งอวิชชา ๑ มีเพราะความดับแห่งตัณหา ๑ มีเพราะความดับแห่งกรรม ๑ มีเพราะความดับแห่งผัสสะ ๑ เป็น ๕ กับลักษณะแปรไปแห่งเวทนา

เมื่อบุคคลเห็นความตั้งขึ้นแห่งสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ แต่ละอย่าง ๆ คือ เห็นความตั้งขึ้นแห่งขันธ์ทั้ง ๓ นี้ เพราะความตั้งขึ้นแห่งปัจจัยว่า ความตั้งขึ้นแห่งขันธ์ทั้ง ๓ นี้ มีเพราะความตั้งขึ้นแห่งอวิชชา ๑ เพราะความตั้งขึ้นแห่งตัณหา ๑ เพราะความตั้งขึ้นแห่งกรรม ๑ เพราะความตั้งขึ้นแห่งนามรูป ๑ เป็น ๕ กับลักษณะเกิด เมื่อบุคคลเห็นความเสื่อมก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕ คือ เห็นว่าความดับแห่งขันธ์ทั้ง ๕ นี้ ย่อมมีเพราะความดับแห่งอวิชชา ๑ มีเพราะความดับแห่งตัณหา ๑ มีเพราะความดับแห่งกรรม ๑ มีเพราะความดับแห่งนามรูป ๑ รวบเป็น ๕ กับลักษณะแปรไป ฯ เมื่อเห็นรวมทั้งความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปก็ชื่อว่า เห็นลักษณะ ๑๐ ถึงทั่วมาแล้วนั้น เมื่อเห็นความตั้งขึ้นแห่งขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๒๕ ถึงทั่วมาแล้วนั้น เมื่อเห็นความเสื่อมไปแห่งขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ

ลักษณะ ๒๕ เมื่อเห็นทั้งความตั้งขึ้นและเสื่อมไปก็ชื่อว่าเห็นลักษณะ ๕๐ ดังที่ว่ามาแล้วนี้ ฯ ความเห็นนั้นชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการเล็งเห็นความแปรไปแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย จึงเรียกว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ

รูปขันธ์ตั้งขึ้นเพราะความตั้งขึ้นแห่งอาหาร ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร ตั้งขึ้นเพราะความตั้งขึ้นแห่งผัสสะ วิญญาณขันธ์ตั้งขึ้นเพราะความตั้งขึ้นแห่งนามรูป ดังนี้ สันเนื่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ปัญญาในการเล็งเห็นความแปรไปแห่งธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะปัจจัยนั้น ได้แก่ ปัญญาในการเห็นความแตกหักแห่งธรรม คือ ขันธ์ ๕ ซึ่งมีอยู่ในตน อันเกิดด้วยปัจจัย ด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อ บุคคลถึงแม้ว่าถือเอาความตั้งขึ้นเป็นอารมณ์ว่า ธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วก็แตกไป ดังนี้ก็ดี ท่านก็ไม่กล่าวความตั้งขึ้นไว้ แต่ควรทราบว่าท่านได้กล่าวไว้ เป็นอันว่า ท่านกล่าวความตั้งขึ้นเพราะความสำเร็จแห่งการเห็นความตั้งขึ้นด้วย การเห็นธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย นอกจากความตั้งขึ้นแล้วย่อมไม่สำเร็จ เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่า ท่านไม่กล่าวว่าปัญญาในการเล็งเห็นความเกิด และความแปรไปแห่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยก็ดี ก็ควรทราบว่าท่านได้กล่าวไว้ ฯ การเห็นความตั้งขึ้นย่อมสำเร็จเพราะกำหนดด้วยคำว่า ความรู้ในการเล็งเห็นความตั้งขึ้น และความเสื่อมไป ดังนี้ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ความรู้ในการเล็งเห็นความตั้งขึ้นและความเสื่อมไป ย่อมมีแก่บุคคลผู้ไปถึงฝั่งแห่งสัมมสนญาณ ที่กล่าวมาก่อนแล้ว แล้วกำหนดความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปอันปรากฏในสัมมสนญาณนั้น แล้วปรารภการเล็งเห็นความตั้งขึ้นและความเสื่อมไป เพื่อ

กำหนดสังขารทั้งหลายที่เรียกว่า อุทยัพพยานุปัสสนา ก็เพราะเล็งเห็นความตั้งขึ้นและความเสื่อมไป ดังนี้ สันนิษฐานความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

ธัมมัฏฐิปาย

ในอรรถาธิบายว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้ในการเล็งเห็นความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปนั้น ได้แก่ ความรู้ในการเล็งเห็นความเกิดความดับแห่งขันธ์ ๕ อย่างละ ๕ ดังที่แสดงมาแล้วตามพระบาลีนั้น ทั้งจงเข้าใจว่า สิ่งที่ให้เกิดขันธ์ ๕ นั้น มีอยู่อย่างละ ๔ เรียกว่า อาหารแห่งขันธ์ ๕ หรือสมุทัยแห่งขันธ์ ๕ ฯ อาหาร ๔ หรือสมุทัย ๔ แห่งรูปขันธ์นั้น ได้แก่ อวิชชา ตัณหา กรรม อาหาร ของทั้ง ๔ นี้แหละทำให้รูปเกิด ฯ เมื่อของทั้ง ๔ นี้ดับ รูปก็ดับ ฯ อวิชชา ตัณหา กรรม ผัสสะ ทั้ง ๔ นี้ เป็นของทำให้เวทนาเกิดดับ ฯ เวทนาย่อมเกิดเพราะของทั้ง ๔ นี้เกิด ย่อมดับเพราะของทั้ง ๔ นี้ดับ ฯ อวิชชา ตัณหา กรรม นามรูป ทั้ง ๔ นี้ เป็นเหตุให้เกิดดับแห่ง สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯ สัญญา สังขาร วิญญาณ จะเกิดก็เพราะความเกิดแห่งสิ่งทั้ง ๔ นี้ สัญญา สังขาร วิญญาณ จะดับ ก็เพราะความดับแห่งสิ่งทั้ง ๔ นี้ ส่วนที่ท่านย่อไว้ในตอนท้ายข้อนี้ว่า รูปขันธ์ตั้งขึ้นเพราะความตั้งขึ้นแห่งอาหาร ขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร ตั้งขึ้นเพราะผัสสะ วิญญาณตั้งขึ้นเพราะนามรูป ดังนี้นั้น ท่านว่าเฉพาะเหตุที่แปลกกันะท่านนั้น ทั้งจงเข้าใจว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณนี้ มีขึ้นได้ด้วยสัมมสนญาณเป็นที่ตั้ง เพราะฉะนั้น ในอรรถกถาจึงว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณเกิดแก่บุคคลผู้ไปถึงผั่งแห่งสัมมสนญาณซึ่งกล่าวมาก่อนแล้ว ผู้กำหนดความตั้งขึ้นและความเสื่อมไปที่ปรากฏในสัมมสนญาณ แล้วปรารภชี้งการเล็งเห็น ความตั้งขึ้น และความเสื่อมไปเพื่อกำหนดสังขารทั้งหลาย ดังนี้ ฯ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวไว้ว่า อุทยัพพยานุปัสสนาญาณนั้น ได้แก่ ความรู้จักทั้งความเกิดและความดับแห่งนามรูป เมื่อจะทำญาณข้อนี้ให้เกิดต้องให้

พิจารณาว่า สิ่งใดทำไม่ให้เห็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ เมื่อเข้าใจแล้ว ญาณข้อนั้นจึงจะเกิด ดังนี้ สันเนื่องความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้. เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑที่ ๒๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ

กถํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๖ ว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณนั้นว่า ปัญญาในการเล็งเห็นความแตก เพราะพิจารณาอารมณ์ เรียกว่า ภังคานุปัสสนาญาณ ๆ นั้น คือ อย่างไร คือ จิตซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วก็แตกไป บุคคลย่อมเล็งเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น อันพิจารณาอารมณ์นั้น ชื่อว่า เห็นนั้น คืออย่างไร คือ เห็นว่าไม่เที่ยง ไม่ใช่เห็นว่าเที่ยง เห็นว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่เห็นว่าเป็นสุข เห็นว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่เห็นว่าเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมไม่เพลิดเพลิน ย่อมคลายความยินดี ย่อมดับไม่ใช่เกิด ย่อมสละไม่ใช่ยึดถือ เมื่อเล็งเห็นว่า ไม่เที่ยง ก็ละความเข้าใจว่าเที่ยง เมื่อเล็งเห็นว่าเป็นทุกข์ ก็ละความเข้าใจว่าเป็น

สุข เมื่อเล็งเห็นว่าเป็นอนัตตา ก็ละความเข้าใจว่าเป็นอัตตา เมื่อเบื่อหน่ายก็ละความเพลิดเพลิน เมื่อคลายความยินดี ก็ละความยินดี เมื่อดับก็ละความตั้งขึ้น เมื่อสละก็ละการยึดถือ

จิตอันมีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอารมณ์ก็ดี มีอายตนะภายใน ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอารมณ์ก็ดี เวลาเกิดขึ้นแล้วก็แตกไป บุคคลย่อมเล็งเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น เพราะพิจารณาอารมณ์นั้น การเล็งเห็นความแตกไปแห่งจิตนั้น คืออย่างไร คือ เล็งเห็นว่าไม่เที่ยง ไม่ใช่เล็งเห็นว่าเที่ยง เล็งเห็นว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่เล็งเห็นว่าเป็นสุข เล็งเห็นว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่เล็งเห็นว่าเป็นอัตตา แล้วก็เบื่อหน่ายไม่ใช่เพลิดเพลิน แล้วก็คลายความยินดี ไม่ใช่ยินดี แล้วก็ดับ ไม่ใช่เกิด แล้วก็สลัด ไม่ใช่ยึดถือ เมื่อเล็งเห็นว่าไม่เที่ยง ก็ละความเข้าใจว่าเที่ยง เมื่อเล็งเห็นว่าเป็นทุกข์ ก็ละความเข้าใจว่าเป็นสุข เมื่อเล็งเห็นว่าเป็นอนัตตา ก็ละความเข้าใจว่าเป็นอัตตา เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลิน เมื่อคลายความยินดี ก็ละความยินดี เมื่อดับก็ละความตั้งขึ้น เมื่อสละก็ละความยึดถือ ฯ มีเนื้อความในคาถาว่า การก้าวไปแห่งวัตถุ การไม่หมุนเวียนแห่งสัญญา กำลังแห่งการนึก การเห็นแจ้งด้วยพิจารณาซึ่งอารมณ์ย่อมมีตามลำดับ สิ่งทั้ง ๒ มีวัตถุอันเดียวกัน ความน้อมไปในความดับ การเห็นแจ้งลักษณะความเสื่อม และการพิจารณาอารมณ์ การเล็งเห็นความแตก ความปรากฏว่าเป็นของว่างเปล่า ชื่อว่าการเห็นแจ้งด้วยปัญญาอย่างยิ่ง ผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ ในวิปัสสนา ๔ ในความปรากฏ ๓ ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ ดังนี้ ฯ การเล็งเห็นดังที่ว่ามานี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา

เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการเล็งเห็นความแตก เพราะพิจารณาอารมณ์ จึงชื่อว่า วิปัสสนาญาณ ส่วนเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถา คำว่า เพราะพิจารณาอารมณ์นั้น คือ เพราะรู้เห็นซึ่งอารมณ์มีรูปขันธ์เป็นต้น คำว่า ปัญญาในการเล็งเห็นความแตก ชื่อว่า วิปัสสนาญาณนั้น ได้แก่ ปัญญาในการเล็งเห็นความแตก แห่งความรู้ ซึ่งเกิดขึ้น เพราะการพิจารณาซึ่งอารมณ์ว่า เป็นของแตกหัก วิปัสสนา ได้แก่ การเห็นต่าง ๆ ปาฐะว่า การพิจารณาอารมณ์ก็มีใจความ คือ การรู้การเห็นโดยพิจารณาอารมณ์ ฯ ปัญญาในการเล็งเห็นความแตก เพราะพิจารณาอารมณ์ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว เรียกว่าวิปัสสนาญาณ ฯ วิปัสสนาในการเล็งเห็นความแตก ย่อมจัดว่าเป็นยอด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ให้วิเศษขึ้นไปว่า วิปัสสนาญาณ ฯ การรู้เห็นซึ่งหนทางและไม่ใช่หนทาง ย่อมเกิดแก่ผู้ตั้งอยู่ในการเล็งเห็นความเกิด ความเสื่อม เพราะฉะนั้น จึงได้ใจความว่า ญาณข้อนี้เรียกว่า ภังคานุปัสสนาญาณ ถึงแม้ว่า ในพระบาลี ท่านไม่เรียกว่าภังคานุปัสสนาญาณก็ตาม ก็ได้ใจความว่า เป็นภังคานุปัสสนาญาณ ฯ เมื่อผู้เห็นความเกิดความเสื่อมได้ดี ด้วยการเล็งเห็นความตั้งขึ้น และความเสื่อมไป กำหนดสังขารไว้ดีแล้ว สังขารปรากฏโดยเร็วพลันแล้ว เมื่อความรู้ของผู้นั้นถึงความแก่กล้าแล้ว สติของผู้นั้นก็ละคำว่า ความตั้งขึ้นแล้วตั้งอยู่ดี ในคำว่าความดับ ความรู้ในการเล็งเห็นความแตกในสิ่งหนึ่ง ๆ ก็เกิดแก่ผู้นั้น ซึ่งเห็นว่า สังขารทั้งหลาย เกิดขึ้นแล้วก็แตกไปอย่างนี้ ดังนี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า ภังคานุปัสสนาญาณนี้ ได้แก่ ความรู้ในการเล็งเห็น ซึ่งความแตกดับแห่งจิต ที่เกี่ยวกับอารมณ์นั้น ๆ แต่ญาณข้อนี้เกิดขึ้น ในเมื่อวิปัสสนานุปัสสนาญาณเคล่องแคล่วดีแล้ว เนื้อความในคาถาที่ได้แสดงมาแล้วนั้น ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า การก้าวไปแห่งวัตถุนั้น คือ บุคคลเห็นความแตกแห่งรูปแล้วเห็นความแตกด้วยจิตดวงใด การก้าวจากวัตถุก่อนไปสู่วัตถุอื่นก็มีขึ้นด้วยการเล็งเห็นความแตกแห่งจิตนั้น ๆ คำว่า การไม่หมุนเวียนแห่งสัญญานั้น ได้แก่ การละความดำริขึ้น แล้วตั้งอยู่ดีในความเสื่อมไป คำว่า กำลังแห่งการนึกนั้น ได้แก่ ความสามารถในการนึกในเวลาติด ๆ กันไป เพื่อเห็นซึ่งความแตกแห่งจิต ซึ่งมีความแตกอีกเป็นอารมณ์ เพราะเห็นความแตกแห่งรูป ๆ คำว่า การเห็นแจ้งเพราะพิจารณานั้น คือ พิจารณาอารมณ์นั้น ชื่อว่า การเล็งเห็นความแตก คำว่า สิ่งทั้ง ๒ มีวัตถุอันเดียวกันตามสมควรแก่อารมณ์นั้น คือ ได้แก่ การกำหนดโดยความเป็นสภาพอันเดียวกันว่า จิตนี้เป็นอย่างไร ถึงแม้ว่า สังขารในอดีต อนาคต ก็เป็นอย่างนั้น ดังนี้ ไปตามลำดับอารมณ์ ที่บุคคลเห็นด้วยการพิจารณา ๆ คำนี้ สมกับพระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า ผู้เห็นความบริสุทธิ์ในสิ่งที่มีอยู่ ย่อมไม่ไปตามอดีต อนาคต สังขารทั้งสิ้นย่อมมีความแตกไปเป็นธรรมดา เหมือนกับหยาดน้ำที่แห้งหายไปในเมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นฉะนั้น ดังนี้

คำว่า ความน้อมไปในนิโรธนั้น ได้แก่ ความหนักไปในนิโรธ คือ ในความดับนั้น เพราะกระทำซึ่งสังขารแตกไป ให้มีวัตถุเป็นอันเดียว คำว่า การเห็นแจ้งลักษณะแห่งความเสื่อมนั้น คือ การพิจารณาเห็นอย่างนั้น ชื่อว่า เห็นแจ้งลักษณะแห่งความเสื่อม คำว่า เพราะพิจารณาอารมณ์นั้น คือ เพราะรู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นในปางก่อน คำว่า เห็นความแตกนั้น ได้แก่ความแตกไปแห่งจิต ซึ่งมีสิ่งนั้นเป็นอารมณ์ เพราะเห็น

ความแตกไปแห่งอารมณ์นั้น คำว่า ความปรากฏว่าบึนของว่างเปล่านั้น คือ ผู้นั้นย่อมเห็นว่า มีแต่สังขารเท่านั้นแตกไป ไม่มีใครแตกไป ดังนี้ ข้อนี้สมกับพระโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า ขันธ์ทั้งหลาย ย่อมดับไป ไม่มีผู้อื่นดับไป ความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลาย เรียกว่า ความตาย ผู้ไม่ประมาทย่อมเห็นความสิ้นไปแห่งขันธ์เหล่านั้น ด้วยปัญญา เหมือนกับบุคคลเจาะแก้วมณีด้วยเพชรฉะนั้น ดังนี้

คำว่า การเห็นแจ้งด้วยปัญญายิ่งนั้น คือ การพิจารณาอารมณ์และการเล็งเห็นความแตก การปรากฏว่า ว่างเปล่า ทั้ง ๓ นี้แหละ ชื่อว่า การเห็นแจ้งด้วยปัญญาอย่างยิ่ง คำว่า ผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ นั้น หมายภิกษุผู้ฉลาดในการเล็งเห็น ๓ ประการ มีการเล็งเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า วิปัสสนา ๔ นั้น คือ ในการเห็นแจ้ง ๔ ประการ มีเห็นความเบื่อหน่ายเป็นต้น คำว่า ในความปรากฏ ๓ อย่างนั้น ได้แก่ ในความปรากฏว่าเป็นของสิ้นไป เป็นของเสื่อมไป เป็นของว่างเปล่า คำว่า ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิทั้งหลายนั้น คือ ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ มีสัสสตทิฏฐิเป็นต้น

เมื่อผู้นั้นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ก็มีการกระทำไว้ในใจ ซึ่งสิ่งที่ยังไม่ดับว่าจะต้องดับ ซึ่งสิ่งที่ยังไม่แตกว่าจะต้องแตก ย่อมสละซึ่งความเกิด ความตั้งอยู่ ความเป็นไปแห่งสังขารทั้งปวง แล้วเห็นแต่ความแตก เหมือนกับความแตกไปแห่งภาชนะที่ไม่ดี และความกระจัดกระจายไปแห่งธุลีละเอียด ความแตกไปแห่งเมล็ดงาทั้งหลาย ฉะนั้น ผู้นั้นย่อมเห็นว่า สังขารทั้งปวงย่อมแตก ย่อมทำลาย เหมือนกับบุคคลผู้มีภาคี ซึ่งยืนอยู่ริมสระโบกขรณี หรือริมแม่น้ำ ได้เห็นต่อมน้ำใหญ่ ๆ ซึ่งมีอยู่บนห้วงน้ำ ในเมื่อฝนเมล็ดใหญ่ตกลงมาแล้ว ต่อมน้ำใหญ่ ๆ ได้แตกไปโดยเร็วพลัน ฉะนั้น ดังนี้ ฯ ได้ใจความตามที่ท่านแสดงมานี้ว่า เมื่อบุคคลเห็นว่าความแตกไปแห่งสังขารทั้งปวงได้ชัดเจนเหมือนกับฟองน้ำแตกไปเมื่อใด เมื่อนั้นก็ชื่อว่า ได้สำเร็จภังคานุปัสสนาญาณ คือ ความรู้ในการเล็งเห็นความแตก ดังนี้ สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้. เอวं ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น

กถํ ภยตุปฏฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ อุปฺปาโท ภยนฺติ ภยตุปฏฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณํ ปวตฺตํ ภยนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๗ ว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยภยตุปัฏฐานญาณนั้นว่า ปัญญาในความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัว ชื่อว่าอาทีนวญาณ คือ ความรู้จักโทษนั้น ได้แก่ สิ่งใด ได้แก่ ปัญญาในความปรากฏแห่งความน่ากลัวว่า ความเกิดเป็นของน่ากลัว ความเป็นไปเป็นของน่ากลัว นิมิตเป็นของน่ากลัว การประมวลมาเป็นของน่ากลัว ปฏิสนธิเป็นของน่ากลัว คติเป็นของน่ากลัว นิพพัตติเป็นของน่ากลัว อุปบัตติเป็นของน่ากลัว ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นของน่ากลัวทั้งนั้น ความรู้อย่างนี้ เรียกว่าอาทีนวญาณ แปลว่า ความรู้จักโทษ ฯ ความรู้ในบทสงบว่า ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป การไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นของปลอดภัย เป็นสุข ดังนี้ เรียกว่า สันติปทญาณ แปลว่า ความรู้จักบทอันสงบ

ความรู้ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความไม่เกิดเป็นสุข ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความไม่เป็นไปเป็นสุข ความมีนิมิตเป็นทุกข์ ความไม่มีนิมิตเป็นสุข การประมวลมาเป็นทุกข์ การไม่ประมวลมาเป็นสุข การมีปฏิสนธิเป็นทุกข์ การไม่มีปฏิสนธิเป็นสุข การมีคติเป็นทุกข์ การไม่มีคติเป็นสุข การมีนิพพัตติเป็นทุกข์ การไม่มีนิพพัตติเป็นสุข การมีอุปบัตติเป็นทุกข์ การไม่มีอุปบัตติเป็นสุข การมีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นทุกข์ การไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นสุข ดังนี้ ก็เรียกว่า สันติปทญาณ แปลว่า ความรู้จักบทอันสงบ

บัญญา ในความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัวว่า ความเกิดมีอามิส ความเป็นไปมีอามิส ความมีนิมิต และการประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปบัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ล้วนแต่เป็นของมีโทษทั้งนั้น การรู้อย่างนี้เรียกว่า อาทีนวญาณ แปลว่า ความรู้จักโทษ ความรู้ในบทสงบว่า ความไม่เกิดมีอามิส ความไม่เป็นไปไม่มีอามิส ความไม่มีนิมิตไม่มีอามิส การไม่ประมวลมาไม่มีอามิส การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ไม่มีอามิส ดังนี้ เรียกว่า สันติปทญาณ แปลว่า ความรู้ในบทอันสงบ

ความรู้ในความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัวว่า ความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปบัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นสังขาร ดังนี้ ก็เรียกว่า สันติปทญาณ ความรู้ในบทสงบว่า ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส แต่ละอย่าง ๆ ล้วนเป็นนิพพานทั้งนั้น ก็เรียกว่าสันติ-ปทญาณ แปลว่า ความรู้จักบทอันสงบ ฯ มีเนื้อความในคาถาว่า ภิกษุ

ย่อมเห็นความเกิด ความเป็นไป นิมิต ว่าเป็นทุกข์ ความรู้จักการประมวลมา รู้จักปฏิสนธิ เป็นอาทีนวญาณ ความรู้จักซึ่งความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิตว่า เป็นสุข และรู้จักการไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิว่า เป็นสุข อันนี้เป็นสันติปทญาณ อาทีนวญาณนี้ ย่อมปรากฏในสถานทั้ง ๕ ภิกษุย่อมรู้จักญาณ ๑๐ ประการ ในสถานทั้ง ๕ ซึ่งเป็นบทสงบ ความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ ประการ ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ ดังนี้ ฯ ความรู้ดังที่ว่ามาแล้วนี้ เรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่าปัญญา เพราะความหมายว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัว จึงเรียกว่าอาทีนวญาณ ดังนี้ สันเนื่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ปัญญาในความปรากฏว่า เป็นของหนักนั้น ได้แก่ปัญญารู้จักความปรากฏ แห่งความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การปฏิสนธิว่า เป็นของน่ากลัว ปัญญารู้จักการเข้าถึงซึ่งการถือไว้ว่า เป็นของมีภัย ด้วยประกอบกับความถูกเบียดเบียน ฯ คำว่า ปรากฏว่า เป็นของน่ากลัวนั้น คือ อารมณ์ปรากฏว่า เป็นของน่ากลัว อีกอย่างหนึ่งว่า ความรู้จักซึ่งความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัว เรียกว่าภยตุปัฏฐาน ปัญญารู้จักความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัวก็ดี ความรู้จักโทษก็ดี ความเบื่อหน่ายก็ดี มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่มีพยัญชนะต่างกัน ถึงแม้ว่าท่านกล่าวไว้เพียงอย่างเดียว ก็ย่อมเป็น ๓ อย่าง โดยความต่างกันแห่งความกำหนด เหมือนกับคำว่า ความใคร่เพื่อจะพ้น เพราะฉะนั้น จึงได้ความว่า การเล็งเห็นความเบื่อหน่ายย่อมมีอยู่ในความปรากฏว่า เป็นของน่ากลัว และการเล็งเห็นโทษ เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าท่านไม่ได้กล่าวไว้ ก็ควรทราบว่าท่านกล่าวไว้

สังขารทั้งหลาย ซึ่งมีประเภทแตกต่างกันเป็นหลายอย่าง ซึ่งมีในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัวมาก

แก่ผู้อบรม ภังคานุปัสสนา ซึ่งมีความแตกหักแห่งสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์ เหมือนกับสัตว์ร้ายทั้งหลายมีสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง เสือดาว หมี ยักษ์ รากษส โคดุ สุนัขดุ ช้างตกมัน งูพิษ พ้าผ่า บ่าช้า หลุมถ่านเพลิงเป็นต้น ซึ่งปรากฏเป็นของน่ากลัวมาก แก่บุคคลผู้รักษาชีวิตผู้ขลาดฉะนั้น ภยตุปัฏฐานญาณ ย่อมเกิดในสถานทั้งนั้น แก่บุคคลผู้เห็นว่าสังขารทั้งหลายในอดีตก็ดับไปแล้ว สังขารในปัจจุบันก็กำลังดับ สังขารในอนาคตก็จักดับ ดังนี้

ความไม่มีที่ต้านทาน ที่หลบลี้ ที่ไป ที่พึ่ง ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสทั้งปวง ย่อมปรากฏแก่ผู้อบรมให้มาก ซึ่งภยตุปัฏฐานญาณนั้น ความปรารถนาหรือความถือมั่นแม้สักอย่างเดียว ซึ่งมีอยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสทั้งปวง ย่อมไม่มีแก่ผู้นั้น ภพ ๓ ย่อมปรากฏแก่ผู้นั้น ว่าเป็นเหมือนกับหลุมถ่านเพลิง อันเต็มไปด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากควัน มหาภูตรูป ๔ ย่อมปรากฏแก่ผู้นั้นเหมือนกับอสรพิษที่มีฤทธิ์แรงกล้า ขันธ์ ๕ ย่อมปรากฏแก่ผู้นั้น เหมือนกับพวกเพชฌฆาตที่กำลังเงื้อดาบ อายตนะภายใน ๖ ย่อมปรากฏแก่ผู้นั้นเหมือนกับบ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ย่อมปรากฏแก่ผู้นั้นเหมือนกับพวกโจรปล้นบ้าน วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ย่อมปรากฏแก่ผู้นั้นว่าเป็นเหมือนลุกโพลงอยู่ด้วยกองไฟทั้ง ๑๐ กอง สังขารทั้งปวงย่อมปรากฏแก่ผู้นั้น เหมือนกับฝี เหมือนกับโรค เหมือนกับลูกศร เหมือนกับเพชฌฆาต เหมือนกับอาพาธ เป็นเหมือนไม่มีความสุขเลย ไม่มีรสมีชาติเลย เป็นแต่ก้อนแห่งทุกข์ใหญ่เท่านั้น ผู้นั้นย่อมเห็นสังขารทั้งปวงเหมือนกับป่า ซึ่งมีสัตว์ร้าย ถึงแม้ว่ามีอาการน่ายินดี ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัวแก่ผู้รักษาชีวิต ผู้ขลาดฉะนั้น และปรากฏเหมือนกับสระน้ำที่มีผู้เสือน้ำรักษา ปรากฏเหมือนกับข้าศึกที่เงื้อดาบ ปรากฏเหมือนกับอาหารที่มียาพิษ ปรากฏเหมือนกับทางที่มีโจรผู้ร้าย ปรากฏเหมือนกับเรือนไฟไหม้ ปรากฏเหมือนกับรณภูมิ ซึ่งทหารกำลังรบกัน ฉะนั้น

บุรุษผู้มาถึงบ้านมีสัตว์ร้ายเป็นต้น แล้วย่อมสะดุ้งตกใจกลัว แลเห็นแต่ภัยฉันใด พระโยคาวจร ก็แลเห็นโทษแห่งสังขารทั้งปวง ในเมื่อสังขารทั้งปวงปรากฏด้วยอำนาจแห่งการเล็งเห็นความแตกดับ ฉะนั้น ๆ เมื่อเห็นอย่างนั้น อาทีนวานุปัสสนาญาณก็เกิดขึ้น พระโยคาวจรนั้น เมื่อเห็นสังขารทั้งปวงว่ามีโทษอย่างนั้น ก็เบื่อหน่ายทรนทราย ไม่ยินดีในสังขารต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสทั้งปวง ฯ สุวรรณราชหงส์ ซึ่งยินดีอยู่ในเชิงภูเขาจิตรกูฏ ย่อมไม่ยินดีในบ่อน้ำใกล้ประตูบ้านแห่งคนจัณฑาล ซึ่งไม่สะอาด ย่อมยินดีอยู่แต่ในสระใหญ่ทั้ง ๗ สระฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็เหมือนกับราชหงส์ คือ ย่อมไม่ยินดีในสังขารทั้งปวงที่ได้เห็นโทษดีแล้ว ย่อมยินดีแต่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น เพราะเป็นผู้ยินดีในภาวนา เป็นผู้ประกอบด้วยความยินดีในภาวนานั่น

พญาราชสีห์ ถึงแม้ว่าอยู่ในกรงทองคำ ก็ไม่รู้สึกยินดี ยินดีแต่ในป่าหิมพานต์ ซึ่งกว้างได้ ๗ โยชน์ฉันใด พระโยคาวจรผู้เป็นดังราชสีห์ก็ไม่ยินดีในคติ และภพทั้ง ๓ ยินดีแต่ในอนุปัสสนา ๗ เท่านั้น ฉะนั้น ฯ พญาช้างฉัททันต์ที่ขาวตลอดตัว มีที่ตั้งดี ๗ แห่ง มีฤทธิ์ไปในเวหาได้ ย่อมไม่ยินดีในท่ามกลางเมือง ย่อมยินดีเฉพาะในเวลาลงสู่สระฉัททันต์ในป่าหิมพานต์ฉันใด พระโยคาวจรก็เปรียบเหมือนช้างตัวประเสริฐฉันนั้น คือ พระโยคาวจรนั้นย่อมไม่ยินดีในสังขารทั้งปวง ย่อมยินดีเฉพาะในบทอันสงบ ซึ่งได้เห็นแล้วว่าความไม่เกิดเป็นของปลอดภัยเป็นต้น ฯ เท่าที่ว่ามานี้ นิพพิทานุปัสสนาญาณ คือ ความรู้อันเกิดด้วยการเล็งเห็นความเบื่อหน่าย ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรนั้น สิ้นเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า ภยตุปัฏฐานญาณนี้ แปลว่า ความรู้จักสังขารว่าเป็นของน่ากลัว วิธีอบรมที่จะให้เกิดญาณเช่นนี้ ต้องให้อบรมภังคานุ-

บัสสนาญาณให้มาก เพราะเมื่ออบรมภังคานุบัสสนาญาณให้มากขึ้นแล้ว ญาณข้อนี้จึงจะปรากฏขึ้น จึงจะเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นของน่ากลัวมาก จนเห็นว่าสังขารที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว สังขารที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ สังขารที่เป็นอนาคตก็กับดับเหมือนกัน เมื่อเห็นอย่างนี้แล้วก็จะเกิดภยตุปัฏฐานญาณ ก็จะเล็งเห็นว่าสังขารทั้งปวงเป็นของน่ากลัวมาก จักหมดอาลัยในสังขารปัจจุบัน และแลเห็นสังขารทั้งอดีต อนาคต ปัจจุบัน ว่าเป็นเหมือนไฟกองใหญ่ ๓ กอง หรือจะรู้สึกว่าสังขารเป็นของน่ากลัว เหมือนกับคนที่มองดูกองไฟใหญ่ ๓ กอง หรือมองดูผู้ที่ถูกเสียบอยู่ด้วยหลาว ๓ เล่ม หรือจะเห็นสังขาร เปรียบด้วยสิ่งที่น่ากลัวต่าง ๆ ดังที่แสดงมาแล้วนั้น สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยมุญจิตุกัมมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ

กถํ มุญฺจิตุกมฺมยตา ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขา ญาณํ อุปฺปาทมุญฺจิตุกมฺมยตาปฏิสงฺขานุปสฺสนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๘ ว่าด้วยมุญจิตุกัมมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยมุญจิตุกัมมยตาญาณ และสังขารุเปกขาญาณนั้นว่า ปัญญาอันตั้งอยู่ดีในการ

พิจารณาด้วยความใคร่ เพื่อจะไปให้พ้น เรียกว่าสังขารุเปกขาญาณนั้น คืออย่างไร คือ ปัญญาอันตั้งอยู่ด้วยการพิจารณา ด้วยความใคร่จะพ้นจากความเกิด จากความเป็นไป จากนิมิตและจากการประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปปัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ล้วนแต่เป็นสังขารุเปกขาญาณ แต่ละอย่าง ๆ

ปัญญาอันตั้งอยู่ดีด้วยการพิจารณา โดยความใคร่จะไปให้พ้น ด้วยเห็นว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความเป็นไปเป็นทุกข์ ความมีนิมิตเป็นทุกข์ การประมวลมาเป็นทุกข์ การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปปัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นทุกข์ทั้งนั้น เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ การอยากจะพ้นด้วยรู้ว่า ความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปปัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสเป็นของน่ากลัวทั้งนั้น ดังนี้ ก็เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ ปัญญาอันตั้งอยู่ดี ในการพิจารณา ด้วยความใคร่จะไปให้พ้น โดยเห็นว่าความเกิด ความเป็นไป เป็นต้นนั้น เป็นของมีอามิส ก็เป็นสังขารุเปกขาญาณแต่ละอย่าง ๆ

คำว่า สังขารุเปกขา แปลว่า การเพ่งสังขาร คือ เพ่งว่าความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา การมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปปัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นสังขาร สิ่งเหล่าใดเป็นสังขารและความเพ่งอันใดมีอยู่ สิ่งทั้ง ๒ นี้ ก็ชื่อว่าเป็นสังขาร ความเพ่งสังขารเหล่านั้น เรียกว่า สังขานเปกขา

มีอภินิหารแห่งจิตด้วยสังขารุเปกขาโดยอาการเท่าไร แก้ว่า มีอภินิหารแห่งจิตในการเพ่งสังขาร ย่อมมีด้วยอาการ ๘ ฯ อภินิหารแห่งจิตในการเพ่งสังขาร มีแก่ปุถุชนและพระเสขอริยเจ้า และพระอรหันต์ผู้ปราศจากราคะแล้ว ย่อมมีด้วยอาการเท่าไร แก้ว่า อภินิหารแห่งจิตในการเพ่งสังขารย่อมมีแก่ปุถุชนด้วยอาการ ๒ มีแก่พระเสขอริยเจ้าด้วยอาการ ๓ มีแก่ผู้ปราศจากราคะแล้วด้วยอาการ ๓ ฯ ที่มีแก่ปุถุชน

ด้วยอาการ ๒ นั้น คือ ปุถุชนย่อมยินดียิ่ง ซึ่งการเพ่งสังขาร ๑ ย่อมเห็นแจ้งการเพ่งสังขาร ๑ ฯ ท่านแก่พระเสขอริยเจ้าด้วยอาการ ๓ นั้น คือ พระเสขอริยเจ้าผู้ยังศึกษาอยู่ ย่อมยินดียิ่งต่อการเพ่งสังขาร ๑ ย่อมแจ้งการเพ่งสังขาร ๑ ย่อมเข้าผลสมาบัติด้วยการพิจารณาเห็นแล้ว ๑ ท่านแก่ผู้ปราศจากราคะแล้ว ด้วยอาการ ๓ นั้น คือ ท่านผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวงแล้วย่อมเห็นแจ้งการพิจารณาสังขาร ๑ ย่อมเข้าผลสมาบัติด้วยการพิจารณาแล้ว ๑ ย่อมอยู่ด้วยสุญญตวิหารธรรม หรืออนิมิตตวิหารธรรม อัปปณิหิต-วิหารธรรม ๑

อภินิหารแห่งจิต ในการเพ่งสังขารของปุถุชนและของพระเสข-อริยเจ้า ย่อมเป็นอันเดียวนั้นคืออย่างไร คือ เมื่อปุถุชนยินดียิ่งต่อการเพ่งสังขาร จิตจักเศร้าหมอง ภัยอันตรายแห่งการอบรมจะมี อันตรายแห่งการแทงตลอดจะมี จะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไป เมื่อพระเสขอริยเจ้ายินดียิ่งต่อการเพ่งสังขาร จิตจักเศร้าหมอง อันตรายก็จะมีแก่การอบรม และมีแก่การแทงตลอดยิ่ง ๆ ขึ้นไป ทั้งเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไป เพราะฉะนั้น จึงได้ความว่า อภินิหารแห่งจิตของปุถุชน และของพระเสขอริยเจ้าในการเพ่งสังขาร ย่อมเป็นอันเดียวกัน คือ ย่อมยินดียิ่งเหมือนกัน

อภินิหารแห่งจิตในการเพ่งสังขารของปุถุชน และของพระเสข-อริยเจ้า กับของผู้ปราศจากกิเลสแล้ว ย่อมเป็นอันเดียวกันนั้น คือ อย่างไร คือ ปุถุชนก็ดี พระเสขอริยเจ้าก็ดี ผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวงแล้วก็ดี ย่อมเห็นการเพ่งสังขาร ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเหมือนกัน

อย่างไรจึงว่าอภินิหารแห่งจิต ในการเพ่งสังขารของปถชน และของพระเสขอริยเจ้า กับของผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวง เป็นของต่างกัน อย่างนี้ คือ การเพ่งสังขารของปุถุชน และของพระเสขอริยเจ้า เป็นกุศลเหมือนกัน ส่วนการเพ่งสังขารของผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวงแล้ว เป็นอัพยากฤต

อย่างไรจึงเรียกว่า อภินิหารแห่งจิตในการเพ่งสังขารของปุถุชน และของพระเสขะกับของผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวง เป็นของต่างกัน อย่างนี้

คือ การเพ่งสังขารของปุถุชน บางเวลาก็รู้แจ้งดี บางเวลาก็ไม่รู้แจ้งดี การเพ่งสังขารของพระเสขะรู้แจ้งดี ในบางเวลา และไม่รู้แจ้งในบางเวลา การเพ่งสังขารของผู้ชราศจากกิเลสทั้งปวงแล้ว รู้แจ้งดีอย่างยิ่งทุกเวลา

อย่างไรจึงว่า อภินิหารแห่งจิตในการเพ่งสังขาร ของปุถุชนและของพระเสขะกับของผู้ปราศจากกิเลสเป็นของต่างกัน อย่างนี้ คือ การเพ่งสังขารของปุถุชนและของพระเสขะ ย่อมเห็นแจ้งโดยความไม่รู้อิ่ม ส่วนการเพ่งสังขารของผู้ปราศจากกิเลส ย่อมเห็นแจ้งโดยความรู้อิ่ม

อย่างไรจึงว่า อภินิหารแห่งจิต ในการเพ่งสังขารของปุถุชนและของพระเสขะ ของผู้ปราศจากกิเลสเป็นของต่างกัน อย่างนี้ คือ ปุถุชนย่อมเห็นแจ้ง เพื่อละสังโยชน์ ๓ เพื่อได้โสดาปัตติมรรค พระเสขะย่อมเห็นแจ้งซึ่งการเพ่งสังขาร เพื่อได้มรรคชั้นสูง ๆ ต่อกันไป โดยเหตุที่ละสังโยชน์ ๓ ได้แล้ว ส่วนผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวง ย่อมเห็นแจ้งการเพ่งสังขาร เพื่ออยู่สบายในชั่วตาเห็นนี้เท่านั้น โดยเหตุที่ท่านละกิเลสทั้งปวงแล้ว

อย่างไรจึงว่า อภินิหารแห่งจิต ในการเพ่งสังขารของพระเสขะกับของผู้ปราศจากกิเลสเป็นของต่างกัน อย่างนี้ คือ พระเสขะย่อมยินดีต่อการเพ่งสังขาร ๑ เห็นแจ้งสังขารที่เพ่ง ๑ พิจารณาแล้วจึงเข้าผลสมาบัติ ๑ ส่วนผู้ปราศจากกิเลสทั้งปวง ย่อมเห็นแจ้งสังขารที่เพ่ง ๑ ย่อมพิจารณาแล้วจึงเข้าผลสมาบัติ ๑ ย่อมเพ่งแล้วจึงอยู่ด้วยสุญญตวิหารธรรม หรืออนิมิตตวิหารธรรม อัปปณิหิตวิหารธรรม ๑

การเพ่งสังขารก็ประการ เกิดด้วยอำนาจแห่งสมถะ ก็ประการเกิดด้วยอำนาจวิปัสสนา แก้ว่า การเพ่งสังขาร ๘ ประการ เกิดด้วยอำนาจสมถะ การเพ่งสังขาร ๑๐ ประการ เกิดด้วยอำนาจวิปัสสนา

การเพ่งสังขาร ๘ ประการ ที่ว่าเกิดด้วยอำนาจสมถะนั้น คือ อย่างไร คือ บัญญาอันตั้งอยู่ดี เพราะการพิจารณาวิรถี เพื่อได้ปฐมฌาน ๑ บัญญาอันตั้งอยู่ดี เพราะพิจารณาวิตกวิจาร เพื่อได้ทุติยฌาน ๑ บัญญาอันตั้ง

อยู่ดี เพราะพิจารณาปีติ เพื่อได้ตติยฌาน ๑ ปัญญาอันตั้งอยู่ดีเพราะพิจารณาสุขทุกข์ เพื่อได้จตุตถฌาน ๑ ปัญญาอันตั้งอยู่ดี เพราะพิจารณารูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา เพื่อให้ได้อากาสานัญจายตนสมาบัติ ๑ ปัญญาอันตั้งอยู่ดี เพราะการพิจารณา ซึ่งอากาสานัญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ๑ ปัญญาอันตั้งอยู่ดี เพราะพิจารณาวิญญาณัญจายตนสัญญา เพื่อให้ได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ ๑ ปัญญาอันตั้งอยู่ดี เพราะพิจารณาอากิญจัญญายตนสัญญา เพื่อให้ได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ รวมเป็นการเพ่งสังขาร ๙ ประการด้วยกัน การเพ่งสังขาร ๙ ประการนี้แหละ เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมถะ

ข้อว่า การเพ่งสังขาร ๑๐ ประการ เกิดด้วยอำนาจวิปัสสนานั้น คือ อย่างไร คือ การเพ่งสังขาร อันได้แก่ความรู้ชั่งตั้งอยู่ดี เพราะพิจารณาซึ่งความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา และปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัตติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เพื่อได้โสดาปัตติมรรค เพื่อถึงพร้อมด้วยโสดาปัตติผล เพื่อได้สกทาคามิมรรค เพื่อถึงพร้อมด้วยสกทาคามิผล เพื่อได้อนาคามิมรรค เพื่อถึงพร้อมด้วยอนาคามิผล เพื่อได้อรหัตมรรค เพื่อถึงพร้อมด้วยอรหัตผล เพื่อถึงพร้อมด้วยสุญญตวิหารธรรม เพื่อถึงพร้อมด้วยอนิมิตตวิหารธรรม

การเพ่งสังขารกี่ประการเป็นกุศล กี่ประการเป็นอกุศล กี่ประการเป็นอัพยากฤต แก้ว่า การเพ่งสังขาร ๑๕ ประการเป็นกุศล การเพ่งสังขาร ๓ ประการ เป็นอัพยากฤต การเพ่งสังขารที่เป็นอกุศลไม่มีเลย มีเนื้อความในคาถาว่า ปัญญาอันตั้งอยู่ดีเพราะการพิจารณา โคจร ๘ แห่งจิต ย่อมมีแก่ปถชน ๒ มีแก่พระเสขะ ๓ มีแก่ผู้ปราศจากกิเลส ๓ ซึ่งทำจิตไม่ให้หมุนเวียน บัจจัยแห่งสมาธิมี ๘ โคจรแห่งญาณมี ๑๐ การเพ่งสังขาร ๑๘ บัจจัยแห่งวิโมกข์ ๓ อาการ ๑๘ เหล่านี้ บุคคลสะสมไว้แล้วด้วยปัญญา ผู้ฉลาดในการเพ่งสังขาร ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ ดังนี้ ความรู้ดังที่ว่ามาแล้วนี้ เรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียก

ว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาอันตั้งอยู่ดีเพราะการพิจารณาด้วยความใคร่เพื่อจะพ้น เรียกว่า สังขารุเปกขาญาณ ด้วยประการดังนี้ สันนิษฐานความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ปัญญาอันตั้งอยู่ดีเพราะพิจารณาโดยความใคร่เพื่อจะพ้น เรียกว่าสังขารุเปกขาญาณนั้น ท่านแยกอธิบายไว้เป็นคำๆ ว่า ความใคร่เพื่อจะพ้นนั้น ได้แก่ความประสงค์เพื่อจะสละ คำว่า พิจารณานั้น ได้แก่เข้าไปเห็นโดยรอบ คำว่า ตั้งอยู่ดีนั้น ได้แก่เข้าไปเพ่ง รวมความว่า ความใคร่เพื่อจะพ้นก็ดี การพิจารณานั้นก็ดี การตั้งอยู่ก็ดี เรียกว่าความใคร่เพื่อจะพ้น ความพิจารณา ความตั้งอยู่ดี ฯ โดยเหตุนี้ ความใคร่เพื่อจะสละ ซึ่งความเกิดเป็นต้น แห่งบุคคลผู้เบื่อหน่าย ด้วยความรู้อันเป็นเครื่องเบื่อหน่ายในส่วนเบื้องต้น ชื่อว่าความใคร่เพื่อจะพ้น การพิจารณาในท่ามกลาง เพื่อเป็นอุบายแห่งการพ้น และปล่อยการพิจารณานั้นเสีย เข้าไปเพ่งในที่สุด เรียกว่าการตั้งอยู่ดี

คำเหล่านี้ คือ ความใคร่เพื่อจะพ้น การเล็งเห็นความพิจารณา การเข้าไปเพ่งสังขารมีเนื้อความอันเดียวกัน แต่มีพยัญชนะต่างกัน บางอาจารย์กล่าวว่า การเข้าไปเพ่งสังขารเป็นพหูพจน์ เพราะการเข้าไปเพ่งสังขารมีมากด้วยอำนาจแห่งสมถะและวิปัสสนา แต่ก็ควรทราบว่าเป็นการเพ่งโดยกิริยาเท่านั้น แต่เมื่อบุคคลเกิดความเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณแล้ว จิตก็ไม่ข้องอยู่ในสังขารทั้งหลาย มีในภพและกำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสทั้งปวง มีแต่ประสงค์จะสละซึ่งสังขารทั้งปวงเท่านั้น ฯ อีกอย่างหนึ่งว่า ความใคร่เพื่อจะไปให้พ้น จากสังขารทั้งปวง ย่อมมีแก่พระโยคาวจร เหมือนกับปลาที่ใคร่จะไปให้พ้นจากข่าย กับที่ใคร่จะไปให้พ้นจากปากงู ไก่ป่าที่ใคร่จะไปให้พ้นจากกรง เนื้อที่ใคร่จะไปให้พ้นจากบ่วง งูที่ใคร่จะไปให้พ้นจากเงื้อมมือหมองู ช้างที่ใคร่จะไปให้พ้นจากหล่มใหญ่ พญานาคที่ใคร่จะไปให้พ้นจากปากครุฑ พระจันทร์ที่ใคร่จะไปให้พ้นจากปากราหู บุรุษที่ใคร่จะไปให้พ้นจากที่ล้อมด้วยศัตรูฉะนั้น ดังนี้

มุญจิตุกัมมยตาญาณ คือ ความรู้อันทำให้ใคร่เพื่อจะไปให้พ้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง ผู้นั้นประสงค์จะสละสังขารทั้งหลาย ซึ่งมีอยู่ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาสทั้งสิ้น ก็ยกสังขารเหล่านั้น ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เพื่อให้สำเร็จอบาย ที่จะไปให้พ้น แล้วก็เกิดความเห็นแจ้ง เมื่อเห็นแจ้งอย่างนั้น ปฏิสังขาญาณ ซึ่งมีความไม่เที่ยงเป็นเครื่องหมาย และปฏิสังขาญาณ ซึ่งเป็นไปในทุกข์ เป็นไปในอนัตตาก็เกิดขึ้น ผู้นั้นก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงเป็นของว่างด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ แล้วก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ กำหนดสังขารทั้งหลาย แล้วก็ละความกลัว และความเพลิดเพลินเสีย มีความเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย ไม่ถือว่าเรา หรือว่าของเรา เหมือนกับบุรุษที่เห็นโทษภรรยาแล้ว สละภรรยาเสียฉะนั้น เมื่อผู้นั้นรู้เห็นอยู่อย่างนั้น จิตก็หดห่ในภพ ๓ เปรียบเหมือนหยาดน้ำ ในใบบัวหรือในรางเล็ก ๆ ซึ่งไม่แพร่หลายออกไปฉะนั้น หรือไม่อย่างนั้นก็เปรียบหมือนบักไก่ หรือเส้นเอ็นที่ถูกไฟแล้วหดเข้าฉะนั้น เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเพิกเฉยก็ตั้งอยู่ดี สังขารุเปกขาญาณ ก็เกิดขึ้นแก่ผู้นั้น อนุโลมญาณ ซึ่งให้สำเร็จโคตรภูญาณต่อกันไป พร้อมกับสังขารุเปกขาญาณนี้ ถึงแม้ว่าท่านไม่กล่าวไว้กับญาณเบื้องต้น และญาณอื่น ๆ ก็ดี ก็ควรทราบว่าท่านได้กล่าวไว้แล้ว

ข้อนี้สมกับสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นเมื่อเล็งเห็นสังขารอันใดอันหนึ่ง ว่าเป็นของไม่เที่ยง จะประกอบด้วยอนโลมิกขันติย่อมเป็นไปไม่ได้ ผู้ไม่ประกอบด้วยอนโลมิกขันติจะก้าวลงสู่สมัตถนิยม ย่อมเป็นไปไม่ได้ ผู้ไม่ก้าวลงสู่สมัตถนิยมจะกระทำให้แจ้ง ซึ่งโสดาปัตติผล หรือสกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตผล ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังนี้เป็นต้น ฯ พระธรรมเสนาบดี ได้กล่าวไว้ว่า บุคคลย่อมได้อนุโลมิกขันติ ด้วยอาการเท่าไร ก้าวลงสู่สมัตถนิยมด้วยอาการเท่าไร บุคคลย่อมได้อนุโลมิกขันติ และก้าวลงสู่สมัตถนิยมด้วยอาการ ๔๐ ดังนี้เป็นต้น

ส่วนในคัมภีร์มหาปัฏฐาน สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า อนุโลมเป็นอนันตรปัจจัยแห่งโคตรภู และแห่งความผ่องใส ดังนี้เป็นต้น ฯ ก็อธิโมกขสัทธา ย่อมมีกำลังกล้า แก่ผู้อบรมสังขารุเปกขาญาณให้มาก ผู้นั้นเป็นอันได้ประคองความเพียรไว้ดีแล้ว มีสติเข้าไปตั้งอยู่ดีแล้ว มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว สังขารุเปกขาญาณย่อมเป็นไปกล้าขึ้นกว่าแต่ก่อน ครานั้น มรรคก็จะเกิดแก่ผู้นั้น ความแพ่งสังขาร ชื่อพิจารณาสังขาร ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วก็ข้ามลงสู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวัชชนะ คือ การนึกในใจ ชื่อทำสังขารทั้งหลาย อันสำเร็จด้วยสังขารุเปกขาให้เป็นอารมณ์ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ดังนี้ ก็เกิดขึ้น ฯ ในลำดับนั้น ชวนจิต ๒ ดวง หรือ ๓ ดวง ๔ ดวง ก็กระทำสังขารให้เป็นอารมณ์เหมือนอย่างนั้น แล้วก็เกิดขึ้น ญาณอันประกอบกับชวนจิตนั้น เรียกว่าอนุโลมญาณ เพราะอนุโลมญาณนั้น อนุโลมเข้ากับวิปัสสนาญาณเบื้องต้น โดยความเป็นผู้มีจิตแท้เหมือนกัน และอนุโลมเข้ากับโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งจะถึงในเบื้องหน้า

ข้อนี้ท่านยกพระเจ้าธรรมิกราชขึ้นมาเป็นอุทาหรณ์ว่า พระเจ้าธรรมิกราช ประทับนั่งที่โรงวินิจฉัย ทรงสดับคำวินิจฉัย ของมหาอำมาตย์ทั้ง ๘ แล้ว ก็ทรงละอคติเสีย มีพระหฤทัยเป็นกลาง ทรงเห็นดีด้วยว่าจงเป็นอย่างนั้น ก็ชื่อว่าอนุโลมเข้ากับการวินิจฉัย แห่งพวกอำมาตย์นั้น อนุโลมญาณ เปรียบเหมือนกับผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม ซึ่งมั่นอยู่ในธรรมของพระราชาก่อน ๆ วิปัสสนาญาณ ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ทั้ง ๘ ซึ่งเป็นผู้วินิจฉัยคดี โพธิปักขิยธรรม ๓๗ เปรียบเหมือนขนบธรรมเนียมของพระราชาในปางก่อน ฯ พระราชาย่อมทรงเล็งเห็นดีตามคำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ทั้ง ๘ ว่า จงเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็ชื่อว่าอนุโลม คือ สมควรแก่การวินิจฉัยของพวกอำมาตย์ และแก่ขนบธรรมเนียมของพระราชาในปางก่อนฉันใด อนุโลมญาณนี้ ก็อนุโลมเข้ากับวิปัสสนาญาณ ๘ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะปรารภสังขารทั้งหลายว่า เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น และอนุโลมเข้ากับโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งจะสำเร็จต่อไปเหมือนกันฉันนั้น

เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอนุโลมญาณ ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๒๙

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยโคตรภูญาณ

กถํ พหิทฺธาวุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา โคตฺรภูญาณํ ฯ อุปฺปาทํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภู ปวตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภู นิมิตฺตํ อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภู.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๒๙ ว่าด้วยโคตรภูญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยโคตรภูญาณนั้นว่า บัญญาในการออกจากภายนอก และในการไม่หมุนเวียนเรียกว่าโคตาภูนั้น คือ อย่างไร คือ บัญญาใด ครอบงำเสียซึ่งความเกิด บัญญานั้น เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งนิมิต บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งการประมวลมา บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งปฏิสนธิ บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งคติ บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใด

ครอบงำเสียซึ่งนิพพัตติ คือ ความโผล่ขึ้น บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งอุปบัตติ คือ การเข้าถึง บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งนิมิต คือ สังขารภายนอก บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดแล่นไปถึงความไม่เกิด แล่นไปสู่ความไม่เป็นไป และความไม่มีนิมิต การไม่ประมวลมา การไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส นิพพาน บัญญานั้นก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดครอบงำเสียซึ่งความเกิด แล่นไปสู่ความไม่เกิด ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป แล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ครอบงำเสียซึ่งนิมิต แล่นไปสู่ความไม่มีนิมิต ครอบงำเสียซึ่งการประมวลมา แล่นไปสู่การไม่ประมวลมา ครอบงำเสียซึ่งปฏิสนธิ แล่นไปสู่ความไม่มีปฏิสนธิ ครอบงำเสียซึ่งคติ แล่นไปสู่ความไม่มีคติ ครอบงำเสียซึ่งนิพพัตติ แล่นไปสู่ความไม่มีนิพพัตติ ครอบงำเสียซึ่งอุปบัตติ แล่นไปสู่ความไม่มีอุปบัตติ ครอบงำเสียซึ่งชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส แล่นไปสู่ความไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ครอบงำเสียซึ่งนิมิต คือ สังขารภายนอกแล่นไปสู่นิโรธ สู่นิพพาน บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู

บัญญาใดออกจากความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา ความมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ มีอุปบัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส และออกจากนิมิต คือ สังขารภายนอก บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดแล่นไปสู่ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต ความไม่ประมวลมา ความไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดแล่นไปสู่นิโรธ สู่นิพพาน บัญญานั้น ก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดออกจากความเกิดแล้ว แล่นไปสู่ความไม่เกิด ออกจากความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ออกจากนิมิตแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีนิมิต ออก

จากการประมวลมาแล้ว แล่นไปสู่การไม่ประมวลมา ออกจากปฏิสนธิแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีปฏิสนธิ ออกจากคติแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีคติ ออกจากนิพพัตติแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีนิพพัตติ ออกจากอุปบัตติแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีอุปบัตติ ออกจากชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ออกจากนิมิต คือ สังขารภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิโรธ สู่นิพพาน บัญญานั้นก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดหมุนออกไปจากความเกิด หมุนออกไปจากความเป็นไป และจากความมีนิมิต ความประมวลมา ความมีปฏิสนธิ มีคติ มีนิพพัตติ อุปบัตติ มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส มีนิมิต คือ สังขารภายนอก บัญญานั้นก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดแล่นไปสู่ความไม่เกิด ความไม่เป็นไป ความไม่มีนิมิต ความไม่ประมวลมา ความไม่มีปฏิสนธิ ไม่มีคติ ไม่มีนิพพัตติ ไม่มีอุปบัตติ ไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส ไม่มีนิมิต คือ สังขารภายนอก บัญญานั้นก็เรียกว่าโคตรภู บัญญาใดหมุนออกไปจากความเกิดแล้ว แล่นไปสู่ความไม่เกิด หมุนออกไปจากความเป็นไปแล้ว แล่นไปสู่ความไม่เป็นไป หมุนออกไปจากนิมิต แล่นไปสู่ความไม่มีนิมิต หมุนออกไปจากความประมวลมาแล้ว แล่นไปสู่ความไม่ประมวลมา หมุนออกไปจากปฏิสนธิแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีปฏิสนธิ หมุนออกไปจากคติแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีคติ หมุนออกไปจากนิพพัตติแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีนิพพัตติ หมุนออกไปจากชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาสแล้ว แล่นไปสู่ความไม่มีชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส หมุนออกไปจากนิมิต คือ สังขารภายนอกแล้ว แล่นไปสู่นิโรธ สู่นิพพาน บัญญานั้นก็เรียกว่าโคตรภู

ธรรมคือโคตรภู กี่ประการ เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะ ธรรมคือโคตรภูกี่ประการ เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา แก็ว่า ธรรม คือ โคตรภู ๘ ประการ เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะ ธรรม คือ โคตรภู

๑๐ ประการ เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ฯ โคตรภูธรรม ๘ ประการ ชื่อว่าเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะนั้น คือ อย่างไร คือ เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการครอบงำนิวรณ์ เพื่อได้ปฐมฌาน ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำวิตกวิจาร เพื่อให้ทุติยฌาน ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำปีติ เพื่อได้ตติยฌาน ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำสุขทุกข์ เพื่อได้จตุตถฌาน ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา เพื่อได้อากาสานัญจายตนสมาบัติ ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำอากาสานัญจายตนสัญญา เพื่อได้วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำวิญญาณัญจายตนสัญญา เพื่อได้อากิญจัญญายตนสมาบัติ ด้วยอำนาจแห่งการครอบงำอากิญจัญญายตนสัญญา เพื่อได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นอันว่าโคตรภูธรรมทั้ง ๘ นี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งสมถะ

ข้อว่าโคตรภูธรรม ๑๐ เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนานั้น คือ อย่างไร คือ เกิดขึ้นด้วยครอบงำ ซึ่งความเกิด ความเป็นไป ความมีนิมิต การประมวลมา และปฏิสนธิ คติ นิพพัตติ อุปบัตติ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส นิมิต คือ สังขารภายนอก เพื่อได้โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล เพื่อได้สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค อรหัตผล

มีคำถามว่า โคตรภูธรรมกี่ประการเป็นกุศล กี่ประการเป็นอกุศล กี่ประการเป็นอัพยากฤต มีคำแก้ว่า โคตรภูธรรม ๑๕ ประการ เป็นกุศล โคตรภูธรรม ๓ ประการเป็นอัพยากฤต โคตรภูธรรมที่เป็นอกุศลไม่มีเลย

มีเนื้อความในคาถาว่า ความมีอามิส ความไม่มีอามิส ความมีกิเลสเป็นที่ตั้ง ความไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง ความเกี่ยวข้อง ความไม่เกี่ยวข้อง ความออก ความไม่ออกมีอยู่ ฯ ปัจจัยแห่งสมาธิ ๘ โคจรแห่งญาณ ๑๐ โคตรภูธรรม ๑๘ ปัจจัยแห่งวิโมกข์ ๑ อาการ ๑๗ เหล่านี้ เป็นของที่บัณฑิตผู้มีปัญญาอบรมไว้ ผู้ฉลาดในความหมุนออก และในความออกย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ ดังนี้ ฯ ความรู้ดังที่ว่ามาแล้ว

นี้แหละเรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการออก และในการหมุนออกจากภายนอก จึงเรียกว่าโคตรภูญาณ ดังนี้ สันเนื่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

ในอรรถกถาว่า คำว่า ภายนอกนั้น ได้แก่นิมิต คือ สังขาร เพราะนิมิต คือ สังขารนั้น ท่านเรียกว่าภายนอก โดยเทียบกับอกุศลขันธ์ซึ่งมีอยู่ในจิตสันดานภายใน คำว่า หมุนออกนั้น ได้แก่เบือนหน้าออก เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โคตรภูญาณไม่ออกจากความเป็นไป เพราะยังไม่ตัดขาดซึ่งสมุทัย แต่ออกจากนิมิต โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์ ดังนี้ คำว่า โคตรภูนั้น แปลว่า ครอบงำเสียซึ่งโคตร โดยเหตุที่ครอบงำโคตรแห่งปุถุชน ทำให้โคตรอริยะเกิดขึ้น เพราะว่าญาณข้อนี้ เมื่ออบรมอนุโลมญาณ ก็ทำนิพพานซึ่งไม่มีเครื่องหมายให้เป็นอารมณ์ แล้วล่วงเสียซึ่งโคตรแห่งปุถุชน ซึ่งความนับว่าเป็นปุถุชน คือ ซึ่งรูปแห่งปุถุชน แล้วก้าวลงสู่โคตรพระอริยะ คือ สู่ความนับว่าเป็นพระอริยะ สู่ภูมิพระอริยะ ถือนิพพานเป็นอารมณ์ ให้สำเร็จความเป็นปัจจัยด้วยอาการ ๖ คือ เป็นอนันตรปัจจัย และสมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัยแห่งมรรค เป็นศีรษะแห่งวิปัสสนาชั้นเยี่ยม ก็เกิดขึ้นโดยความไม่หมุนเวียนมาอีก ดังนี้ สันเนื่อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

เอวํ กิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๐
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยมรรคญาณ

กถํ ทุกโตวุฏฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มคฺเค ญาณํ ฯ โสตาปตฺติ-มคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาตีติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๐ ว่าด้วยมรรคญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลีอันมีในญาณกถา ว่าด้วยมรรคญาณนั้น ว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า มรรคญาณ คือ ความรู้จักการออกและการหมุนไปวิเศษจากสิ่งทั้ง ๒ นั้น คือ อย่างไร แล้วท่านกล่าวเป็นคำแก้ไว้ว่า คือ สัมมาทิฏฐิซึ่งออกจากมิจฉาทิฏฐิในขณะแห่งโสดาบัตติมรรคออกจากกิเลส อันเป็นพวกเดียวกันกับมิจฉาทิฏฐิ และออกจากขันธ์ จากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมาสังกัปปะซึ่งออกจากมิจฉาสังกัปปะ และออกจากกิเลสอันคล้อยตามมิจฉาสังกัปปะ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมาวาจาออกจากมิจฉาวาจา และออกจากกิเลสอันคล้อยตามมิจฉาวาจา ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมากัมมันตะออกจากมิจฉากัมมันตะ และออกจากกิเลสอันคล้อยตามมิจฉากัมมันตะ ออกจากขันธ์ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมาอาชีวะซึ่งออกจากมิจฉาอาชีวะ และจากกิเลสอันคล้อยตามมิจฉาอาชีวะ จากขันธ์ จากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมาวายามะออกจากมิจฉาวายามะ และออกจากกิเลสอันคล้อยตามมิจฉาวายามะ และนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมาสติซึ่งออกจากมิจฉาสติ และออกจากกิเลสอันคล้อย

ตามมิจฉาสติออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สัมมาสมาธิ ชื่องออกจากมิจฉาสมาธิ ออกจากกิเลสอันคล้อยตามมิจฉาสมาธิ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก ๑ สิ่งเหล่านี้แหละเรียกว่าบัญญาในการออก ในการหมุนไปวิเศษจากสิ่งทั้ง ๒ ชื่งเรียกว่ามรรคญาณ

ในขณะที่เกิดสกทาคามิมรรคนั้น สัมมาทิฏฐิตลอดถึงสัมมาสมาธิก็ออกจากกามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างหยาบ และออกจากกิเลสที่คล้อยตามสิ่งเหล่านั้น ออกจากขันธ์จากนิมิตทั้งปวง

ในขณะอนาคามิมรรคเกิดขึ้น สัมมาทิฏฐิตลอดถึงสัมมาสมาธิก็ออกจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด และออกจากกิเลสฝ่ายเดียวกัน ออกจากขันธ์ จากนิมิตทั้งปวง

ในขณะอรหัตมรรคเกิดขึ้น สัมมาทิฏฐิตลอดถึงสัมมาสมาธิก็ออกจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย และกิเลสฝ่ายเดียวกัน ก็ออกจากขันธ์จากนิมิตทั้งปวง เพราะฉะนั้น ความรู้ในการออก ในการหมุนไปวิเศษจากสิ่งทั้ง ๒ ดังที่ว่ามาแล้วนี้จึงเรียกว่ามรรคญาณ

มีเนื้อความในคาถาว่า บุคคลย่อมเพ่งความไม่เกิดด้วยความเกิด ความเพ่งนั้นเรียกว่าฌาน ผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ ดังนี้ ๑ บุคคลผู้มีใจตั้งมั่นแล้วเห็นแจ้งฉันใด ผู้เห็นแจ้งก็มีใจมั่นฉันนั้น การเห็นแจ้งและความสงบย่อมมีในคราวนั้น สิ่งทั้ง ๒ นี้ จึงควรกล่าวว่าเสมอกัน ควรกล่าวว่าเป็นของขนานกัน การเห็นว่าสังขารเป็นทุกข์ ความดับสังขารเป็นสุข ดังนี้ย่อมมีอยู่ บัญญาชื่งออกจากสิ่งทั้ง ๒ ย่อมถูกต้องธรรมอันไม่รู้จักตาย ผู้ฉลาดในความต่างกัน และความเป็นอันเดียวกันย่อมรู้จักวิโมกขจริยา ผู้ฉลาดในปรีชาญาณทั้ง ๒ ย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ ดังนี้ ๆ ความรู้ดังที่ว่ามาแล้วนี้เรียกว่าญาณ เพราะหมายความรู้ว่า เรียกว่าบัญญา เพราะหมายความว่า

เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความรู้จักการออก และการเข้าไปวิเศษจากสิ่งทั้ง ๒ จึงเรียกว่ามรรคญาณ ดังนี้ สมเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า จากสิ่งทั้ง ๒ นั้น คือ จากกิเลส และจากขันธ์อันเป็นเผ่าเดียวกันกับกิเลสด้วยการตัดขาดกิเลส และจากนิมิต คือ สังขารทั้งปวงภายนอก เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มรรคญาณทั้ง ๔ ย่อมออกจากนิมิต เพราะถือความไม่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ย่อมออกจากความเป็นไปเพราะตัดขาดสมุทัย ดังนี้ ฯ ก็มรรคญาณ คือ ความรู้ในเรื่องมรรค ย่อมแสวงหานิพพาน ย่อมเพ่งนิพพาน เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่ามรรค อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมอันใดซึ่งผู้ต้องการนิพพานค้นคว้าหา แสวงหา ธรรมอันนั้นก็เรียกว่ามรรค อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมใดฆ่ากิเลสทั้งหลายไปเสีย ธรรมอันนั้นก็เรียกว่ามรรค ความรู้จักมรรคเรียกว่ามรรคญาณ ฯ ก็มรรคญาณนั้นมีติด ๆ กันไปกับโคตรภูญาณเมื่อทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ ก็ตัดกิเลสซึ่งตนเองควรจะฆ่าเสียให้สิ้น ก็ทำให้เหตุให้เกิดทุกข์สิ้นไปบีดประตูอบายทั้งปวง ทำอริยทรัพย์ ๗ ให้อยู่เฉพาะหน้า ละทางผิดประกอบด้วยองค์ ๘ เสีย ทำให้เวรภัยทั้งปวงหายไป เข้าถึงซึ่งความเป็นโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้อานิสงส์ทั้ง ๑๐๐ ๆ

บุรุษผู้ประสงค์จะยืนอยู่พอกระโดดลงน้ำ แล้วว่ายไปฝั่งโน้นโดยเร็วพลัน แล้วก็ขึ้นไปยืนอยู่ฝั่งโน้นได้ฉันใด พระโยคาวจรผู้เห็นภัยในฝั่งนี้ คือ ในขันธ์ ๕ ผู้ประสงค์จะอยู่ในที่ไม่มีภัย ก็มาโดยเร็วด้วยอำนาจแห่งอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ จับเชือก หรือท่อนไม้ อันได้แก่รูปขันธ์และขันธ์อื่นไว้ให้มั่น แล้วก็ข้ามไปกระโดดลงไปในอนุโลมญาณ มีใจน้อมไปในอนุโลมญาณ มีใจน้ำมไปในนิพพาน มาถึงที่ใกล้นิพพาน แล้วก็ปล่อยขันธ์ ๕ เสีย แล้วข้ามไปถึงฝั่งฟากโน้นซึ่งได้แก่อสังขตธรรม ประสงค์จะเห็นด้วยมรรคญาณ ก็เพ่งดูอมตธรรมด้วยโคตรภูญาณในเมื่อทำโมหะอันเป็นเครื่องปิดความจริงให้พินาศไปได้ แล้วด้วยอนุโลมญาณ

เหมือนกันกับบุคคลซึ่งเห็นดวงจันทร์พ้นจากกลีบเมฆ ซึ่งลมพัดออกไป ฉะนั้น ฯ ธรรมเหล่านั้นเปรียบเหมือนลม ธรรมอันไม่รู้จักตายเปรียบเหมือนดวงจันทร์ โคตรภูย่อมกำจัดความมืดไม่ได้ เหมือนบุรุษที่กำจัดเมฆไม่ได้ฉะนั้น ฯ มรรคญาณนี้ไม่ละความสำคัญที่โคตรภูให้ไว้ เมื่อเป็นไปในนิพพานก็ทำลายกองกิเลส มีโลภะเป็นต้นเสีย ทำให้แม่น้ำคือทุกข์ในสงสารแห้งไป บีดเสียซึ่งประตูทุคติ กระทำอริยทรัพย์ให้เกิด ละเสียซึ่งทางผิด ทำเวรภัยทั้งหลายให้สงบไป ทำให้เป็นโอรสของพระพุทธเจ้า ทำให้ได้อานิสงส์ทุกเมื่อตั้งร้อย ๆ ดังนี้ สันเนื่อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า มรรคญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้จักมรรคดังที่แสดงมาแล้วนั้น ได้ใจความว่า องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ละเสียซึ่งมิจฉามรรค คือ ทางผิดทั้ง ๘ ที่ตรงกันข้ามกับกิเลสฝ่ายเดียวกัน และขันธ์ทั้งหลายกับทั้งนิมิตทั้งปวงภายนอก ในขณะที่โสดาบัตติมรรคเกิดขึ้น คือ เมื่อโสดาบัตติมรรคเกิดขึ้นแล้วองค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็ละทางผิดทั้ง ๘ กับกิเลสฝ่ายเดียวกัน ตลอดถึงขันธ์ และนิมิตทั้งปวงภายนอกเสีย เมื่อสกทาคามิมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็ละกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ และกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียดกับทั้งกิเลสฝ่ายเดียวกัน และขันธ์ทั้งหลายตลอดถึงนิมิตทั้งปวงภายนอกเสีย เมื่ออนาคามิมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็ละกามราคสังโยชน์ ปฏิสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียดกับทั้งกิเลสฝ่ายเดียวกันกับสิ่งเหล่านั้น ตลอดถึงขันธ์และนิมิตทั้งปวงเสีย เมื่ออรหัตมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็ละรูปราคะ คือ ความยินดีในรูปธรรม อรูปราคะ คือ ความยินดีในอรูปธรรม มานะ ความถือตัว อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง และมานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย กับทั้งกิเลสฝ่ายเดียวกัน และขันธ์ ตลอดถึงนิมิตภายนอก

ทั้งปวงเสีย ข้อว่าเหมือนกันกับบุคคลชั่งเห็นดวงจันทร์พ้นจากกลีบเมฆ ชั่งลมพัดออกไปฉะนั้น

มีคำอธิบายตามคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า บุรุษผู้มีตาดีผู้หนึ่ง คิดว่าจักดูดวงจันทร์ จึงออกไปจากเรือนในเวลากลางคืนแล้วก็แหงนขึ้นไปด เพื่อจะให้เห็นดวงจันทร์ แต่เวลานั้นดวงจันทร์ไม่ปรากฏโดยเหตุที่ถูกเมฆหมอกปกปิดไว้ ในลำดับนั้นจึงมีลมกองหนึ่งมาพัดเอาเมฆหมอกที่หนา ๆ นั้นไปเสีย ลมอีกกองหนึ่งมาพัดเอาเมฆหมอกอย่างกลางไป ลมอีกกองหนึ่งมาพัดเอาเมฆหมอกอย่างละเอียดไป ลำดับนั้น บุรุษผู้นั้นก็ได้เห็นดวงจันทร์ในท้องฟ้าอันปราศจากเมฆหมอก แล้วก็เข้าใจการประกอบแห่งดวงจันทร์

ความมืดด้วยกิเลส อย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด ชั่งปกปิดของจริง เปรียบเหมือนเมฆหมอก ๓ ชนิด ที่ปกปิดดวงจันทร์ อนโลมจิต ๓ ดวง เปรียบเหมือนลม ๓ กอง โคตรภูญาณเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาดี นิพพานเปรียบเหมือนดวงจันทร์ การกำจัดมืดอันปกปิดของจริงแห่งจิตอันเป็นอนุโลมดวงหนึ่ง ๆ เปรียบเหมือนการกำจัดเมฆหมอก ๓ ชนิดไปโดยลำดับแห่งลมกองหนึ่ง ๆ ฉะนั้น การที่โคตรภูญาณได้เห็นนิพพานอันบริสุทธิ์ ในเมื่อความมืดอันปกปิดของจริงสิ้นไปแล้วนั้น เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นแลเห็นดวงจันทร์อันบริสุทธิ์ในท้องฟ้า ชั่งปราศจากเมฆหมอกฉะนั้น

คำว่า โคตรภูย่อมกำจัดมืดไม่ได้ เหมือนบุรุษกำจัดเมฆหมอกไม่ได ฉะนั้น มีคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ลม ๓ กองนั้น อาจทำลายเมฆหมอกชั่งปิดดวงจันทร์ออกไปได้ แต่ไม่อาจเห็นดวงจันทร์ฉันใด อนุโลมทั้งหลายก็อาจกำจัดความมืด อันปกปิดของจริงได้ แต่ไม่อาจเห็นนิพพานฉันนั้น บุรุษนั้นอาจเห็นดวงจันทร์ได้ แต่ไม่อาจทำลายเมฆหมอกได้ฉันใด โคตรภูญาณก็อาจเห็นนิพพานได้ แต่ไม่อาจทำลายกิเลสได้ฉันนั้น

คำว่า มรรคญาณนี้ไม่ละความสำคัญที่โคตรภูให้ไว้ เมื่อเป็นไปในนิพพานก็ทำลายกองกิเลสมีโลภะเป็นต้นเสียนั้น ท่านอธิบายไว้ว่า นายขมังธนูผู้หนึ่งให้ตั้งแผ่นกระดาน ซึ่งซ้อนกันถึง ๑๐๐ แผ่น ไว้ในที่ไกลประมาณ ๘ อุสภะ แล้วก็มัดตาเสียด้วยผ้า ถือเอาธนูขึ้นยืนอยู่บนเครื่องยนต์ บรุษอีกคนหนึ่งก็หมุนเครื่องยนต์ไป พอกระดานตรงหน้านายขมังธนูเมื่อใด ก็ให้สัญญาณด้วยเคาะไม้ เมื่อนั้นนายขมังธนูก็ปล่อยลูกศรไปถูกกระดาน ๑๐๐ แผ่นให้ทะลุออกไปได้ ด้วยความสำคัญแห่งการได้ยินเสียงเคาะไม้นั้น โคตรภูญาณเปรียบเหมือนการให้สัญญาณด้วยการเคาะไม้ มรรคญาณเปรียบเหมือนนายขมังธนู การทำนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วแทงตลอดนิพพานซึ่งยังไม่เคยแทงตลอด ทำลายกองโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งยังไม่เคยทำลายได้ โดยไม่ปล่อยความสำคัญที่โคตรภูญาณให้ไว้แก่มรรคญาณนั้น เปรียบเหมือนการที่นายขมังธนูยิงแผ่นกระดานตั้ง ๑๐๐ ทะลุ โดยไม่ปล่อยความเข้าใจที่บุรุษอื่นให้ไว้ด้วยการเคาะไม้ฉะนั้น

มรรคญาณนี้ไม่ใช่แต่ทำลายกองกิเลสมีโลภะเป็นต้นเท่านั้น ยังทำให้มหาสมุทร คือ ทุกข์ในสังสารวัฏฏ์อันไม่ปรากฏเบื้องต้น ให้สิ้นไปได้ ยังบีบเสียซึ่งประตูอบายทั้งปวง ยังทำให้ได้อริยทรัพย์ ๗ ละเสียซึ่งทางผิดประกอบด้วยองค์ ๘ ทำเวรภัยทั้งสิ้นให้หายไป ทำบุคคลผู้ได้มรรคญาณนั้นให้เป็นโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยังให้ได้อานิสงส์อื่น ๆ อีกตั้งร้อย ๆ ญาณอันประกอบกับโสดาปัตติมรรคซึ่งให้อานิสงส์เป็นอันมากดังที่ว่ามาแล้วนี้ เรียกว่าโสดาปัตติมรรคญาณ ดังนี้ ส่วนสกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ อรหัตตมรรคญาณนั้น มีคำอธิบายพิสดารอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งไม่เกี่ยวกับอรรถกถาแห่งคัมภีร์นี้ แต่ว่าเนื้อความเกี่ยวกัน หากจะยกมาแสดงก็จะมากเกินไป จึงงดไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยผลญาณ

กถ ปโยคปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิปญฺญา ผเล ญาณ ฯ โสตาปตฺติมคฺคกฺ-ขเณ มาสฺสนฏเฐน สมฺมาทิฏฐิยาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๑ ว่าด้วยผลญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลีอันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยผลญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ปัญญาอันรู้จักความสงบแห่งการประกอบ ชื่อว่าผลญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คือ ในขณะโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น สัมมาทิฏฐิก็ออกจากมิจฉาทิฏฐิ และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาทิฏฐิ และออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก สัมมาทิฏฐิก็เกิดขึ้น เพราะความสงบไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้เป็นผลแห่งมรรค ฯ สัมมาสังกัปปะ ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วสัมมาสังกัปปะก็เกิดขึ้น เพราะความระงับไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค สัมมาวาจาออกจากมิจฉาวาจา และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวาจา ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วสัมมาวาจาก็เกิดขึ้น เพราะความสงบไปแห่งการประกอบนั้น อันเป็นผลแห่งมรรค สัมมากัมมันตะออกจากมิจฉากัมมันตะ และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉากัมมันตะ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้ว

สัมมากัมมันตะก็เกิดขึ้น เพราะความสงบไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค สัมมาอาชีวะออกจากมิจฉาอาชีวะ และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาอาชีวะ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วสัมมาอาชีวะก็เกิดขึ้น เพราะความสงบไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค สัมมาวายามะออกจากมิจฉาวายามะ และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาวายามะ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วสัมมาวายามะก็เกิดขึ้น เพราะความระงับไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค สัมมาสติออกจากมิจฉาสติ ออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสติ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วสัมมาสติก็เกิดขึ้น เพราะความระงับไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค สัมมาสมาธิออกจากมิจฉาสมาธิ ออกจากกิเลสอันเป็นไปตามมิจฉาสมาธิ ออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วสัมมาสมาธิก็เกิดขึ้น เพราะระงับไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค ดังนี้ ฯ ตามที่ว่ามานี้ได้ใจความว่า เมื่อโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็เกิดขึ้น เพราะความระงับไปแห่งการกระทำจึงเรียกว่าผลญาณ

ท่านกล่าวต่อไปว่า ในขณะพระสกทาคามิมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ออกจากกามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ ออกจากกิเลสอันเป็นไปตามสังโยชน์และอนุสัยเหล่านั้น กับออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วองค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็เกิดขึ้น เพราะความสงบไปแห่งการประกอบนั้น ฯ ในขณะอนาคามิมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็ออกจากกามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด แล้วองค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็เกิดขึ้น เพราะการสงบไปแห่งการประกอบนั้น ฯ เมื่อขณะอรหัตมรรคเกิดขึ้น องค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็ออกจากอรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ ถีนมิทธะ อวิชชา ภวราคานุสัย มานานุสัย อวิชชา-

สุสัย และออกจากกิเลสอันเป็นไปตามสิ่งเหล่านั้น กับออกจากขันธ์ ออกจากนิมิตทั้งปวงภายนอก แล้วองค์อริยมรรคทั้ง ๘ ก็เกิดขึ้น เพราะความสงบไปแห่งการประกอบนั้น อันนี้ก็เป็นผลแห่งมรรค ฯ ความรู้ที่ว่ามานี้เรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่า ปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนน ปัญญาอันเกิดเพราะความสงบแห่งการประกอบ จึงเรียกว่าผลญาณ ดังนี้ สันเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า การประกอบนั้น ได้แก่การประกอบแห่งการออกจากสิ่งทั้งสอง ด้วยการอบรมมรรค เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งมูลความระงับการประกอบนั้น คือ ความสำเร็จการประกอบนั้น เรียกว่าความสงบแห่งการประกอบ ฯ ข้อนี้ออย่างไร ข้อนี้คือที่สุดแห่งจิตในมรรคทั้ง ๔ ฯ ปัญญาในผลซึ่งเป็นไปเพื่อความเป็นเหตุแห่งความสงบ การประกอบนั้น เรียกว่าปัญญาในความสงบแห่งการประกอบ คำว่า ผลนั้น ได้แก่สิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุ ความรู้ในผลนั้น เรียกว่าความรู้ประกอบกับผล ฯ ก็ในลำดับแห่งมรรคญาณหนึ่ง ๆ ย่อมมีผลจิต ๒ ดวง หรือ ๒ ดวง หรือ ๑ ดวง ซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์อันเป็นผลแห่งมรรคญาณนั้น ๆ เกิดขึ้น ซึ่งท่านกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวสมาธิใด ว่าเป็นสมาธิอันไม่มีระหว่างคั่น แห่งโลกุตตรกุศลทั้งหลายโดยเป็นผล ซึ่งเกิดติดกันไปกับเหตุดังนี้ก็ดี บุคคลย่อมถึงสมาธิอันไม่มีระหว่างคั่นช้า ๆ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายดังนี้เป็นต้นก็ดี ก็หมายผลจิตดังที่ว่ามาแล้วนั้น ฯ ผู้ใดมีอนุโลมจิต ๒ ผู้นั้นย่อมมีโคตรภูเป็นที่ ๓ มีมรรคจิตเป็นที่ ๓ มีผลจิต ๓ ฯ ผู้ใดมีจิตอันเป็นอนุโลม ๓ ผู้นั้นก็มีจิตอันเป็นโคตรภูเป็นที่ ๔ มีมรรคจิตเป็นที่ ๕ มีผลจิตเพียง ๒ ฯ ผู้ใดมีอนุโลมจิต ๔ ผู้นั้นมีโคตรภูเป็นที่ ๕ มีมรรคจิตเป็นที่ ๖ มีผลจิตเพียง ๑ ฯ อันนี้เป็นผลในมรรควิถี ส่วนผล

ในเวลาอื่น ชื่งเกิดด้วยอำนาจแห่งผลสมาบัติ และเกิดขึ้นแก่ผู้ออกจากนิโรธ ย่อมสงเคราะห์เข้ากับผลอันนั้น สันเนื้อความในอรรถกถาพียงเท่านี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ในลำดับแห่งสกทาคามิมรรคญาณนี้ ก่อนมีผลจิต ๒ ดวงบ้าง ๓ ดวงบ้าง ชงเหนผละแหงมรรคญาณนนเกิดขน เพราะเหตุผลจิตนั้นเป็นผลชื่งเกิดติด ๆ กันไป ท่านจึงเรียกว่าสมาธิอันไม่มีระหว่างคั่นเป็นต้น ส่วนอาจารย์บางจำพวกกล่าวว่า ผลจิตเกิดขึ้น ๑ ดวงก็มี ๒ ดวง ๓ ดวง ๔ ดวงก็มี คำนี้ไม่ควรเชื่อถือ เพราะว่าโคตรภูญาณย่อมเกิดในที่สุดแห่งการเกี่ยวข้องกับอนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด ก็ย่อมอนุโลมจิต ๒ ๆ อนุโลมจิตดวงเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจัย อาวัชชนาวิธีอันหนึ่ง ย่อมมีจิต ๗ ดวงเป็นอย่างสูง เพราะฉะนั้น ผู้ใดมีอนุโลมจิต ๒ ผู้นั้นจึงมีโคตรภูเป็นที่ ๓ มีมรรคจิตเป็นที่ ๔ มีผลจิต ๓ ผู้ใดมีอนุโลมจิต ๓ ผู้นั้นก็มีโคตรภูเป็นที่ ๔ มีมรรคจิตเป็นที่ ๕ มีผลจิตเพียง ๒ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๒ ดวงบ้าง ๓ ดวงบ้าง ดังนี้ ๆ ส่วนเกจิอาจารย์กล่าวว่า ผู้ใดมีอนุโลมจิต ๔ ดวง ผู้นั้นมีโคตรภูเป็นที่ ๕ มีมรรคจิตเป็นที่ ๖ มีผลจิตเพียง ๑ ดังนี้ แต่ว่าคำนี้ถูกปฏิเสธเสียแล้วด้วยคำว่า จิตดวงที่ ๔ ที่ ๕ ย่อมไม่ถือความแน่นแน่ ย่อมเลยจากนั้นไป เพราะใกล้เป็นภวังค์เสียแล้ว ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรถือเป็นสาระ

พระอริยบคคลที่ ๒ นี้ ชื่อว่าพระโสดาบัน ถึงแม้ว่าพระโสดาบันจะประมาทก็ตาม ก็ท่องเที่ยวด้วยการตายการเกิดอยู่ในเทพยดามนุษย์เพียง ๗ ชั้นเท่านั้น แล้วก็จักทำให้สิ้นทุกข์ได้ ส่วนจิตของพระโสดาบันในที่สุดแห่งผล ย่อมข้ามลงสู่ภวังค์ ๆ ลำดับนั้น ความนึกในใจก็ตัดภวังค์ แล้วเกิดขึ้นเพื่อการพิจารณามรรค เมื่อความนึกนั้นดับไป การพิจารณามรรค ๗ ครั้งตามลำดับก็เกิดขึ้น ๆ การนึกเป็นต้นเพื่อการพิจารณาผลเป็นต้น ตามแนวนั้นข้ามลงสู่ภวังค์อีกแล้วก็เกิดขึ้น พระโสดาบัน

นั้นพิจารณามรรค พิจารณาผล พิจารณากิเลสที่ละแล้ว พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ พิจารณานิพพานเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่าใด พระโสดาบันนั้น ย่อมพิจารณามรรคว่า เราได้มาแล้วตามมรรคนี้ ลำดับนั้นก็พิจารณาผลว่า เราได้อานิสงส์นี้แล้ว ลำดับนั้น ก็พิจารณากิเลสที่ละไปว่า กิเลสเหล่านี้เราได้ละเสียแล้ว ลำดับนั้น ก็พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งจะต้องละด้วยมรรคที่ ๓ เบื้องบนว่า กิเลสของเราเหล่านี้ยังเหลืออยู่ ในที่สุดก็พิจารณานิพพาน ซึ่งเป็นของไม่ตายว่า ธรรมนี้เราได้แทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว โดยเหตุนี้จึงว่า พระโสดาบันอริยสาวกมีการพิจารณา ๕ ส่วนพระสกทาคามี พระอนาคามี ก็เหมือนกัน สำหรับพระอรหันต์ การพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ไม่มี รวมการพิจารณาทั้งสิ้นเป็น ๒๕ ประการ อันว่าด้วยการกำหนดอย่างสูง การพิจารณากิเลสที่ละแล้วและที่ยังเหลืออยู่ ย่อมมีแก่พระเสขะบ้าง ไม่มีบ้าง เพราะความไม่มีแห่งการพิจารณานั้น ท้าวมหานามจึงทูลถามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ธรรมชนิดไหนของข้าพระองค์ซึ่งยังละไม่ได้ อันเป็นเหตุให้โลกธรรมทั้งหลายครอบงำจิตของข้าพระองค์ได้ ในบางคราว ดังนี้เป็นต้น ฯ พระโสดาบันพิจารณาอย่างนี้แล้วนั่งอยู่ในที่นั่งนั้น หรือว่าต่อมาภายหลังก็กระทำการประกอบ เพื่อถึงภูมิที่ ๒ อันทำให้กามราคะพยาบาทน้อยลง พระโสดาบันนั้นทำให้อินทรีย์ และพละ โพชฌงค์มารวมกันแล้วก็ขยำซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้นด้วยวิปัสสนาญาณว่า เป็น อนิจฺจ ทุกฺข อนตฺตา แล้วย่างลงสู่วิปัสสนาวิถี เมื่อพระโสดาบันนั้นปฏิบัติอย่างนั้น เมื่ออนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นด้วยการนึกอันหนึ่ง ในที่สุดเพ่งกายสังขาร สกทาคามิมรรคอันไม่มีระหว่างคั่นกับโคตรภูเกิดขึ้น ฯ ญาณอันประกอบกับสกทาคามิมรรคนั้น เรียกว่าสกทาคามิมรรคญาณ ดังนี้ สิ้นเนื้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงเท่านี้.

เอวํ กิมฺ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๒
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยวิมุตติญาณ

กถํ ฉินฺนมนุปสฺสเน ปญฺญา วิมุตฺติญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๒ ว่าด้วยวิมุตติญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยวิมุตติญาณว่า ปัญญาในการเล็งเห็นกิเลสที่ตัดขาดแล้ว เรียกว่าวิมุตติญาณนั้น คือ อย่างไร คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย อันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต ถูกโสดาปัตติมรรคตัดขาดแล้ว จิตหลุดพ้นดีแล้วจากเครื่องเศร้าหมอง ๕ ประการ ความรู้จักความหลุดพ้นจากกิเลสนั้น เรียกว่าวิมุตติญาณ ฯ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต ได้ถูกสกทาคามิมรรคตัดขาดแล้ว จิตย่อมหลุดพ้นดีจากเครื่องเศร้าหมอง เครื่องกลุ้มรุมทั้ง ๕ นี้ ความรู้จักความหลุดพ้นจากกิเลส ด้วยสกทาคามิมรรค ก็เรียกว่าวิมุตติญาณ ฯ กามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างละเอียด อันเป็นเครื่องเศร้าหมองจิต ถูกอนาคามิมรรคตัดขาดแล้ว จิตย่อมหลุดพ้นดีจากเครื่องเศร้าหมอง เครื่องกลุ้มรุมทั้ง ๕ นี้ ความรู้อย่างนี้ก็เรียกว่าวิมุตติญาณ ฯ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย อันเป็นเครื่อง

เศร้าหมองจิต ถูกอรหัตมรรคตัดขาดแล้ว จิตย่อมหลุดพ้นจากเครื่องเศร้าหมอง เครื่องกลุ้มรุมทั้ง ๘ นี้ ความรู้อย่างนี้เรียกว่าวิมุตติญาณ ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลี เพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ปัญญาในการเล็งเห็นกิเลสที่ตัดขาดแล้วนั้น ได้แก่ปัญญาในการเห็นภายหลัง ซึ่งอุปกิเลสนั้น ๆ ที่อริยมรรคนั้น ๆ ตัดขาดแล้ว ฯ คำว่า วิมุตติญาณนั้น ได้แก่ความรู้ในความหลุดพ้น อีกอย่างหนึ่งว่า วิมุตตินั้น ได้แก่ความที่แห่งจิตหลุดพ้น จากเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ความรู้จักวิมุตตินั้น เรียกว่าวิมุตติญาณ ฯ ท่านกล่าวการพิจารณากิเลสที่ละแล้ว ไว้ด้วยคำว่า พระอริยะ เมื่อพิจารณาซึ่งความสืบต่อแห่งจิต อันหลุดพ้นจากกิเลสก็ดี ซึ่งความหลุดพ้นจากกิเลสก็ดี ก็ไม่พิจารณาโดยยกเว้นจากกิเลส ดังนี้ คำว่าวิมุตติญาณนี้ หมายความรู้ในวิมุตติ ถึงแม้ว่าท่านไม่ได้กล่าวการพิจารณากิเลส ซึ่งยังเหลืออยู่ไว้ก็ดี ก็ควรถือว่า ท่านได้กล่าวไว้ด้วยคำว่า วิมุตติญาณนี้ ข้อนี้สมกับท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมเหล่าใดมีลักษณะอย่างเดียว ธรรมเหล่านั้นทั้งสิ้น ย่อมเป็นอันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้แล้ว โดยเหตุนี้ จึงเป็นอันว่า ท่านได้กล่าวถึงอาหารแห่งลักษณะแล้ว ดังนี้ อีกอย่างหนึ่งว่า ควรทราบว่าท่านได้กล่าวถึงการพิจารณากิเลสที่ละแล้ว ที่พระอริยเจ้าทั้ง ๔ ได้อย่ เพราะความไม่มีแห่งการพิจารณากิเลส ซึ่งยังเหลืออยู่ของพระอรหันต์ ดังนี้ สันเนื่องความในอรรถกถา เพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า วิมุตติญาณ คือความรู้จักความหลุดพ้นซึ่งแสดงมาแล้วนี้ ย่อมเกิดขึ้นในภายหลังแห่งการละกิเลสแล้ว คือ

เมื่อโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น กิเลส ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย เมื่อกิเลสทั้ง ๕ ได้แล้ว ก็เกิดความรู้ขึ้นว่า จิตได้หลุดพ้นจากกิเลสทั้ง ๕ นี้แล้ว ความรู้ในขั้นนี้ ก็เรียกว่าวิมุตติญาณในชั้นโสดาบัน ฯ เมื่อสกทาคามิมรรคเกิดขึ้น ก็ตัดขาดซึ่งกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างหยาบได้ แล้วเกิดความรู้ขึ้นว่า จิตได้หลุดพ้นพ้นจากกิเลสทั้ง ๔ นี้แล้ว ความรู้ชั้นนี้ ก็เรียกวิมุตติญาณชั้นสกทาคามี ฯ เมื่ออนาคามิมรรคเกิดขึ้น ก็ตัดกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อย่างละเอียดเสียแล้วเกิดความรู้ขึ้นว่า จิตได้หลุดพ้นจากกิเลสทั้ง ๔ นี้แล้ว ความรู้ชั้นนี้ เรียกว่าวิมุตติญาณชั้นพระอนาคามี ฯ เมื่ออรหัตมรรคเกิดขึ้น ก็ตัดเสียซึ่งรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย แล้วเกิดความรู้ขึ้นว่า จิตได้หลุดพ้นจากกิเลสทั้ง ๕ นี้แล้ว ความรู้ชั้นนี้ เรียกว่ามุตติญาณชั้นอรหันต์ เป็นอันได้ใจความว่า วิมุตติญาณนี้ ได้แก่ปัญญาเครื่องเห็นในภายหลังซึ่งกิเลสนั้น ๆ ที่ตัดขาดแล้วด้วยอริยมรรคนั้น ๆ แต่ในท้ายแห่งพระสูตรต่าง ๆ มีอาทิตตปริยายสูตรเป็นต้น ท่านได้กล่าวถึงวิมุตติญาณไว้เฉพาะชั้นอรหันต์เท่านั้น ส่วนวิมุตติญาณเช่นโสดาบัน ชั้นพระสกทาคามี ชั้นพระอนาคามีนั้น ไม่ได้กล่าวไว้โดยมาก จึงทำให้มีผู้เข้าใจว่า วิมุตติญาณนั้นมีเฉพาะชั้นพระอรหันต์เท่านั้น ความจริงนั้น วิมุตติญาณ ย่อมมีแก่พระอริยเจ้าทุกชั้น ดังที่แสดงมา

ในกัณฑ์ก่อน ๆ ได้ยกเอาเนื้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งว่าด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิมรรคญาณไว้แล้ว สำหรับในท้ายกัณฑ์นี้ จะได้ยกเอา อนาคามิมรรคญาณ และพระอรหัตมรรคญาณมาแสดงต่อไป กล่าวคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ในลำดับแห่งสกทาคามิมรรคญาณเกิดขึ้นนั้น ก็มีผลเกิดขึ้นติดกันไป จึงเป็นอันว่าพระอริยเจ้านั้น ได้ชื่อว่าพระสกทาคามี ซึ่งแปลว่าผู้มาครั้งเดียว

คือ ผู้มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียว ก็จะทำให้สิ้นทุกข์ได้ ฯ พระสกทาคามีนั้น ย่อมพยายามเพื่อจะถึงภูมิ ๓ อันละกามราคะ และพยาบาทได้สิ้น แล้วพระสกทาคามีนั้น ก็จะรวบรวมมาซึ่งอินทรีย์ และพละ โพชฌงค์ แล้วข้ามรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น ด้วยวิปัสสนาญาณว่า เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วก็ย่างลงสู่วิปัสสนาวิถี ฯ เมื่อพระสกทาคามีปฏิบัติอยู่อย่างนั้น เวลาอนุโลมญาณ และโคตรภูญาณเกิดขึ้น ด้วยการนึกอันเดียว ในที่สุดแห่งการเพ่งสังขาร อนาคามิมรรคก็เกิดขึ้นติดกันไป กับโคตรภูญาณที่ประกอบกับอนาคามิมรรค เรียกว่า อนาคามิมรรคญาณ ดังนี้

อรหัตมรรคญาณนั้น ท่านกล่าวว่า เมื่ออนาคามิมรรคเกิดขึ้นแล้ว ผลจิตก็เกิดขึ้น พระอริยเจ้านั้นก็ได้ชื่อว่า พระอนาคามีนน ๆ เมื่อตายจากโลกนี้แล้ว ได้ขึ้นไปเกิดในพรหมโลก ก็ไม่กลับมาจากพรหมโลก ด้วยอำนาจปฏิสนธิ คือ ไม่กลับมาเกิดในโลกมนุษย์นี้อีก ฯ พระอนาคามีนั้น ย่อมกระทำความเพียรเพื่อถึงภูมิที่ ๔ อันเป็นภูมิที่ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ได้สิ้นเชิง เมื่อท่านได้รวมอินทรีย์ และพละ โพชฌงค์ มาพร้อม แล้วก็ข้ามรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ด้วยความรู้ว่า เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ย่างลงสู่ทางวิปัสสนา เวลาอนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ เกิดขึ้นในที่สุดด้วยการนึกอันเดียวกัน ในที่สุดแห่งการเพ่งสังขาร อรหัตมรรคก็เกิดขึ้น ในลำดับแห่งโคตรภูญาณที่ประกอบกับอรหัตมรรคนน เรียกว่าอรหัตมรรคญาณ ดงน แลวทานกลาวต่อไปว่า ควรทราบผลจิตที่มีติดกันไป แห่งอรหัตมรรคญาณนั้น เป็นอันว่า พระอริยเจ้านั้น ได้ชื่อว่า เป็นพระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอัตภาพสุดท้าย เป็นผู้วางภาระแล้ว เป็นผู้สำเร็จประโยชน์แห่งตนแล้ว เป็นผู้สิ้นเครื่องเกาะเกี่ยวในภพแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นเพราะรู้ชอบแล้ว เป็นทักขิไณยบุคคลอย่างเลิศ แห่ง

โลกนี้ กับทั้งเทวโลก ดังนี้ ฯ การยกเอาเนื้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มาแสดงดังนี้ ก็เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจในเรื่องมรรคญาณเพิ่มเติม กับเนื้อความที่มีในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พร้อมทั้งอรรถกถาซึ่งแสดงมาแล้วนั้น ๆ แต่ขอให้เข้าใจว่า ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พร้อมทั้งอรรถกถา ซึ่งยกมาแสดงในกัณฑ์นี้ ไม่ใช่ว่าด้วยมรรคหรือผลญาณ ว่าด้วยวิมุตติญาณเท่านั้น สันเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยปัจจเวกขณญาณ

กถํ ตถา สมฺปาคเต ธมฺมา ปสฺสเน ปญฺญา ปจฺจเวกฺขเณ ญาณํ ฯ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ ตทา สมฺปาคตาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๓ ว่าด้วยปัจจเวกขณญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยปัจจเวกขณญาณนั้นว่า ปัญญาในการเห็นธรรมซึ่งมีขึ้นในคราวนั้นเรียกว่า ปัจจเวกขณญาณนั้น คือ อย่างไร คือ ในขณะที่โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้น สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ ก็มีขึ้นในคราวนั้น สติสัมโพชฌงค์ คือ ความปรากฏขึ้นในใจ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ การเลือกเฟ้นธรรม วิริยสัมโพชฌงค์ คือ การประคองกำลังใจไว้ ปีติสัมโพชฌงค์ คือ การแผ่ไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ ความสงบ สมาธิสัมโพชฌงค์ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน อุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ การพิจารณาเฉพาะ ก็มีขึ้นในขณะนั้น สัทธาพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่เชื่อ วิริยพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่เกียจคร้าน สติพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความเผลอ สมาธิพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่ฟุ้งซ่าน ปัญญาพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้ ก็มีขึ้นในคราวนั้น สัทธินทรีย์ คือ ความพ้นยิ่ง วิริยินทรีย์ คือ ความประคองกำลังใจไว้ สตินทรีย์ คือ ความปรากฏในใจ สมาธินทรีย์ คือ ความไม่ส่ายไป ปัญญินทรีย์ คือ การเห็น ก็มีขึ้นในคราวนั้น อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ พละ คือ ความไม่หวั่นไหว สัมโพชฌงค์ คือ การนำออก มรรค คือ เหตุ สติปัฏฐาน คือ ความปรากฏในใจ สัมมัปปธาน คือ การตั้งไว้ดี อิทธิบาท คือ ความสำเร็จ สัจจะ คือ ของแท้ สมถะ คือ ความไม่ส่ายไป วิปัสสนา คือ การเห็นตาม สมถวิปัสสนา คือ สิ่งที่มีรสอย่างเดียวกัน ยุคนัทธะ คือ สิ่งที่ไม่ล่วงเลยกัน สีลวิสุทธิ คือ ความสำรวม จิตตวิสุทธิ คือ ความไม่ส่ายไป ทัสสนวิสุทธิ คือ การเห็น วิโมกข์ คือ ความหลุดพ้น วชิรา คือ ความแทงตลอด วิมุตติ คือ การสละขาด ขยญาณ คือ รู้การตัดขาด ฉันทะ คือ รากเหง้า มนสิการ คือ สิ่งที่ตั้งขึ้นดี ผัสสะ คือ สิ่งที่รวมลง เวทนา คือ สิ่งที่ประชุมกัน สมาธิ คือ สิ่งที่เป็นหัวหน้า สติ คือ สิ่งที่เป็นใหญ่ ปัญญา คือ สิ่งที่ข้ามขึ้นจากสิ่งนั้น วิมุตติ คือ สิ่งที่มั่นแก่น นิพพานอันอยู่ในความไม่ตาย คือ สิ่งซึ่งเป็นที่สุด ก็มีขึ้นในคราวนั้น บุคคลออกแล้ว ก็เห็นลงเฉพาะ ธรรมเหล่านั้น ก็มีขึ้นในคราวนั้น

ในขณะที่โสดาปัตติผลเกิดขึ้น สัมมาทิฏฐิ คือ การเห็น สัมมาสังกัปปะ คือ การปลูกอารมณ์ สัมมาวาจา คือ การถือไว้รอบ สัมมากัมมันตะ คือ การลุกขึ้นดี สัมมาอาชีวะ คือ ความผ่องใส สัมมาวายามะ คือ ความประคองกำลังใจไว้ สัมมาสติ คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สัมมาสมาธิ คือ ความไม่กวัดแกว่ง ก็มีขึ้นในคราวนั้น สติสัมโพชฌงค์ คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ ความสอดส่อง วิริยสัมโพชฌงค์ คือ ความประคองไว้ ปีติสัมโพชฌงค์ คือ ความแผ่ไป ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ ความสงบ สมาธิสัมโพชฌงค์ คือ ความไม่ส่ายไป อุเบกขาสัมโพชฌงค์ คือ ความพิจารณาเฉพาะ ก็มีขึ้นในคราวนั้น สัทธาพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่เชื่อ วิริยพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน สติพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความเผลอ สมาธิพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ปัญญาพละ คือ ความไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้ ก็มีขึ้นในคราวนั้น สัทธินทรีย์ คือ ความพ้นยิ่ง วิริยินทรีย์ คือ ความประคอง สตินทรีย์ คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สมาธินทรีย์ คือ ความไม่ส่ายไป ปัญญินทรีย์ คือ ความเห็น ก็มีขึ้นในคราวนั้น อินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ พละ คือ ความไม่หวั่นไหว สัมโพชฌงค์ คือ เครื่องนำออก มรรค คือ เหตุ ก็มีขึ้นในคราวนั้น สติปัฏฐาน คือ ความเข้าไปตั้งอยู่ สัมมัปปธาน คือ ความตั้งอยู่ดี อิทธิบาท คือ ความสำเร็จ สัจจะ คือของแท้ สมถะ คือ ความไม่ส่ายไป วิปัสสนา คือ การเห็นตาม สมถวิปัสสนา คือ รสอันเดียว ยคนัทธะ คือ สิ่งที่ไม่ล่วงเลยกัน ก็มีขึ้นในคราวนั้น สีลวิสุทธิ คือ ความสำรวม จิตตวิสุทธิ คือ ความไม่ส่ายไป ทิฏฐิวิสุทธิ คือ ความเห็น วิโมกข์ คือ ความหลุดพ้น วิชชา คือ การแทงตลอด วิมุตติ คือ การสละขาด ก็มีขึ้นในคราวนั้น ขยญาณ คือ การตัดขาด ฉันทะ คือ รากเหง้า มนสิการ คือ การตั้งอยู่ดี ผัสสะ คือ การตั้งลงพร้อม เวทนา คือ การประชุม สมาธิ คือ หัวหน้า สติ คือ ความเป็นใหญ่ ปัญญา คือ สิ่งที่ข้ามขึ้นจากสิ่งนั้น วิมุตติ คือ สิ่งหมด

แก่น นิพพานอันเยี่ยงสู่ความไม่ตาย คือ ที่สุดบุคคลออกแล้วย่อมพิจารณา ก็มีขึ้นในคราวนั้น

ในขณะสกทาคามิมรรค สกทาคามิผล และอรหัตมรรค อรหัตผลเกิดขึ้น ก็มีธรรมดังกล่าวมานี้เกิดขึ้น ความรู้จักธรรมดังกล่าวมานี้ เรียกว่าปัจจเวกขณญาณ ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลีไว้เพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ปัญญาในการเห็นธรรมชั่งมีขึ้นในคราวนั้น ได้แก่การเห็น การพิจารณา การรู้ ชั่งธรรมคือมรรคผล และ คือ ของจริง ๔ อย่าง ชั่งเกิดขึ้นในคราวนั้น คือ ชั่งบุคคลได้ บุคคลแทงตลอดในขณะแห่งมรรคผล ฯ คำว่า ปัจจเวกขณญาณนั้น ได้แก่การเห็น การรู้ ความรู้อันแรงกล้ารวมทั้ง ๒ อย่างนี้ เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ ฯ คือ ในวิถีแห่งมรรค แห่งพระโสดาบัน จิตย่อมลงสู่ภวังค์ในที่สุดแห่งโสดาปัตติผล ฯ ลำดับนั้น มโนทวาราวัชชนะ คือ ความนึกก็เกิดขึ้นเพื่อคัดภวังค์ แล้วพิจารณามรรค เมื่อมโนทวาราวัชชนะนั้นดับไป ชวนะอันพิจารณามรรค ๗ ไปตามลำดับก็เกิดขึ้น

วิถีจิตทั้งหลาย มีการนึกเป็นต้น ก็ลงสู่ภวังค์อีก แล้วเกิดขึ้นเพื่อพิจารณาผลเป็นต้น ตามนัยนั้น ผู้นั้นก็พิจารณามรรค พิจารณาผล เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่าใด และพิจารณากิเลสชั่งตนละแล้ว พิจารณากิเลส ที่ยังเหลืออยู่ พิจารณานิพพาน คือ ผู้นั้นย่อมพิจารณาหนทางว่าเรามาแล้วตามทางนี้ ลำดับนั้น ก็พิจารณาผลว่า เราได้อานิสงส์อันนี้แล้ว ลำดับนั้น ก็พิจารณากิเลสที่ได้ละแล้ว ว่ากิเลสเหล่านี้เราได้ละแล้ว ลำดับนั้น ก็พิจารณากิเลสที่จะต้องฆ่าด้วยมรรคชั้นสูงว่า กิเลสเหล่านี้ยังเหลืออยู่ ในที่สุดก็พิจารณานิพพานอันไม่รู้จักตายว่า ธรรมนี้เราได้เฉพาะแล้วด้วยอารมณ์ เป็นอันว่าปัจจเวกขณะ ๕ ย่อมมีแก่พระโสดาบันอริยสาวกด้วยประการดังนี้ ถึงแม้ว่าพระสกทาคามี พระอนาคามีเป็นต้น ก็มีปัจจเวกขณะ ๕ เหมือนกับพระโสดาบัน ส่วน

พระอรหันต์มีปัจจเวกขณะเพียง ๕ เท่านั้น ด้วยว่าการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ไม่มี รวมเป็นปัจเวกขณญาณ ๒๖ อย่าง อันนี้เป็นกำหนดอย่างสูง ปัจจเวกขณะ คือ การพิจารณากิเลสที่ได้ละแล้วและที่ยังเหลืออยู่มีแก่พระเสขะก็มี ไม่มีก็มี เพราะความไม่มีการพิจารณากิเลสที่ได้ละแล้ว และที่ยังเหลืออยู่นั่นเองเป็นต้นเหตุ มหานามสักยะจึงได้ทูลถามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ธรรมชนิดไร ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ ที่เป็นเหตุให้ความโลภครอบงำจิตของข้าพระองค์ได้ในบางคราว ดังนี้ เป็นต้น

ในเรื่องนี้ ควรทราบโดยอุปมา เพื่อให้แจ้งญาณ ๑๑ มีธรรมฐิติญาณเป็นต้น ดังจะแสดงต่อไปนี้ คือ บุรุษคนหนึ่ง คิดว่าจักจับปลา ก็ถือเอาเครื่องดักปลา ไปดักลงในน้ำ ซึ่งเหมาะกับเครื่องดักนั้น ได้หย่อนมือลงไปดัก แต่ไปคว้าจับคองูเห่าในน้ำ ด้วยเข้าใจว่าเป็นปลา ก็ดีใจว่าเราได้ปลาตัวใหญ่แล้ว จึงยกขึ้นมาดู พอรู้ว่าเป็นงูเห่า ก็ปล่อยด้วยความกลัว และประสงค์จะให้ตัวมีความสวัสดี ได้เห็นโทษอย่างนี้แล้วก็เบื่อหน่ายในการจับ ประสงค์จะปล่อยงูนั้นจึงได้หาอุบายที่จะปล่อยให้พ้นไป จึงได้คล้ำลงไปตลอดปลายหางงู ยกขึ้นพันที่แขนแล้วยกขึ้นแกว่งบนศีรษะถึง ๓ ครั้ง จับงูไว้ให้มั่นแล้วสลัดไปว่า เฮ้ยงูร้ายเจ้าจงไป เมื่อสลัดงูออกไปพ้นแล้วก็รีบขึ้นไปยืนอยู่บนบก เกิดความดีใจว่า เราได้พ้นจากปากงูใหญ่แล้ว แล้วก็แลดูทางมา

การที่พระโยคาวจรถือขันธ์ ๕ ซึ่งเป็นของน่ากลัว คือ เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ในเมื่อยังเป็นพาลปถชนอยู่ว่า ขันธ์ ๕ เป็นเรา เป็นของเรา ด้วยเข้าใจว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น แล้วก็เกิดความยินดี เปรียบเหมือนบุรุษนั้น จับงูเห่าดำไว้ให้มั่นแล้ว เกิดความยินดี ด้วยเข้าใจว่าเป็นปลา การที่พระโยคาวจร แยกนามรูป พร้อมทั้งปัจจัยออกเป็นส่วน ๆ แล้ว เห็นลักษณะ ๓ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งขันธ์ ๕ ด้วยญาณทั้งหลายมีการพิจารณาหมวดนามรูปเป็นต้น แล้วก็กำหนดไว้ได้ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้น ทำตนให้พ้นจากงู

แล้วเห็นความสวัสดีแก่ตน ภยตุปัฏฐานญาณ คือ ความรู้ว่าขันธ์ ๕ เป็นของน่ากลัว เปรียบเหมือนกับความกลัวแห่งบุรุษนั้น อาทีนวานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการเล็งเห็นโทษในงู นิพพิทานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนความเบื่อหน่ายในการจับงู มุญจิตุกัมมยตาญาณ เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นอยากจะปล่อยงู ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นกระทำอุบายปล่อยงู การหมุนสังขารทั้งหลาย ด้วยสังขารุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ ด้วยการยกขึ้นสู่ลักษณะ ๓ ทำให้สังขารหมดกำลังแล้ว ไม่ให้ถึงซึ่งความสามารถเพื่อจะปรากฏว่า เป็นของเที่ยง เป็นของสุข เป็นตัวตนอีกนั้น เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นจับงูให้มั่นแกว่งงูบนศีรษะหลายรอบแล้ว สลัดไป ไม่ให้สามารถเลี้ยวมากัดได้ โคตรภูญาณ เปรียบเหมือนการสลัดงูไป มรรคญาณ ผลญาณ แห่งพระโยคาวจร ผู้ขึ้นไปยืนอยู่บนบก คือ นิพพาน เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นสลัดงูเสียแล้วขึ้นไปยืนอยู่บนบกฉะนั้น ปัจจเวกขณญาณ คือ การพิจารณามรรคเป็นต้น เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้น มีความร่าเริงใจแล้วแลดูทางมาฉะนั้น การพิจารณากิเลสครั้งแรก ซึ่งมีในการพิจารณาทั้งหลาย ย่อมมีขึ้นตามลำดับแห่งความเกิดแห่งญาณ ๑๔ มีสุตมยญาณเป็นต้นนี้ และตามลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับนั้น การพิจารณามรรคผลนิพพานจึงมี

ความเป็นเบื้องต้นแห่งการพิจารณากิเลส ตามสมควรแก่การปฏิบัติย่อมจัดว่าสมควร เพราะท่านกระทำซึ่งการละกิเลสให้เป็นใหญ่ แล้วกล่าวไว้ด้วยการปฏิบัติในมรรค ด้วยคำว่า บุคคลย่อมอบรมโลกุตตรญาณอันเป็นเครื่องนำออก อันทำให้ไปสู่ที่ไม่มีการสะสม เพื่อละทิฏฐิทั้งหลาย เพื่อทำให้กามราคะและพยาบาทน้อยลง เพื่อละกามราคะและพยาบาทให้สิ้น เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา ไม่ให้มีเหลือ ดังนี้ ฯ ส่วนในอรรถกถาท่านได้แสดงไว้แต่ลำดับที่กล่าวแล้วเท่านั้น ฯ ก็ลำดับนั้นมีอยู่ ๕ อย่าง คือ ลำดับแห่งการเกิด ๑ ลำดับแห่งการละ ๑ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ๑ ลำดับแห่ง

ลำดับแห่งการเกิดนั้น ท่านกล่าวเริ่มแต่ตั้งปฏิสนธิไป ลำดับแห่งการละนั้น ท่านกล่าวเริ่มไปแต่ธรรมที่ควรละด้วยการเห็น ด้วยการอบรม ลำดับแห่งการปฏิบัตินั้น ได้แก่วิสุทธิ ๗ ลำดับแห่งภูมินั้น ได้แก่การถึงภูมิ ๓ คือ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ลำดับแห่งการเทศนานั้น ได้แก่การแสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ หรือแสดงอนุบุพพิกถา ๕ ไปตามลำดับ แต่ว่าในที่นี้ควรทราบว่ามีลำดับเพียง ๓ คือ ลำดับแห่งความเกิดแห่งญาณ ๑๔ และลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งการแสดง โดยเหตุที่แสดงไปตามลำดับแห่งสิ่งทั้ง ๒ นั้น ดังนี้ สันเนื่องความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กถาที่ ๓๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยวัตถุนานัตตญาณ โคจรยานัตตญาณ จริยานานัตตญาณ

กถํ อตฺถปฏิสมฺภิทาเน ปญฺญา วตฺถุนานตฺเต ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๔ ว่าด้วยวัตถุนานัตตญาณ โคจรนานัตตญาณ จริยานานัตตญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานเท่าประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยวัตถุนานัตตญาณนั้นว่า บัญญาในการกำหนดภายใน เรียกว่าวัตถุนานัตตญาณนั้น คือ อย่างไร ? บุคคลกำหนดธรรมทั้งหลายในภายใน คือ

อย่างไร คือ กำหนดตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในภายใน ๆ กำหนดตาในภายในคืออย่างไร คือ กำหนดว่า ตาเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ตาเกิดขึ้นเพราะตัณหา ตาเกิดขึ้นเพราะกรรม ตาเกิดขึ้นเพราะอาหาร ตาเกิดขึ้นเพราะมหาภูตรูป ๔ ตาเกิดขึ้นแล้ว ตามีขึ้นแล้ว ตาไม่มีก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็จะไม่มี ตามีที่สุด ตาไม่ยั่งยืน ไม่คงที่ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ตาเป็นของไม่เที่ยง เป็นของมีปัจจัยตกแต่งเป็นของเกิดขึ้นเพราะปัจจัย มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา กำหนดตาว่าไม่เที่ยง ไม่ใช่กำหนดว่าเที่ยง กำหนดว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่กำหนดว่าเป็นสุข กำหนดว่าไม่เป็นตัวตน ไม่ใช่กำหนดว่าเป็นตัวตน ย่อมเบื่อหน่ายไม่ใช่เพลิดเพลิน ย่อมปราศจากความยินดี ไม่ใช่ยินดี ย่อมให้ดับไม่ใช่ให้เกิด ย่อมสละไม่ใช่ถือไว้ ผู้กำหนดว่าไม่เที่ยง ย่อมละความเข้าใจว่าเที่ยง กำหนดว่าเป็นทุกข์ ย่อมละความเข้าใจว่าเป็นสุข กำหนดว่าไม่ใช่ตัวตน ย่อมละความเข้าใจว่าเป็นตัวตน เมื่อเบื่อหน่ายก็ละความเพลิดเพลิน เมื่อคลายก็ละความยินดี เมื่อให้ดับก็ละความเกิด เมื่อสละก็และความยึดมั่น ดังนี้ ถึงการกำหนดหู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็กำหนดเหมือนกับกำหนดตา ดังนี้ สมเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ท่านได้แสดงญาณ ๕ ประการไว้ด้วยคำว่า ปัญญาในการกำหนดภายใน เรียกว่า วัตถุนานัตตญาณ ดังนี้เป็นต้น เพื่อจะแสดงประเภทแห่งนามรูป ๕ อย่าง เพราะเมื่อกล่าวถึงนามรูปทั้งสิ้นแล้ว บุคคลอาจกำหนดสิ่งใด และสิ่งใดควรกำหนด ก็จะกำหนดสิ่งนั้นได้ ส่วนนามธรรมอันเป็นโลกุตตระ บุคคลไม่อาจกำหนดได้ เพราะยังไม่สำเร็จ ไม่ใช่เป็นของที่ควรกำหนด เพราะไม่จัดเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา ฯ คำว่า ในการกำหนดภายในนั้น ได้แก่

บัญญาซึ่งเป็นไปโดยกระทำตนให้เป็นที่ตั้ง ด้วยความประสงค์ เหมือนกับว่าเราจักไปสู่การถือว่า เมื่อเราเป็นไปอย่างนั้นก็ชื่อว่าตน ดังนี้ ฯ คำว่า ในภายใน หมายความ ๔ อย่าง คือ หมายโคจร ๑ หมายเฉพาะตัวเอง ๑ หมายในตน ๑ หมายวิสัย ๑ ฯ ที่ว่าหมายโคจรนั้น ปรากฏในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า ดูก่อนอานนท์ ภิกษุนั้นควรตั้งจิตไว้ในภายใน สมาธินิมิต เบื้องต้นนั้น ผู้ยินดีในภายใน ชื่อว่า ผู้มีใจตั้งมั่น ดังนี้เป็นต้น ที่ว่าหมายเฉพาะตัวเองนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลายเป็นต้นว่า ทำภายในให้ผ่องใส ย่อมเล็งเห็นธรรมในธรรมภายใน ที่ว่าหมายในตนของตนนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นธรรมภายใน ที่หมายวิสัยนั้น มีปรากฏในคำทั้งหลาย เป็นต้นว่า ดูก่อนอานนท์ ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้ พระตถาคตรู้ยิ่งแล้ว ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้ คือ การถือความว่างเปล่าในภายใน เพราะไม่ทำไว้ในใจซึ่งนิมิตทั้งปวง ดังนี้ คำว่า วิสัย ก็คืออิสสริยฐานะ ๆ นั้น ได้แก่ผลสมาบัติ คือผลสมาบัติ ชื่อว่า เป็นอิสสยฐานะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่ว่าในที่นี้ควรเห็นว่า หมายในตนของตน ฯ คำว่า วัตถุนานัตตะนั้น ได้แก่ความเป็นต่าง ๆ แห่งวัตถุทั้งหลาย ถึงแม้ว่าในอันเป็นภวังค์ ซึ่งเป็นปัจจัยแห่งมโนวิญญาณที่แล่นไป ก็เรียกว่าเป็นวัตถุ เพราะเป็นที่เกิด เหมือนกับหมวด ๕ แห่งอายตนะ มีจักษุเป็นต้น ฯ การนึกอาศัยจิตอย่างเดียว คำว่า ในภายนอก หมายวิสัยแห่งวัตถุเหล่านั้น ซึ่งเป็นภายนอก ๖ ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

บาลี

ต่อนี้ไป เป็นเนื้อความในพระบาลี ว่าด้วยโคจรนานัตตญาณ ข้อนี้ท่านตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ความรู้จักกำหนดธรรมภายนอกเรียกว่า โคจรนานัตตญาณนั้น คืออย่างไร อย่างไรจึงเรียกว่า บุคคลกำหนดธรรมภายนอก

อย่างนี้ คือ บุคคลย่อมกำหนดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม อันเป็นภายนอก ฯ กำหนดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม อันเป็นภายนอกนั้น คือ กำหนดอย่างไร คือ กำหนดว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม เกิดขึ้นเพราะอวิชชา เกิดขึ้นเพราะตัณหา เกิดขึ้นเพราะกรรม เกิดขึ้นเพราะอาหาร เกิดขึ้นเพราะมหาภูตรูป ๔ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม เกิดขึ้นแล้ว มีขึ้นแล้ว ไม่มีก็มีขึ้นแล้ว มีขึ้นแล้วก็จะไม่มี รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นของมีที่สุด เป็นของไม่ประจำ ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เป็นของไม่เที่ยง เป็นของที่ปัจจัยตกแต่ง เป็นของเกิดขึ้นเพราะปัจจัย เป็นของมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา กำหนดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม ว่าเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่กำหนดว่าเป็นของเที่ยง กำหนดว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่กำหนดว่าเป็นสุข กำหนดว่าไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่กำหนดว่าเป็นตัวตน ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ใช่เพลิดเพลิน ย่อมปราศจากความยินดี ไม่ใช่ยินดี ย่อมให้ดับ ไม่ใช่ให้เกิด ย่อมสละ ไม่ใช่ถือไว้ เมื่อกำหนดว่าไม่เที่ยง ก็ละความเข้าใจว่าเที่ยง เมื่อกำหนดว่าเป็นทุกข์ ก็ละความเข้าใจว่าเป็นสุข เมื่อกำหนดว่าไม่ใช่ตัวตน ก็ละความเข้าใจว่าเป็นตัวตน เมื่อเบื่อหน่าย ก็ละความเพลิดเพลิน เมื่อปราศจากความยินดี ก็ละความยินดี เมื่อให้ดับ ก็ละความให้เกิด เมื่อละ ก็สละความยึดถือ ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า โคจรนานัตตะนั้น ได้แก่ความต่างกันแห่งวิสัย คำว่า ภายนอกนั้น ได้แก่วิสัยซึ่งเป็นภายนอก คือ นอกจากไปจากภายใน ดังนี้

บาลี

ต่อนี้ไป เป็นเนื้อความในพระบาลี ว่าด้วยจริยานานัตตญาณ ตามอาคตสถานว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ความรู้จักกำหนดจริยา เรียกว่า จริยานัตตญาณนั้น คืออย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า จริยานั้นมีอยู่ ๓ คือ วิญญาณจริยา ๑ อัญญาณจริยา ๑ ญาณจริยา ๑ ฯ วิญญาณจริยานั้น ได้แก่จริยานิกเพื่อจะเห็นรูป ชื่อเป็นอัพยากฤต ความรู้สึกทางตา ชื่อได้แก่การเป็นรูปเป็นวิญญาณจริยามโนธาตุอันเป็นวิบาก สำหรับยกขึ้นชื่ออารมณ์ ก็เป็นวิญญาณจริยาเพราะได้เห็นรูปแล้ว มโนวิญญาณธาตุชื่อเป็นวิบาก ก็ชื่อว่าเป็นวิญญาณจริยา เพราะถูกยกขึ้นโดยรูปแล้ว กิริยานิกชื่อเป็นอัพยากฤตเพื่อจะฟังเสียง ก็เป็นวิญญาณจริยา ความรู้สึกทางหู อันได้แก่ความได้ยินเสียง ก็เป็นวิญญาณจริยา วิบากมโนธาตุอันยกขึ้นชื่ออารมณ์ ก็ชื่อว่า เป็นวิญญาณจริยา เพราะได้ยินเสียงแล้ว มโนวิญญาณธาตุอันเป็นวิบาก ก็เป็นวิญญาณจริยา เพราะได้ยกขึ้นในเสียงแล้ว ส่วนความนึก ความรู้สึก ความยกขึ้นชื่ออารมณ์ ความถูกยกขึ้นในกลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรม ก็เรียกว่าวิญญาณจริยาทั้งนั้น

คำว่า วิญญาณจริยานั้น หมายความว่าอย่างไร หมายความว่าการเที่ยวไปแห่งวิญญาณโดยไม่มีราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา มานานุสัย เป็นการเที่ยวไปแห่งวิญญาณ อันปราศจากราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา ปราศจากอนุสัย ปราศจากกุศลกรรม และอกุศลกรรม ปราศจากกรรมที่มีโทษและกรรมที่ไม่มีโทษ ปราศจากกรรมดำกรรมขาว ปราศจากกรรมที่มีสุขเป็นกำไร มีทุกข์เป็นกำไร ปราศจากกรรมที่มีสุขเป็นวิบาก มีทุกข์เป็นวิบาก เที่ยวไปในความรู้สึก ใจความคือการเที่ยวไปแห่งจิตอันบริสุทธิ์ตามปกติ เรียกว่าวิญญาณจริยา ดังนี้

อัญญาณจริยานั้น คืออย่างไร คือการนึกชั่งเป็นอัพยากฤต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งความยินดีในรูป ชั่งเป็นที่พอใจ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งโทสะ ในรูปอันไม่เป็นที่พอใจ เพื่อความแล่นไปแห่งโมหะ ในสิ่งที่ตนเพ่งไม่ละเอียด เพื่อความแล่นไปแห่งมานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุสัย การแล่นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุสัย เหล่านั้น แต่ละอย่าง ๆ เรียกว่าอัญญาณจริยา ชื่งแปลว่า การเที่ยวไปแห่งความรู้ทั้งนั้น ฯ การเที่ยวไปแห่งความไม่รู้ ชื่งเรียกว่าอัญญาณจริยานี้ หมายความว่าอย่างไร หมายความว่า การเที่ยวไปแห่งจิต โดยมีราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุสัย เป็นการเที่ยวไปแห่งจิตประกอบกับกิเลส คือ ประกอบกับราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ วิจิกิจฉา อนุสัย เป็นการเที่ยวไปอันปราศจากกุศลกรรม ประกอบกับอกุศลกรรม และประกอบกับกรรมที่มีโทษ ปราศจากกรรมที่ไม่มีโทษ ประกอบกับกรรมดำ ปราศจากกรรมขาว ปราศจากกรรมที่มีสุขเป็นกำไร ประกอบกับกรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร ปราศจากกรรมที่มีสุขเป็นวิบาก ประกอบกับกรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก ดังนี้

ญาณจริยานั้น คือ อย่างไร คือ กิริยานึกอันเป็นอัพยากฤต เพื่ออนิจจานุปัสสนา เพื่อทุกขานุปัสสนา เพื่ออนัตตานุปัสสนา เพื่อนิพพิทานุปัสสนา เพื่อวิราคานุปัสสนา เพื่อนิโรธานุปัสสนา เพื่อปฏินิสสัคคานุปัสสนา เพื่อขยานุปัสสนา เพื่อวยานุปัสสนา เพื่อวิปริณามานุปัสสนา เพื่อนิมิตตานุปัสสนา เพื่ออัปปณิหิตานุปัสสนา เพื่อสุญญตานุปัสสนา เพื่อเห็นธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อรู้เห็นตามเป็นจริง เพื่อเล็งเห็นโทษ เพื่อความเพิกเฉย อนุปัสสนาเหล่านั้น เรียกว่าญาณจริยา การเล็งเห็นความหมุนออกไปก็ดี โสดาปัตติมรรคก็ดี การถึงพร้อมด้วยโสดาปัตติผลก็ดี สกทาคามิมรรคก็ดี การถึงพร้อมด้วยสกทาคามิผลก็ดี อนาคามิมรรคก็ดี การถึงพร้อมด้วยอนาคามิผลก็ดี อรหัตมรรคก็ดี การถึงพร้อมด้วยอรหัตผลก็ดี เรียกว่า

ญาณจริยาทั้งนั้น ญาณจริยานั้น หมายความว่า การเที่ยวไปแห่งจิต โดยไม่มีกิเลส ไม่มีกรรมที่เป็นอกุศล ที่มีโทษ ที่เป็นกรรมดำ ที่มีทุกข์เป็นกำไร ที่มีทุกข์เป็นวิบาก มีแต่กรรมที่เป็นกุศล กรรมที่ไม่มีโทษ กรรมขาว กรรมที่มีสุขเป็นกำไร กรรมที่มีสุขเป็นวิบาก ดังนี้ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้ ส่วนในอรรถกถามีกล่าวไว้แต่เพียงว่า การกำหนดจริยานั้น ได้แก่การกำหนดจริยา ๓ คือ วิญญาณจริยา อัญญาณจริยา ญาณจริยา และกล่าวว่า จะเรียกย่อ ๆ ว่า จริยาวัตถานะ ดังนี้ ก็ได้ ฯ จึงเป็นอันว่า ไม่มีเนื้อความพิสดารอันใดในเรื่องจริยา จึงของดไว้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กณฑที่ ๓๕

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยภูมินานัตตญาณ ธัมมนานัตตญาณ

กถํ จตุธมฺมววตฺถาเน ปญฺญา ภูมินานตฺเต ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๕ ว่าด้วยภูมินานัตตญาณ ธัมมนานัตตญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยภูมินานัตตญาณนั้นว่า พระสารีบุตรอัครสาวกได้ยกคำถามขึ้นตั้งไว้ว่า ความรู้จักกำหนดธรรม ๔ เรียกว่าภูมินานัตตญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วแก้ไขไว้

ว่า ภูมิมีอยู่ ๓ คือ กามาวจรภูมิ ๑ รูปาวจรภูมิ ๑ อรูปาวจรภูมิ ๑ อปริยาปันภูมิ ๑ ฯ กามาวจรภูมินั้น ได้แก่ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีในเบื้องต่ำ ตั้งแต่อเวจีนรกขึ้นมา มีในเบื้องบน ตั้งแต่สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวัสวัตดีลงมา ฯ รูปาวจรภูมินั้น ได้แก่ธรรม คือ จิต และเจตสิกของผู้ได้รูปฌาน ผู้เกิด ผู้อยู่เป็นสุขในพรหมโลก ตั้งแต่ชั้นอกนิฏฐาลงมาถึงชั้นต่ำ ฯ อรูปาวจรภูมินั้น ได้แก่จิต และเจตสิกของผู้ได้อรูปฌาน ผู้เข้าอรูปฌาน ผู้เกิด ผู้อยู่เป็นสุขในสวรรค์ชั้นไม่มีรูป ๔ ชั้น คือ ชั้นอากาสานัญจายตนะ เป็นเบื้องต่ำ ชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นที่สุด ฯ อปริยาปันภูมินั้น ได้แก่มรรคผล และธาตุอันไม่มีปัจจัยตกแต่ง ฯ ยังมีภูมิอีก ๔ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปาวจรสมาบัติ ๔ ปฏิปทา ๔ อารมณ์ ๔ อริยวงศ์ ๔ สังคหวัตถุ ๔ จักร ๔ บทแห่งธรรม ๔ ความรู้จักภูมิ ๔ นี้ เรียกว่าภูมินานัตตญาณ ดังนี้ สมเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า กำหนดธรรม ๔ นั้น ได้แก่กำหนดธรรมหมวดละ ๔ ๆ มีกามาวจรภูมิเป็นต้น คำว่า ภูมินั้น หมายแผ่นดินก็มี ดังในคำว่า ของที่ตั้งอยู่ในภูมิ และของที่ตั้งอยู่ในเวหาเป็นต้น หมายวิสัยก็มี เช่นในคำว่า ลูกเอ๋ย เจ้าอย่าเกี่ยวข้องกับสิ่งที่ไม่ใช่ภูมิ หมายที่เกิดก็มี เช่นในคำว่า ในภูมิอันเป็นสุข อันเป็นชั้นกามาวจรเป็นต้น แต่ในที่นี้หมายส่วนแห่งธรรม หรือหมายกำหนดแห่งขอธรรม ดังที่แสดงมาแล้วตามพระบาลีนั้น ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า ภูมินานัตตญาณนั้น ได้แก่การรู้จักภูมิต่าง ๆ คือ รู้จักภูมิ ๔ แห่งที่เกิดอันได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ

อปริยาบนภูมิ และรู้จักภูมิ ๔ คือ หมวด ๔ แห่งธรรม มีคำว่า สติ-ปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ดังนี้

ต่อนี้ไป ว่าด้วยธัมมนานัตตญาณ ตามวาระพระบาลี ฯ ธัมมนานัตตญาณ คือ ความรู้จักความต่างกันแห่งธรรม ตามพระบาลีนั้นว่า บุคคลย่อมกำหนดธรรมอันเป็นกามาวจร ว่าเป็นกุศลก็ม เป็นอกุศลก็ม เป็นอัพยากฤตก็มี กำหนดธรรมอันเป็นรูปาวจร และอรูปาวจร อปริยาบัน ว่าเป็นกุศล ว่าเป็นอัพยากฤต

ข้อกำหนดธรรมอันเป็นกามาวจรว่า เป็นกุศล เป็นอกุศล เป็นอัพยากฤตนั้น คืออย่างไร คือ กำหนดกุศลกรรมบถ ๑๐ ว่าเป็นกุศล กำหนดอกุศลกรรมบถ ๑๐ ว่าเป็นอกุศล กำหนดรูป ๑ วิบาก ๑ กิริยา ๑ ว่าเป็นอัพยากฤต

กำหนดธรรมอันเป็นรูปาวจร ว่าเป็นกุศล เป็นอัพยากฤตนั้น คือ อย่างไร คือ กำหนดฌาน ๔ ของผู้ตั้งอยู่ในโลกนี้ว่าเป็นกุศล กำหนดฌาน ๔ ของผู้เกิดอยู่ในพรหมโลกว่าเป็นอัพยากฤต

กำหนดธรรมอันเป็นอรูปาวจร ว่าเป็นกุศล เป็นอัพยากฤตนั้น คือ อย่างไร คือ กำหนดอรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของผู้อยู่ในโลกนี้ว่า เป็นกุศล กำหนดอรูปาวจรสมาบัติ ๔ ของผู้เกิดอยู่ในพรหมโลกว่า เป็นอัพยากฤต

กำหนดธรรมอันเป็นอปริยาบันว่า เป็นกุศล เป็นอัพยากฤตนั้น คือ อย่างไร คือ กำหนดอริยมรรค ๔ ว่าเป็นกุศล กำหนดสามัญผล ๔ และนิพพาน ว่าเป็นอัพยากฤต

ธรรม ๖ อย่าง มีความปราโมทย์เป็นมูลราก คือ เมื่อบุคคลกระทำไว้ในใจว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ปราโมทย์ย่อมเกิด เกิดปราโมทย์แล้ว ปีติก็เกิด เกิดปีติแล้ว กายก็สงบ กายสงบแล้ว ก็ได้เสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่นก็รู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ก็เบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่ายก็คลาย เมื่อคลายก็หลุดพ้น ฯ การกระทำไว้ในใจว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนนั้น

หมายการกระทำไว้ในใจ ซึ่งรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเรียกว่าขันธ์ ๕ และหมายอายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนาอันเกิดจากสัมผัส ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูป ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ดังที่เคยยกขึ้นแสดงมาแล้วนั้น ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นตัวตน

ธรรม ๘ อย่าง มีการกระทำไว้ในใจโดยถูกทางเป็นมูลราก คือ เมื่อบุคคลกระทำไว้ในใจโดยถูกทางว่า ขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นตัวตน แล้วธรรม ๘ อย่าง คือ ปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ความรู้เห็นตามเป็นจริง ความเบื่อหน่าย ความคลาย ความหลุดพ้น ก็เกิดขึ้น การรู้เห็นตามเป็นจริงนั้น ได้แก่การรู้เห็นในอริยสัจ ๔ คือ รู้ว่า อันนี้เป็นทุกข์ อันนี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อันนี้เป็นความดับทุกข์ อันนี้เป็นทางไปถึงความดับทุกข์

ความต่างกันมีอยู่ ๘ อย่าง คือ ความต่างกันแห่งผัสสะ ย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยความต่างกันแห่งเหตุ ได้ความในข้อนี้ว่า ธาตุต่าง ๆ ทำให้เกิดผัสสะต่าง ๆ ผัสสะต่าง ๆ ทำให้เกิดเวทนาต่าง ๆ เวทนาต่าง ๆ ทำให้เกิดสัญญาต่าง ๆ สัญญาต่าง ๆ ทำให้เกิดความดำริต่าง ๆ ความดำริต่าง ๆ ทำให้เกิดความพอใจต่าง ๆ ความพอใจต่าง ๆ ทำให้เกิดความเร่าร้อนต่าง ๆ ความเร่าร้อนต่าง ๆ ทำให้เกิดการแสวงหาต่าง ๆ การแสวงหาต่าง ๆ ทำให้เกิดการได้ต่าง ๆ การรู้สิ่งทั้ง ๘ ซึ่งเกิดขึ้นโดยความเกิดขึ้นต่อ ๆ กันไป อันได้แก่ธาตุ ทำให้เกิดผัสสะ เวทนา สัญญา ความดำริ ความพอใจ ความเร่าร้อน ความแสวงหา ความได้

ดังกล่าวมาแล้วนี้ เรียกว่าธัมมนานัตตญาณ ดังนี้ สันเนื่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า การกำหนดธรรมนั้น ได้แก่การกำหนดธรรมอย่างละ ๙ ๆ คือ ธรรมที่เป็นกามาวจรกุศลเป็นต้นแผนก ๑ ธรรมที่มีความปราโมทย์เป็นมูลรากแผนก ๑ ธรรมที่มีการกระทำไว้ในใจโดยถูกทางเป็นมูลรากแผนก ๑ ดังนี้ ฯ สันเนื่อความในอรรถกถาที่ควรยกมาแสดงเพียงเท่านี้.

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า ธัมมนานัตตญาณ ซึ่งแสดงมาแล้วนั้น ได้แก่ความรู้จัก ความต่างกันแห่งธรรม ก็ความต่างกันแห่งธรรมนั้น ท่านยกขึ้นแสดงไว้เป็น ๓ แผนก คือ ว่าด้วยธรรมที่เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร อปริยาบัน แผนก ๑ ว่าด้วยธรรมที่มีปราโมทย์เป็นรากเหง้าแผนก ๑ ว่าด้วยธรรมที่มีการกระทำไว้ในใจโดยถูกทางเป็นมูลรากแผนก ๑ ซึ่งมีเนื้อความพิสดารดังที่ได้แสดงมาแล้วตามวาระพระบาลี ฯ ธรรมที่มีปราโมทย์เป็นมูลรากนั้น มีอยู่ ๙ คือ นับทั้งปราโมทย์ด้วย เมื่อปราโมทย์เกิดแล้ว ก็เกิดปีติ ปัสสัทธิ สุข สมาธิ ความรู้เห็นตามเป็นจริง ความเบื่อหน่าย ความคลาย ความหลุดพ้น เป็นลำดับไป ฯ คำว่า ธรรม ๙ มีการกระทำไว้ในใจโดยถูกทางเป็นรากเหง้านั้น คือ นับการกระทำไว้ในใจโดยถูกทางเข้าด้วยจึงเป็น ๙ แต่ธรรมทั้ง ๙ นั้น ท่านกล่าวว่าเกิดขึ้นแก่ผู้เห็นธาตุ ๔ ขันธ์ ๕ เป็นต้น ว่าเป็น อนิจฺจ ทุกฺข อนตฺตา ดังที่แสดงมา สันเนื่อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๖

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยญาตัฏฐญาณและปฏิสัมภิทาญาณ

กถ ๎ อภิญฺญาปญฺญา ญาตฏฺเฐน ญาณ ๎ ฯ ปริญฺญาปญฺญา ตีรณฏฺเฐน ญาณ ๎ ปหานปญฺญา ปริจฺจาคฏฺเฐน ญาณ ๎ ภาวนาปญฺญา เอกรสฏฺเฐน ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๖ ว่าด้วยญาตัฏฐญาณและปฏิสัมภิทาญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยญาณตัฏฐญาณ บัญญารู้ยิ่งเรียกว่าญาตัฏฐญาณนั้น คือ อย่างไร คือ บัญญารอบรู้ เรียกว่าตีรณัฏฐญาณ บัญญาละเรียกว่า ปริจาคัฏฐญาณ บัญญาอบรม เรียกว่าเอกรสัฏฐญาณ บัญญากระทำให้แจ้ง เรียกว่าผัสส-นัฏฐญาณ ธรรมใดอันบุคคลรู้ยิ่งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าบุคคลรู้แล้ว ธรรมใด ๆ บุคคลรู้รอบแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าบุคคลไตร่ตรองแล้ว ธรรมใด ๆ บุคคลละแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าบุคคลสละเสีย ธรรมใด ๆ บุคคลรู้รอบแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าบุคคลไตร่ตรองแล้ว ธรรมใด ๆ บุคคลละแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าบุคคลสละแล้ว ธรรมใด ๆ บุคคลอบรมแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่ามีรสอันเดียว ธรรมใด ๆ บุคคลทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้น ๆ ชื่อว่าบุคคลถูกต้องแล้ว สิ่งนั้นชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าบัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น บัญญารู้ยิ่ง

จึงเรียกว่าญาตัฏฐญาณ บัญญารอบรู้เรียกว่าตีรณัฏฐญาณ บัญญาละเรียกว่าปริจาคัฏฐญาณ บัญญาอบรมเรียกว่าเอกรสัฏฐญาณ บัญญากระทำให้แจ้ง เรียกว่าผัสสนัฏฐญาณ สันเนื้อความตามวาระพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า บัญญารู้ยิ่งนั้น ได้แก่บัญญาอันรู้ชัดซึ่งธรรมทั้งหลาย มีความเปลี่ยนแปลงไปเป็นต้น เป็นสภาพ ก็บัญญาอันรู้นั้นเรียกว่าอภิญญา เพราะหมายความว่า เป็นการรู้งามซึ่งธรรมนั้น ๆ คือรู้ชัดซึ่งสภาพ ด้วยคำว่า ยิ่ง ชี้หมายความว่างาม ฯ คำว่า ญาตัฏฐญาณนั้น ได้แก่ความรู้ตามสภาพแห่งความรู้ คำว่า บัญญารอบรู้นั้น ได้แก่บัญญาเป็นเครื่องรู้ ก็บัญญาเป็นเครื่องรู้นั้น ก็เรียกว่าปริญญา เพราะหมายความว่าเป็นความรู้อันแนบแน่น คือ รู้จักสามัญลักษณะ มี อนิจจัง เป็นต้น และให้สำเร็จกิจของตนด้วยคำว่ารอบ ชี้หมายความว่า ให้แนบแน่น คำว่า ตีรณัฏฐญาณนั้น ได้แก่ความรู้ชัดซึ่งสภาพด้วยการเข้าไปกำหนดไว้ ๑ ความรู้ชัดซึ่งสภาพแห่งการพิจารณา ๑ คำว่า บัญญาในการละนั้น ได้แก่บัญญาเป็นเครื่องละชั่งความเข้าใจว่าเที่ยงเป็นต้น คำว่า ปริจาคัฏฐญาณนั้น ได้แก่ความรู้ชัดซึ่งสภาพ อันเป็นเครื่องสละ คำว่า บัญญาอบรมนั้น ได้แก่บัญญาทำให้เจริญ คำว่า เอกรสัฏฐญาณนั้น ได้แก่ความรู้ชัดซึ่งสภาพแห่งจิต ๑ ฯ อีกอย่างหนึ่งว่า ได้แก่ความรู้ชัดซึ่งสภาพแห่งรสอันเดียว คือ วิมุตติรส คำว่า บัญญากระทำให้แจ้งนั้น ได้แก่บัญญาอันกระทำให้ชัดเจน คือ บัญญาแทงตลอด และบัญญาทำให้ได้ คำว่า ผัสสนัฏฐญาณนั้น ได้แก่ความรู้แจ้งชัดซึ่งมีการได้เป็นสภาพ คือ การได้แทงตลอด และการได้กระทำให้แจ้ง ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

บาลี

ต่อนี้ไป เป็นเนื้อความในพระบาลี ว่าด้วยอรรถปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้น ในข้อนี้มีเนื้อความว่า บัญญารู้จักความต่างกันแห่งอรรถ เรียกว่า

อรรถปฏิสัมภิทาญาณนั้น คือ อย่างไร คือ ความรู้จักความต่างกัน แห่งธรรม เรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทาญาณ ธรรมรู้จักซึ่งความต่างกัน แห่งนิรุตติเรียกว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ ความรู้จักความต่างกันแห่งปฏิภาณเรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ธรรมเหล่านี้ คือ สัทธินทรีย วิริยินทรีย สตินทรีย สมาธินทรีย ปัญญินทรีย์ ซึ่งมีความหมายต่าง ๆ กัน บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่ารู้แจ้งแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักซึ่งความต่างกัน แห่งธรรม จึงเรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทาญาณ

ธรรมเหล่านี้ คือ ความหมายแห่งคำว่าอธิโมกข์ ความหมายแห่งคำว่า ประคองไว้ ความหมายแห่งคำว่าเข้าไปปรากฏ ความหมายแห่งคำว่าไม่ฟุ้งซ่าน ความหมายแห่งคำว่า เห็น เหล่านี้ย่อมมีความต่าง ๆ กัน เนื้อความต่าง ๆ กันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งอรรถ จึงเรียกว่าอรรถปฏิสัมภิทาญาณ

พยัญชนะและภาษา สำหรับแสดงธรรมทั้ง ๕ และสำหรับแสดงอรรถทั้ง ๕ ย่อมมีอยู่ ธรรมนิรุตติ คือ คำพูดถึงอรรถย่อมเป็นอย่างหนึ่ง อรรถนิรุตติ คือ คำพูดถึงอรรถย่อมเป็นอย่างหนึ่ง นิรุตติ ซึ่งต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ก็ชื่อว่าแทงตลอดด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งนิรุตติ จึงเรียกว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ญาณในธรรมทั้ง ๕ มีอยู่ ญาณในอรรถทั้ง ๕ มีอยู่ ญาณในนิรุตติ ๑๐ มีอยู่ ญาณในธรรมก็อย่างหนึ่ง ญาณในอรรถก็อย่างหนึ่ง ญาณในนิรุตติก็อย่างหนึ่ง ญาณซึ่งต่าง ๆ กันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ก็ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งปฏิภาณ จึงเรียกปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ธรรม คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ มีอยู่ ธรรม คือ สัทธาพละก็อย่างหนึ่งธรรม คือวิริยพละก็อย่างหนึ่ง ธรรมคือสติพละก็อย่างหนึ่ง ธรรมคือ สมาธิพละก็อย่างหนึ่ง ธรรม คือ ปัญญา-

พละอย่างหนึ่ง ธรรมที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ก็ชื่อว่าแทงตลอดด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกัน แห่งธรรม จึงเรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทาญาณ

ความหมายแห่งคำว่าไม่หวั่นไหว เพราะความไม่เชื่อ ความหมายแห่งคำว่าไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน ความหมายแห่งคำว่าไม่หวั่นไหวเพราะความเผลอ ความหมายแห่งคำว่าไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน ความหมายแห่งคำว่าหวั่นไหวเพราะความไม่รู้ ย่อมมีอยู่ ความหมายแห่งคำเหล่านี้ย่อมต่าง ๆ กันทั้งนั้น ความหมายที่ต่าง ๆ กันนี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งอรรถ จึงเรียกว่าอรรถปฏิสัมภิทาญาณ พยัญชนะและภาษา แสดงธรรม ๕ แสดงอรรถ ๕ ย่อมต่างกัน ภาษาที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดได้ด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งนิรุตติ จึงเรียกว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ญาณในธรรมทั้ง ๕ ญาณในอรรถทั้ง ๕ ญาณในนิรุตติ ๑๐ ย่อมต่าง ๆ กัน ญาณที่ต่าง ๆ กันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งปฏิภาณ จึงเรียกว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ธรรม คือ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ แต่ธรรมคือโพชฌงค์เหล่านี้ ย่อมต่าง ๆ กันทั้งนั้น ธรรมที่ต่าง ๆ กันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดได้ด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้นความรู้จักความต่างกันแห่งธรรม จึงเรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทาญาณ

ความหมายแห่งคำว่าเข้าไปปรากฏ ความหมายแห่งคำว่าเลือกเฟ้น และแห่งคำว่าประคอง แห่งคำว่าผ่านไป แห่งคำว่าสงบ แห่งคำว่าไม่ฟุ้งซ่าน แห่งคำว่าเพิกเฉย เหล่านี้ ล้วนแต่ต่างกันทั้งนั้น ความหมายที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยธรรมใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยธรรมนั้น

เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งอรรถ จึงเรียกว่าอรรถปฏิสัมภิทาญาณ

พยัญชนะและภาษา เพื่อแสดงธรรมทั้ง ๗ แสดงอรรถทั้ง ๗ นั้น ย่อมต่าง ๆ กัน ภาษาที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใดชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งภาษา จึงเรียกว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ญาณในธรรม ๗ มีอยู่ ญาณในอรรถ ๗ มีอยู่ ญาณในนิรุตติ ๑๔ มีอยู่ แต่สิ่งเหล่านี้ต่างกันทั้งนั้น ญาณที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ก็ชื่อแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งปฏิภาณ จึงเรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ

ธรรม คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เหล่านี้ ล้วนแต่ต่างกันทั้งนั้น ธรรมที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งธรรม จึงเรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทาญาณ

อรรถ คือ ความหมายแห่งคำว่าเห็น และแห่งคำว่าปลูกอารมณ์ คำว่า กำหนด คำว่า ตั้งขึ้นดี คำว่า ผ่องใส คำว่า ประคอง คำว่า เข้าไปตั้งอยู่ คำว่า ไม่ฟั่งซ่าน ซึ่งเป็นความหมายแห่งองค์อริยมรรค ๘ นั้น ล้วนแต่มีอรรถต่างกัน อรรถที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งอรรถ จึงเรียกว่าอรรถปฏิสัมภิทาญาณ

พยัญชนะและภาษาสำหรับแสดงธรรม ๘ และอรรถ ๘ นั้น ล้วนแต่ต่างกันทั้งนั้น ภาษาที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้วด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งนิรุตติ จึงเรียกว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ญาณในธรรม ๘ และในอรรถ ๖ ในนิรุตติ ๑๖ ล้วนแต่ต่างกันทั้งนั้น ญาณที่ต่างกันเหล่านี้ บุคคลรู้ด้วยญาณใด ชื่อว่าแทงตลอดแล้ว

ด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักความต่างกันแห่งปฏิภาณ จึงเรียกว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ นั้น เป็นของแห่งพระอริยบุคคลทั้งหลาย เนื้อความที่จุบันในปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ นั้น เป็นของแจ่มแจ้ง และเป็นของรู้ได้ง่ายเหมือนกับทุกขสัจ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้แสดงอรรถปฏิสัมภิทาญาณเสีย แล้วแสดงธรรมปฏิสัมภิทาญาณต่อไป เพราะอรรถนั้น เป็นวิสัยแห่งธรรมอันเป็นเหตุ แล้วแสดงนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ เพราะเป็นวิสัยแห่งนิรุตติทั้ง ๒ นั้น แล้วแสดงปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถา และในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยวิหารัฏฐญาณเบื้องต้น

กถํ วิหารนานตฺเต ปญฺญา วิหารฏฺเเ ญาณํ สมาปตฺตินานตฺเต ปญฺญา สมาปตฺตฏฺเเ ญาณํ วิหารสมาปตฺตินานตฺเต ปญฺญา วิหารสมาปตฺตฏฺเเ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๗ ว่าด้วยวิหารัฏฐญาณเบื้องต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลีอันมีในญาณเกถา ข้อว่าด้วยวิหารัฏฐ-ญาณเป็นต้นนั้นว่า ความรู้จักความต่างกันแห่งวิหารธรรม ชื่อว่าวิหารัฏฐ-ญาณ ความรู้จักความต่างกันแห่งสมาบัติ เรียกว่าสมาบัตตัฏฐญาณ ความรู้จักความต่างกันแห่งวิหารสมาบัติ เรียกว่าวิหารสมาบัตตัฏฐญาณ นั้น คืออย่างไร

คือ บุคคลเห็นนิมิตว่าเป็นภัย ก็ถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะน้อมไปในความไม่มีนิมิต อันนี้เรียกว่าอนิมิตตวิหาร บุคคลผู้เล็งเห็นปณิธิว่าเป็นภัย ย่อมถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะใจน้อมไปในอัปปณิหิตะ อันนี้เรียกว่าอัปปณิหิตวิหาร บุคคลผู้เล็งเห็นอภินิเวส คือความถืออยู่ว่ามีอยู่ ว่าเป็นภัยก็ต้องถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะมีใจน้อมไปในสุญญตะ อันนี้เรียกว่าสุญญตวิหาร

บุคคลผู้เล็งเห็นนิมิตว่าเป็นภัย เพ่งความเป็นไป นึกถึงนิโรธนิพพาน อันไม่มีนิมิตแล้ว จึงเข้าเพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิต อันนี้เรียกว่าอนิมิตตสมาบัติ ผู้เล็งเห็นปณิธิว่าเป็นภัย เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิโรธนิพพานว่าไม่มีปณิธิแล้วจึงเข้า เพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีปณิธิ อันนี้เรียกว่าอัปปณิหิตสมาบัติ ผู้เล็งเห็นความถือว่ามีอยู่เป็นอยู่ว่าเป็นภัย จึงเพ่งความเป็นไปแล้วนึกถึงนิโรธนิพพานอันเป็นสุญญตะแล้วจึงเข้า เพราะมีใจน้อมไปในสุญญตะ อันนี้เรียกว่าสุญญต-สมาบัติ

ผู้เล็งเห็นนิมิตว่าเป็นภัยถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิต เข้าไปเพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิโรธนิพพาน อันไม่มีนิมิต จึงมาถึงพร้อม คือ เข้าสมาบัติ อันนี้เรียกว่าอนิมิตตวิหารสมาบัติ ผู้เล็งเห็นปณิธิว่าเป็นภัยถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีปณิธิ เพ่งความเป็นไปแล้วนึกถึงนิโรธนิพพานอันไม่มีปณิธิ แล้วจึงเข้าสมาบัติ อันนี้เรียกว่า

อัปปณิหิตวิหารสมาบัติ ผู้เล็งเห็นความถือว่ามีอยู่เป็นอยู่ว่าเป็นภัยถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะมีใจน้อมไปในสุญญตะ เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิโรธนิพพานอันเป็นสุญญตะ จึงเข้าสมาบัติ อันนี้เรียกว่าสุญญตวิหารสมาบัติ

ผู้เล็งเห็นนิมิต คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เล็งเห็นนิมิต คือ อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัญหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่าเป็นภัยถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิต อันนี้เรียกว่าอนิมิตวิหาร ถ้าเห็นสิ่งทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้นว่าเป็นปณิธิ คือ เป็นที่ตั้ง แล้วจึงเห็นความเสื่อม ก็เรียกว่าอัปปณิหิตวิหาร ถ้ามีใจน้อมไปในสุญญตะ คือ ความว่างเปล่า ก็เรียกว่าสุญญตวิหาร

ผู้เล็งเห็นนิมิตมีรูปเป็นต้นว่าเป็นภัย เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิโรธนิพพานอันไม่มีนิมิต เพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิต แล้วจึงเข้าสมาบัติ ก็เรียกว่าอนิมิตสมาบัติ ผู้เล็งเห็นที่ตั้งคือรูปเป็นต้น ว่าเป็นภัย เพ่งความเป็นไป นึกถึงนิโรธนิพพานอันไม่มีที่ตั้งแล้วจึงเข้าสมาบัติ เพราะมีใจน้อมไปในความไม่มีที่ตั้ง ก็เรียกว่าอัปปณิหิตสมาบัติ ผู้เล็งเห็นความยึดถือรูปเป็นต้น ว่าเป็นภัย เพ่งความเป็นไป นึกถึงนิโรธ นิพพานอันเป็นสุญญตะ แล้วเข้าสมาบัติ เพราะใจน้อมไปในสุญญตะ ก็เรียกว่าสุญญตสมาบัติ

ผู้เล็งเห็นเครื่องหมายมีรูปเป็นต้น ว่าเป็นภัย มีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิตถูกต้องแล้ว ๆ จึงเห็นความเสื่อม เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิโรธ นิพพานอันไม่มีนิมิตจึงเข้าสมาบัติ ก็เรียกว่าอนิมิตตวิหารสมาบัติ ถ้ามีใจน้อมไปในความไม่มีที่ตั้ง จึงเข้าสมาบัติ ก็เรียกว่าอัปปณิหิตวิหารสมาบัติ ผู้เล็งเห็นความยึดถือรูปเป็นต้น ว่าเป็นภัย มีใจน้อมไปในสุญญตะ

ถูกต้อง ๆ แล้วจึงเห็นความเสื่อม เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิโรธนิพพานอันเป็นสุญญตะ ก็เรียกว่าสุญญตวิหารสมาบัติ สันเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ญาณ ๓ มีวิหารัฏฐญาณเป็นต้น เป็นญาณของพระอริยบุคคลทั้งนั้น ความรู้จักซึ่งความหมายแห่งคำว่าวิหารธรรม เรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักซึ่งความหมายแห่งคำว่าสมาบัติ เรียกว่าอรรถปฏิสัมภิทา ความรู้จักซึ่งความเป็นของแห่งธรรม เรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้จักนิพพาน เรียกว่าอรรถปฏิสัมภิทา ฯ คำว่า ความต่างกันแห่งวิหารธรรมนั้น ได้แก่ความต่างกันแห่งธรรมอันเป็นเครื่องอยู่ คือ วิปัสสนา มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น คำว่า วิหารนั้น ได้แก่วิปัสสนา คำว่า ความต่างกันแห่งสมาบัตินั้น ได้แก่ความต่างกันแห่งผลสมาบัติ มีความไม่มีนิมิตเป็นต้น ก็คำว่าสมาบัตินั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นไปในจิตและเจตสิก ซึ่งเป็นผลแห่งโลกุตตระ คำว่า ความต่างกันแห่งวิหารสมาบัตินั้น หมายทั้งวิปัสสนาและโลกุตตรผล ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า เนื้อความทั้งหลายที่แสดงมาแล้วนี้ มีข้อใหญ่ใจความอยู่ ๓ ข้อ คือ ข้อว่าด้วยวิหารัฏฐญาณ ๑ ข้อว่าด้วยสมาบัติฏฐญาณ ๑ ข้อว่าด้วยวิหารสมาบัติฏฐญาณ ๑ ญาณทั้ง ๓ นั้น หมายถึงความรู้ซึ่งความต่างกันแห่งสิ่งนั้น ๆ คือ ความรู้จักความต่างกันแห่งวิหารธรรม ๑ ความรู้จักความต่างกันแห่งสมาบัติ ๑ ความรู้จักความต่างกันแห่งวิหารสมาบัติ ๑ ฯ ความรู้จักความต่างกันแห่งวิหารธรรม ได้แก่รู้ว่า วิหารธรรมนั้น มีอยู่ ๓ คือ อนิมิตตวิหารธรรม ซึ่งได้แก่การเล็งเห็นความไม่มีนิมิต ๑ อัปปณิหิตวิหารธรรม ซึ่งได้แก่การเล็งเห็นความไม่มี

ทั้ง ๑ สุญญตวิหารธรรม ซึ่งได้แก่การเล็งเห็นความว่างเปล่า ๑ คำว่าถูกต้องแล้วๆ จึงเห็นความเสื่อมนั้น หมายความว่า ถูกต้องธรรมนั้นๆ ด้วยใจ คือ กระทำให้แจ้งด้วยปัญญา แล้วจึงแลเห็นความเสื่อมไปแห่งสิ่งนั้นๆ

คำว่า ความรู้จักความต่างกันแห่งสมาบัติ ได้แก่รู้ว่า สมาบัตินั้นมีอยู่ ๓ คือ อนิมิตสมาบัติ ๑ อัปปณิหิตสมาบัติ ๑ สุญญตสมาบัติ ๑ ฯ อนิมิตสมาบัตินั้น ได้แก่การเห็นนิมิตว่าเป็นภัย แล้วมีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิตแห่งความเป็นไปแห่งสังขาร นึกถึงนิพพานอันไม่มีนิมิต แล้วจึงเข้าสมาบัติ ฯ อัปปณิหิตสมาบัตินั้น ได้แก่การเห็นที่ตั้งคือสังขารว่าเป็นภัย แล้วมีใจน้อมไปในความไม่มีที่ตั้ง เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิพพานอันไม่มีที่ตั้ง จึงเข้าสมาบัติ ฯ สุญญตสมาบัตินั้น ได้แก่การเล็งเห็นความว่างเปล่า เพ่งความเป็นไป นึกถึงนิพพานอันเป็นสุญญตะแล้วจึงเข้าสมาบัติ

คำว่า วิหารสมาบัตินั้น ได้แก่การเลงเห็นนิมิตว่าเป็นภัย แล้วมีใจน้อมไปในความไม่มีนิมิตถูกต้องแล้วๆ จึงเห็นความเสื่อม เพ่งความเป็นไปแล้วนึกถึงนิพพานอันไม่มีนิมิตจึงเข้าสมาบัติ อันนี้เรียกว่า อนิมิตวิหาร-สมาบัติ ฯ การเล็งเห็นที่ตั้งว่าเป็นภัย มีใจน้อมไปในความไม่มีที่ตั้งถูกต้องแล้วๆ จึงเห็นความเสื่อม เพ่งความเป็นไป แล้วนึกถึงนิพพานอันไม่มีที่ตั้งจึงเข้าสมาบัติ เรียกว่าอัปปณิหิตวิหารสมาบัติ ฯ การเล็งเห็นความยึดถือว่าเป็นภัย มีใจน้อมไปในความว่างเปล่าถูกต้องแล้วๆ จึงเห็นความเสื่อม เพ่งความเป็นไป นึกถึงนิพพานอันเป็นของว่างเปล่าแล้วจึงเข้าสมาบัติ อันนี้เรียกว่าสุญญตวิหารสมาบัติ .

ก็คำว่า นิมิตก็ดี ที่ตั้งก็ดี ขอให้เข้าใจว่าหมายขันธ์ ๕, อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔

เจโตวิมุตติ ๕ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ดังที่เคยแสดงมาแล้ว นั่น ๆ สิ่งเหล่านั้นแหละท่านเรียกว่านิมิต เรียกว่าหมาย ที่เรียกว่านิมิตนั่น คือ เรียกว่าเป็นเครื่องหมายแห่งกิเลส ที่เรียกว่าหมายนั่น คือ เรียกว่าเป็นหมายแห่งกิเลส อธิบายว่า กิเลสย่อมมีสิ่งเหล่านั้นเป็นเครื่องหมาย มีสิ่งเหล่านั้นเป็นหมาย ส่วนสิ่งที่ไม่มีนิมิต ไม่มีหมาย เป็นของว่างเปล่านั้น ได้แก่ นิพพาน เพราะนิพพานไม่มีสิ่งเหล่านั้น ไม่เป็นหมายแห่งสิ่งเหล่านั้น เปล่าจากสิ่งเหล่านั้น นิพพานไม่มีกิเลส ไม่เป็นหมายแห่งกิเลส ว่างเปล่าจากกิเลส ฯ ที่เรียกว่าวิหารธรรม ซึ่งแปลว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่นั้น อธิบายว่า พระอริยบุคคลย่อมอยู่ด้วยธรรมนั่น ๆ ในเวลาท่านเข้าที่สงัด คือ เมื่อท่านเข้าที่สงัด ท่านถือธรรมใด ๆ เป็นอารมณ์ ก็เรียกว่าท่านอยู่ด้วยธรรมนั่น ๆ คือ ถ้าท่านเจริญเมตตาอยู่ ก็เรียกว่าอยู่ด้วยเมตตา เมตตานั่นก็เรียกวิหารธรรมของท่าน เมื่อท่านเจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขาอยู่ ก็เรียกว่าท่านอยู่ด้วยกรุณา มุทิตา อุเบกขา กรุณา มุทิตา อุเบกขานั่น ก็เรียกว่าวิหารธรรมของท่าน เรียกว่าเป็นเครื่องอยู่ของท่าน เพราะฉะนั้น จงให้เข้าใจว่า วิหารธรรมก็ดี สมาบัติก็ดี วิหารสมาบัติก็ดี ทั้ง ๓ นี้เป็นคุณธรรมของพระอริยเจ้าทั้งนั้น สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็ม ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๘
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยอานันตริกสมาธิญาณ

กถํ อวิกฺเขปปริสุทฺธตฺตา อาสวสมุจฺเฉทปญฺญา อานนฺตริกสมาธิสมฺ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๘ ว่าด้วยอานันตริกสมาธิญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระ-

พุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยอานันตริกสมาธิญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าตั้งคำถามไว้ว่า ความรู้จักตัดอาสวะ เรียกว่าอานันตริกสมาธิญาณ เพราะเป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ด้วยความไม่ฟุ้งซ่านนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ด้วยอำนาจเนกขัมมะ ความไม่ฟุ้งซ่าน เรียกว่าสมาธิ-ญาณ ย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น เป็นอันว่า สมถะเป็นปฐม ญาณเป็นภายหลัง ความสิ้นอาสวะทั้งหลายย่อมมีด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักตัดอาสวะจึงเรียกว่า อานันตริกสมาธิญาณ, เพราะเป็นของบริสุทธิ์ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน

คำว่า อาสวะนั้น ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชา-สวะ ฯ อาสวะเหล่านั้น สิ้นไปในที่ไหน ฯ อาสวะ ทิฏฐิ ย่อมสิ้นไปโดยไม่เหลือ ด้วยโสดาปัตติมรรค อาสวะ คือ กาม อันเป็นเหตุให้ไปอบาย และอาสวะ คือ ภพ อันเป็นเหตุให้ไปอบาย อาสวะ คือ อวิชชา อันเป็นเหตุให้ไปอบาย ก็สิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค อาสวะเหล่านั้นย่อมสิ้นไปในที่นั้น อาสวะ คือ กามอย่างหยาบ และอาสวะ คือ ภพ อาสวะ คือ อวิชชา อันเป็นฝ่ายเดียวกันกับอาสวะ คือ กามนั้น ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านั้น ย่อมสิ้นไปในที่นั้น อาสวะ คือ กาม อาสวะคือภพ และอวิชชา อันเป็นฝ่ายเดียวกันกับกาม ย่อมสิ้นไปโดยไม่เหลือด้วยอนาคามิมรรค อาสวะเหล่านั้น ย่อมสิ้นไปในที่นั้น อาสวะคือภพ อาสวะคืออวิชชา ย่อมสิ้นไปโดยไม่เหลือด้วยอรหัตมรรค อาสวะเหล่านั้น ย่อมสิ้นไปในที่นั้น

ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ด้วยอำนาจ ความไม่พยาบาท ความไม่เบียดเบียน ความใส่ใจในแสงสว่าง ความไม่ฟุ้งซ่าน ความกำหนดธรรม ความรู้ ความบันเทิง ก็ชื่อว่าสมาธิ ฯ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ก็ชื่อว่าสมาธิ ด้วยอำนาจแห่งอากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ก็ชื่อว่าสมาธิ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ ก็ชื่อว่าสมาธิ ด้วยอำนาจแห่งพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อานาปานสติ มรณสติ กายคตาสติ อุปสมานุสสติ ก็เรียกว่าสมาธิ ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งอุทธุมาตกสัญญา วินีลกสัญญา วิปุพพกสัญญา วิฉิททกสัญญา วิขายิตกสัญญา วิกขิตตกสัญญา หตวิกขิตตกสัญญา โลหิตกสัญญา ปุฬวกสัญญา อัฏฐิกสัญญา ก็เรียกว่าสมาธิ ความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งหายใจออกยาว หายใจเข้ายาว หายใจออกสั้น หายใจเข้าสั้น กำหนดรู้กองลมทั้งปวง แล้วจึงหายใจออก กำหนดรู้จักกองลมทั้งปวง แล้วจึงหายใจเข้า ระงับกองลมแล้ว จึงหายใจออก ระงับกองลมแล้วจึงหายใจเข้า เสวยปีติแล้วจึงหายใจออก เสวยปีติแล้วจึงหายใจเข้า เสวยสุขแล้วจึงหายใจออก เสวยสุขแล้วจึงหายใจเข้า เสวยจิตตสังขารแล้ว จึงหายใจออก เสวยจิตตสังขารแล้ว จึงหายใจเข้า ระงับจิตตสังขารแล้ว จึงหายใจออก ระงับจิตตสังขารแล้ว จึงหายใจเข้า เสวยจิตแล้ว จึงหายใจออก เสวยจิตแล้ว จึงหายใจเข้า ทำจิตใจให้ร่าเริงแล้ว จึงหายใจออก ทำจิตให้ร่าเริงแล้ว จึงหายใจเข้า ทำจิตให้ตั้งมั่นแล้ว จึงหายใจออก ทำจิตให้ตั้งมั่นแล้ว จึงหายใจเข้า ตลอดถึงทำจิตให้หลุดพ้นแล้ว จึงหายใจออก หายใจเข้า เล็งเห็นความไม่เที่ยง ความคลาย ความดับ ความสละ จึงหายใจออก หายใจเข้า ก็

เรียกว่าสมาธิ ญาณย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งสมาธินั้น อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไปด้วยญาณนั้น เป็นว่าสมถะเกิดก่อน ญาณเกิดภายหลัง ความสิ้นแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีด้วยญาณนั้น เพราะฉะนั้น ความรู้จักตัดอาสวะ ความรู้ในการตัดอาสวะ จึงเรียกว่า อานันตริกสมาธิญาณ เพราะญาณนั้นเป็นของบริสุทธิ์ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน

คำว่า อาสวะนั้น ได้แก่ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ ฯ อาสวะเหล่านั้น สิ้นไปในที่ไหน ? ทิฏฐาสวะ สิ้นไปโดยไม่เหลือ ด้วยโสดาปัตติมรรค กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นเหตุให้ไปอบายก็สิ้นไปด้วย อาสวะเหล่านั้น ย่อมสิ้นไปในโสดาปัตติมรรคนี้ ฯ กามาสวะอย่างหยาบ และภวาสวะ อวิชชาสวะ อันเป็นฝ่ายเดียวกันกับกามาสวะ ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค อาสวะเหล่านั้น ย่อมสิ้นไปในสกทาคามิมรรคนี้ ฯ กามาสวะ ย่อมสิ้นไปโดยไม่เหลือ ด้วยอนาคามิมรรค ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ซึ่งเป็นฝ่ายเดียวกันกับกามาสวะก็สิ้นไปด้วย อาสวะเหล่านั้น ย่อมสิ้นไปในอนาคามิมรรค ฯ ความรู้อย่างที่ว่ามานี้ เรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่าปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการตัดอาสวะ จึงเรียกว่า อานันตริกสมาธิญาณ เพราะเป็นของบริสุทธิ์ด้วยไม่ฟุ้งซ่าน สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ท่านประสงค์จะแสดงความสามารถ ในการตัดอาสวะแห่งมัคคญาณ และแสดงความให้ผลในเวลาติดกันไป แห่งมรรคญาณ ให้พิเศษขึ้น ท่านจึงได้แสดงอานันตริกสมาธิ ฯ คำว่า เพราะบริสุทธิ์ด้วยความไม่ฟุ้งซ่านนั้น ท่านตั้งเป็นวิเคราะห์ไว้ว่า จิตย่อมฟุ้งซ่านด้วยสิ่งนั้น เพราะฉะนั้น สิ่งนั้น จึงเรียกว่าเครื่องฟุ้งซ่าน คำว่าเครื่องฟุ้งซ่านนี้หมายอุทธัจจะ คำว่า ความไม่ฟุ้งซ่าน หมายสมาธิ อันตรงกันข้ามกับความฟุ้งซ่าน คำว่า เพราะบริสุทธิ์ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน

นั้น คือ เพราะสมาธิเป็นของบริสุทธิ์ คำว่า เพราะสมาธิเป็นของบริสุทธิ์ เป็นคำกล่าวถึงเหตุแห่งการตัดอาสวะ และแห่งการให้ผลในเวลาติดกันไป ฯ สิ่งใดไหลไปในที่นั้น สิ่งนั้นชื่อว่าอาสวะ ได้แก่กิเลสที่ไหลไป คือ เป็นไปทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งใดเป็นไปทางธรรมจนกระทั่งโคตรภู ทางโอกาสจนกระทั่งภพอันเป็นที่สุด สิ่งนั้นชื่อว่าอาสวะ ใจความ คือ สิ่งเหล่านั้นกระทำธรรมนั้น และโอกาสนั้นไว้ในภายใน จึงเป็นไป ฯ คำว่า อา ซึ่งอยู่ในคำว่า อาสวะนั้น หมายความว่า กระทำไว้ในภายใน เปรียบเหมือนสุราเป็นต้น ควรเรียกว่าอาสวะ เพราะเป็นของหมักอยู่นาน กิเลสทั้งหลายก็ควรเรียกว่าอาสวะ โดยเหตุที่หมักอยู่ในจิตนาน ข้อนี้ สมกับเนื้อความในพระบาลีว่า เบื้องต้นแห่งอวิชชาย่อมไม่ปรากฏ คือ ไม่ปรากฏว่า เมื่อก่อนจากนี้อวิชชาไม่มี เพิ่งมีในภายหลังดังนี้ อีกอย่างหนึ่งว่า สิ่งใดไหลไปสู่ทุกข์ในสงสารต่อ ๆ ไป สิ่งนั้นชื่อว่าอาสวะ ฯ คำว่า ปัญญาในการตัดอาสวะนั้น ได้แก่ความรู้ในการตัดอาสวะทั้ง ๔ มีกามาสวะเป็นต้น คำว่า อานันตริกสมาธิญาณนั้น ได้แก่สมาธิในมรรค คือ สมาธิในมรรค ซึ่งได้ชื่อว่าอานันตริกะนั้น เพราะให้ผลแน่นอนในลำดับแห่งการเป็นไปแห่งตน เมื่อมรรคสมาธิเกิดแล้ว อันตรายใด ๆ จะห้ามความเกิดแห่งผลแห่งสมาธินั้นไม่มี ข้อนี้ สมกับเนื้อความในพระบาลีว่า เวลาบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อจะทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ถึงไฟจะไหม้กัลป์ น้ำจะท่วมกัลป์ ก็ต้องงดก่อน ต่อให้ผู้นั้นสำเร็จโสดาปัตติผลแล้ว ไฟจึงไหม้กัลป์ น้ำจึงท่วมกัลป์ ดังนี้ ญาณอันประกอบกับอานันตริกสมาธินี้ ย่อมมีแก่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ผู้ถึงซึ่งผลด้วยมรรคญาณนี้ ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถา และในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ กมฺมํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๓๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอรณวิหารญาณ

กถ์ ทสฺสนาธิปเตยฺยํ สนฺโต จ วิหาราธิคโม ปณีตาธิมุตฺตตา ปญฺญา อรณวิหาเร ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๓๓ ว่าด้วยอรณวิหารญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาล

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยอรุณ-วิหารญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าตั้งเป็นคำถามไว้ว่า สิ่งที่เป็นใหญ่ คือ การเห็นก็ดี การได้วิหารธรรมอันสงบก็ดี ปัญญาอันน้อมไปในความประณีตก็ดี เรียกว่าอรุณวิหารญาณนั้น คือ อย่างไร ? สิ่งที่เป็นใหญ่ คือ การเห็นนั้น ได้อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุ-ปัสสนา คือ การเล็งเห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ซึ่งมีอยู่ในขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๖ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

การได้วิหารธรรมอันสงบนั้น คือ สุญญตวิหารธรรม ๑ อนิมิตต-วิหารธรรม ๑ อัปปณิหิตวิหารธรรม ๑ การได้วิหารธรรมทั้ง ๓ นี้ เรียกว่าได้วิหารธรรมอันสงบ

ความน้อมไปในความประณีตนั้น ได้แก่ความน้อมไปในความว่างเปล่า ๑ ความน้อมไปในความไม่มีนิมิต ๑ ความน้อมไปในความไม่มีที่ตั้ง ๑

คำว่า อรณวิหารนั้น แปลว่า การอยู่อย่างไม่มีข้าศึก ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

คำว่า อรณวิหาร หมายความว่าอย่างไร หมายความว่า นำไปซึ่งนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน นำไปซึ่งวิตกวิจารทั้งหลายด้วยทุติยฌาน นำไปซึ่งปีติด้วยตติยฌาน นำไปซึ่งสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน นำไปซึ่งรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ นำไปซึ่งอากาสานัญจายตนสมาบัติ ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ นำไปซึ่งวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ นำไปซึ่งอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ฯ ความรู้ดังที่ว่ามานี้ เรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น การเห็นอันเป็นใหญ่และการได้วิหารธรรมอันสงบ ปัญญาน้อมไปในความประณีต จึงเรียกว่าอรณวิหาร สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า การเห็นนั้น ได้แก่วิปัสสนาญาณ ๆ นั้น ชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะมาจากความเป็นใหญ่ คำว่า วิหาร แปลว่า เป็นเครื่องอยู่ คำว่า ได้ หมายความว่าถึง คำว่า สงบ หมายความว่าดับความเร่าร้อนด้วยกิเลส วิหารธรรมนั้น ชื่อว่าเป็นของประณีต เพราะหมายความว่าเป็นบัญหาในอรหัตผลสมาบัติ และหมายความว่าไม่ทำให้เดือดร้อน อีกอย่างหนึ่ง สิ่งใดถูกนำไปแล้วสู่ความเป็นประธาน สิ่งนั้นชื่อว่าประณีต จิตอันปล่อยไปในสิ่งที่ประณีต ชื่อว่าน้อมไปในความประณีต

การน้อมไปในความประณีตนั้น ชื่อว่าเป็นบัญญาในเบื้องต้น เพราะน้อมไปในผลสมาบัติ คำว่า อรณวิหารนั้น แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องอยู่อันไม่มีกิเลส เพราะว่ากิเลสทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น ย่อมรบกวน ย่อมบดขยี้ ย่อมบีบคั้นซึ่งสัตวโลกทั้งหลาย เพราะฉะนั้น กิเลสทั้งหลายจึงเรียกว่า รณะ อีกอย่างหนึ่งว่า สัตวโลกทั้งหลายย่อมคร่ำครวญบนเพื่อด้วยสิ่งนั้น เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารณะ ฯ ขณะย่อมไม่มีแก่วิหาร-ธรรม ๓ อย่างซึ่งกล่าวแล้วนั้น เพราะฉะนั้น วิหารธรรม ๓ อย่างนั้นจึงเรียกว่าอรณะ แปลว่า ไม่มีราณะ คือ ไม่มีเครื่องรบกวน ฯ พระอริยะทั้งหลาย ย่อมนำไปเสียซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกต่าง ๆ ด้วยธรรมนี้ เพราะฉะนั้น ธรรมนี้จึงเรียกว่าวิหาร ซึ่งแปลว่า นำไปซึ่งข้าศึกต่าง ๆ ฯ ปฐมฌานเป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้ในนิทเทสวาร สงเคราะห์เข้ากับความน้อมไปในความประณีต เพราะว่าพระอริยะเข้าปฐมฌานเป็นต้น เพื่อจะเข้าผลสมาบัติ เวลาออกจากฌานแล้ว จึงเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายอันประกอบกับฌาน ฯ อรณปฏิปทาอันใดที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในอรณวิภังคสูตร อรณปฏิปทานั้น ก็ควรทราบว่าท่านสงเคราะห์ด้วยอรณวิหารธรรมนี้ ข้อนี้มีเนื้อความในพระบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงซึ่งการจำแนกอรณะให้เธอทั้งหลายฟัง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรพชิตไม่ควรประกอบกามสุขอันเป็นของเลวทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของอริยะ ไม่มีประโยชน์ ไม่ควรประกอบอัตตกิลมถานุโยคอันเป็นทุกข์ อันไม่ใช่ของอริยะ อันไม่มุ่งประโยชน์

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาซึ่งไม่เข้าใกล้สิ่งทั้ง ๒ นี้ ซึ่งพระตถาคตรู้ยิ่งแล้ว เป็นปฏิปทาที่ทำให้เกิดจักษุ ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้ดี เพื่อนิพพาน บรรพชิตควรรู้จักความยินดียินร้าย ครั้นรู้จักแล้วก็ไม่ควรยินดียินร้าย ควรแสดงเฉพาะธรรม ควรรู้จักการตัดสินสุข ครั้นรู้จักแล้วควรประกอบสุขในตน ไม่ควรกล่าวถ้อยคำในที่ลับ ควรกล่าวเฉพาะหน้าด้วยความ

เคารพ ไม่ควรกล่าวรีบร้อน เพราะเมื่อกล่าวรีบร้อนภาษาย่อมไม่ดี อันนี้เป็นอุเทศ คือ เป็นหัวข้อแห่งอรุณวิภังค์

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การไม่ประกอบซึ่งความดีใจของผู้มีสุข อันเกิดจากกามารมณ์ก็ดี การไม่ประกอบซึ่งอัตตกิลมถานโยคก็ดี เรียกว่าอรณะ ฯ มัชฌิมาปฏิปทาที่พระตถาคตเจ้ารู้ยิ่งแล้ว ก็เรียกอรณะ สุขในการออกจากกามารมณ์ สุขอันเกิดจากความอยู่ในที่สงัด สุขอันเกิดจากความสงบ สุขอันเกิดจากความรู้ดี ก็เรียกว่าอรณะ ถ้อยคำในหลักซึ่งเป็นคำจริง คำแท้ เป็นคำมีประโยชน์ ไม่เป็นคำมีโทษทุกข์ภัย ก็เรียกว่าอรณะ คำที่พูดโดยเคารพในที่ต่อหน้า ซึ่งเป็นคำจริง คำแท้ เป็นคำมีประโยชน์ ไม่ให้โทษทุกข์ภัย ก็เรียกว่าอรณะ ถ้อยคำของผู้พูดโดยไม่รีบร้อน ซึ่งเป็นถ้อยคำไม่ให้โทษทุกข์ภัย ก็เรียกว่าอรณะ คำพูดถูกต้องกับภาษา ก็เรียกว่าอรณะ เพราะฉะนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายควรหัดนึกไว้ว่า เราจักรู้จักธรรมซึ่งมีอรณะและไม่มีอรณะครั้นรู้แล้ว จักปฏิบัติเฉพาะธรรมที่ไม่มีอรณะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรชื่อว่าสุภูติ เป็นผู้ได้ปฏิบัติซึ่งอรณะปฏิปทาแล้ว ดังนี้ มัชฌิมาปฏิปทาสงเคราะห์เข้ากับการเห็นอันเป็นใหญ่ และการได้วิหารธรรมอันสงบ การไม่ประกอบซึ่งกามสุข และซึ่งอัตตกิลมถะ เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ฯ วิปัสสนาแห่งพระอรหันต์ ชื่อว่าเป็นมัชฌิมาปฏิปทาเบื้องต้น การถึงพร้อมด้วยหรหัตผล ชื่อว่ามัชฌิมาปฏิปทา ด้วยอำนาจแห่งองค์มรรค ๘ ปฏิปทานอกจากนี้ควรทราบว่า ท่านสงเคราะห์ด้วยความน้อมไปในความประณีต

ถึงแม้ว่าพระอรหันต์ทั้งสิ้นเป็นผู้อยู่ด้วยอรณะก็ตาม สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ทรงยกพระสุภูติเถรเจ้าขึ้นแสดงเป็นตัวอย่าง ทรงยกย่องพระสุภูติเถรเจ้าว่า เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ด้วยอรณะ ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า อรณะนั้น ตามบาลีว่า นำไปเสียซึ่งสิ่งนั้นๆ ด้วยฌานสมาบัตินั้นๆ เช่น นำไปเสียซึ่งนิวรณ์ด้วยปฐมฌานเป็นต้น ตามอรรถกถาว่า อรณะนั้น คือ ความไม่มีกิเลส อีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมที่ไม่มีเครื่องรบกวน ไม่มีเครื่องบีบคั้น ไม่มีเครื่องทำให้ครำครวญ ไม่มีเครื่องทำให้บ่นเพ้อ ธรรมนั้นได้แก่วิหารธรรม ๓ ประการ คือ อนิมิตตวิหาร-ธรรม ๑ อัปปณิหิตวิหารธรรม ๑ สุญญตวิหารธรรม ๑ ธรรมเป็นเครื่องอยู่ของพระอริยเจ้าทั้ง ๓ นี้ เรียกว่าอรณวิหาร แปลว่า นำไปเสียซึ่งสิ่งที่เป็นข้าศึกต่างๆ ไม่มีกิเลสเครื่องรบกวน ท่านตั้งวิเคราะห์ไว้ว่า ราคาทโย หิ รณนฺติ สตฺเต จุณฺเณนฺติ บีเฬนฺติ รูณา แปลว่า กิเลสทั้งหลาย มีราคะเป็นต้น ย่อมรบถวนคือบดขยี้ บีบคั้น ซึ่งสัตว์ทั้งหลาย จึงเรียกว่ารณะ

อีกอย่างหนึ่งว่า รณนฺติ เอเตหิ สตฺตา กนฺทนฺติ ปริเทวนฺตีติ รณา สัตว์ทั้งหลายย่อมคร่ำครวญบ่นเพ้อด้วยกิเลสเหล่านั้น เพราะฉะนั้น กิเลสเหล่านั้นจึงชื่อว่า รณะ แปลว่า เครื่องคร่ำครวญบ่นเพ้อ วตฺโต ติวิโธ วิหาโร นตฺถิ เอตสฺส รณาติ อรโณ แปลว่า รณะย่อมไม่มีแก่วิหารธรรม ๓ อย่างที่กล่าวแล้วนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอรณะ ดังนี้ สันเนื่อความในเทศากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยนิโรธสมาบัติญาณ

กถํ ทุวีหิ พเลหิ สมนฺนาคตตฺตา ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๐ ว่าด้วยนิโรธสมาบัติญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยนิโรธสมาบัติญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ปัญญาในความชำนาญด้วยความระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ ชื่อว่านิโรธสมาบัติญาณ เพราะประกอบด้วยกำลัง ๒ ประการนั้น คือ อย่างไร เมื่อท่านตั้งเป็นคำถามไว้อย่างนี้แล้ว ท่านก็แก้ไว้ว่า กำลัง ๒ นั้น ได้แก่กำลังสมถะ ๑ กำลังวิปัสสนา ๑ ฯ กำลังสมถะนั้น ได้แก่ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ชื่อว่ามีขึ้นด้วยอำนาจเนกขัมมะ หรือด้วยอำนาจความไม่พยาบาท ด้วยอำนาจอาโลกสัญญา ความใส่ใจในแสงสว่าง ด้วยอำนาจการกำหนดธรรม ด้วยอำนาจญาณ ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ด้วยอำนาจกสิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ สัญญา ๑๐ และด้วยอำนาจการอบรมอานาปานสติอย่างใดอย่างหนึ่งก็เรียกว่า กำลังแห่งสมถะทั้งนั้น

คำว่า กำลังแห่งสมถะหมายความว่าอย่างไร หมายความว่าไม่หวั่นไหว เพราะนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ไม่หวั่นไหวในเรื่องวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ไม่หวั่นไหวในเรื่องปีติด้วยตติยฌาน ไม่หวั่นไหวในเรื่องสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ไม่หวั่นไหวในเรื่องรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวในเรื่องอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวในเรื่องวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวในเรื่องอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ไม่หวั่นไหวในความฟุ้งซ่าน ไม่หวั่นไหวในกิเลสอันประกอบกับความฟุ้งซ่าน ไม่หวั่นไหวในขันธ์ ความไม่หวั่นไหวนี้แหละเรียกว่า กำลังแห่งสมถะ

กำลังแห่งวิปัสสนานั้น ได้แก่ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏินิสสัคคานุปัสสนา คือ การเล็งเห็นความไม่เที่ยง การเล็งเห็นความทุกข์ การเล็งเห็นความไม่เป็นตัวตน การเล็งเห็นความเบื่อหน่าย การเล็งเห็นความคลาย การเล็งเห็นความดับ การเล็งเห็นความสละในขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ อรูปฌาน ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เรียกว่ากำลังแห่งวิปัสสนานั้น หมายความว่าอย่างไร หมายความว่าไม่หวั่นไหว เพราะความเข้าใจว่าเที่ยง ด้วยอนิจจานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความเข้าใจว่าเป็นสุข ด้วยทุกขานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความเข้าใจว่าเป็นตัวตน ด้วยอนัตตานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความเพลิดเพลินด้วยนิพพิทานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความยินดีด้วยวิราคานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะเหตุให้เกิดด้วยนิโรธานุปัสสนา ไม่หวั่นไหวเพราะความยึดถือด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ไม่

หวั่นไหวในเรื่องอวิชชา ในเรื่องกิเลสอันประกอบกับอวิชชา ในเรื่องขันธ์ ความไม่หวั่นไหวดังที่ว่านี้เรียกว่ากำลังวิปัสสนา

คำว่า ความสงบแห่งสังขาร ๓ นั้น คือ อย่างไร คือ วจีสังขารอันได้แก่วิตกวิจารของผู้เข้าทุติยฌานย่อมสงบไป กายสังขารคือ ลมหายใจออกหายใจเข้าของผู้เข้าจตุตถฌานย่อมสงบไป จิตตสังขาร คือ สัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธย่อมสงบไป ความสงบไปแห่งสังขารเหล่านี้เรียกว่าความสงบไปแห่งสังขาร ๓

คำว่า ญาณจริยา ๑๖ นั้น คือ อนิจจานุปัสสนา ๑ ทุกขานุปัสสนา ๑ อนัตตานุปัสสนา ๑ นิพพิทานุปัสสนา ๑ วิราคานุปัสสนา ๑ นิโรธานุปัสสนา ๑ ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ๑ วิวัฏฏานุปัสสนา ๑ โสดาปัตติมรรค ๑ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิมรรค ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิมรรค ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตมรรค ๑ อรหัตผล ๑ รวมเป็นญาณจริยา ๑๖ ด้วยกัน ดังนี้

สมาธิจริยา ๘ นั้น ได้แก่ ปฐมฌาน ๑ ทุติยฌาน ๑ ตติยฌาน ๑ จตุตถฌาน ๑ อากาสานัญจายตนสมาบัติ ๑ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ๑ อากิญจัญญายตนสมาบัติ ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ๑ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ๑ ย่อมมีเมื่อได้ฌานสมาบัติเหล่านี้

คำว่า วสีนั้น ได้แก่ความชำนาญ ๕ ประการ ได้แก่ความชำนาญในการนึก ๑ ความชำนาญในการเข้า ๑ ความชำนาญในการอธิษฐาน ๑ ความชำนาญในการออก ๑ ความชำนาญในการพิจารณา ๑ ฯ ความชำนาญในการนึกนั้น คือ ความชักช้าแห่งการนึก ในปฐมฌานไม่มีบุคคลผู้ชำนาญในการนึกนั้น นึกถึงปฐมฌานได้ตามต้องการ ต้องการจะนึกในที่ใด นึกอย่างใด นึกเท่าไร ก็นึกได้ตามต้องการ ความชำนาญในการเข้า และการอธิษฐาน การออก การพิจารณาก็เหมือนกัน ถึงแม้ว่าฌานสมาบัติอื่น ๆ ก็มีความชำนาญ ๕ อย่างนี้เหมือนกัน ความรู้ดังที่ว่ามานี้ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าบัญญาเพราะหมายความ

ว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความระงับสังขาร ๓ และปัญญาในความชำนาญด้วยญาณจริยา ๑๖ สมาธิจริยา ๙ ซึ่งประกอบด้วยกำลัง ๒ ดังที่ว่ามาแล้วนั้น จึงเรียกว่านิโรธสมาบัติญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า กำลัง ๒ นั้น ได้แก่กำลังสมถะ ๑ กำลังวิปัสสนา ๑ คำว่า ประกอบนั้น คือ บริบูรณ์ คำว่า สังขาร ๓ นั้น คือ วจีสังขาร กายสังขาร จิตตสังขาร คำว่า ความสงบนั้น ได้แก่ความดับ คือ ความไม่เป็นไป คำว่า ญาณจริยา ๑๖ นั้น ได้แก่อนุปัสสนา ๙ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น และมรรค ๔ ผล ๔ รวมเป็น ๙ จึงเป็น ๑๖ ด้วยกัน คำว่า ญาณจริยานั้น ได้แก่ความเป็นไปแห่งญาณ คำว่า สมาธิจริยา ๙ นั้น ได้แก่รูปาวจรสมาธิ อรูปาวจรสมาธิ กับอุปจารสมาธิ คำว่า ความชำนาญนั้น ได้แก่ความคล่องแคล่ว คือ ได้แก่อำนาจซึ่งเป็นไปได้สะดวก ผู้มีอำนาจชื่อว่ามีความคล่องแคล่ว คำว่า นิโรธสมาบัติญาณนั้น ได้แก่ญาณในการเข้านิโรธสมาบัติแห่งพระอนาคามี และพระอรหันต์ ดังนี้

บาลี

ต่อนี้ไป เป็นเนื้อความในพระบาลี ว่าด้วยปรินิพพานญาณ ในข้อนี้มีเนื้อความว่า ปัญญาในการครอบงำซึ่งการเป็นไป แห่งผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อว่า ปรินิพพานญาณนั้น คืออย่างไร ? คือ ผู้มีสัมปชัญญะย่อมครอบงำแล้วซึ่งความเป็นไป แห่งกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะ ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งพยาบาท ด้วยความไม่พยาบาท ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งถีนมิทธะ ด้วยความใส่ใจในแสงสว่าง ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งความฟุ้งซ่าน ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป

แห่งความสงสัย ด้วยการกำหนดธรรม ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งความไม่รู้ด้วยความรู้ ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป แห่งความไม่ยินดีด้วยความปราโมทย์ ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป แห่งนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งวิตกวิจารด้วยทุติยฌาน ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งปีติ ด้วยตติยฌาน ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน

ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป แห่งวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญญายตนสมาบัติ ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่งอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ตลอดถึงครอบงำเสียซึ่งความเป็นไป แห่งกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตมรรค อีกอย่างหนึ่งว่า ครอบงำเสียซึ่งความเป็นไปแห่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของผู้นิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุแห่งผู้มีสัมปชัญญะ ความเป็นไปแห่ง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างอื่นย่อมไม่เกิดขึ้น ปัญญาในการครอบงำซึ่งความเป็นไปแห่งผู้มีสัมปชัญญะนี้แหละ เรียกว่าปรินิพพานญาณ ความรู้อย่างนี้ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในการครอบงำ การเป็นไปแห่งผู้มีสัมปชัญญะจึงเรียกว่าปรินิพพาน สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ผู้ใดรู้โดยประการใดดี ผู้นั้นชื่อว่าผู้มีสัมปชัญญะ คำว่า ครอบงำเพราะเป็นไปนั้น ได้แก่ความสิ้นไปแห่งความเป็นไปแห่งกิเลสและขันธ์ คำว่า ปรินิพพานญาณนั้น คือ ความดับแห่งกิเลสทั้งหลายมีกามฉันท์เป็นต้น แห่งพระอรหันต์ผู้พิจารณาซึ่งความไม่เป็นไปแห่งกิเลส และความดับกิเลส และขันธ์โดยไม่เหลือ ความรู้อันเป็นไป

ในการดับกิเลส และในการดับขันธ์เรียกว่าปรินิพพาน ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาและในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๑

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสมสีสัฏฐญาณ

กถํ สพฺพธมฺมานํ สมฺมาสมฺจฺเฉท นิโรเธ จ อนุปฺปฏฺฐานตา ปญฺญา สมสีสฏฺเฐ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๑ ว่าด้วยสมสีสัฏฐญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาว่าด้วยสมสีสัฏฐญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ความรู้จักซึ่งความไม่ปรากฏในการตัดขาดดี และในความดับแห่งธรรมทั้งปวง ชื่อว่าสมสีสัฏฐญาณนั้น คือ อย่างไร ? คำว่า ธรรมทั้งปวงนั้น ได้แก่ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อุปริยาบันธรรม

คำว่า ในการตัดขาดดีนั้น คือ ตัดขาดดีซึ่งกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะ ตัดขาดดีซึ่งความพยาบาท ด้วยความไม่พยาบาท ตัดขาดดีซึ่งถีนมิทธะ ด้วยความใส่ใจในแสงสว่าง ตัดขาดดีซึ่งความฟุ้งซ่าน ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ตัดขาดดีซึ่งความสงสัย ด้วยความกำหนดไว้ซึ่งธรรม ตัดขาดดี

ชื่องความไม่รู้ด้วยความรู้ ตัดขาดซึ่งความไม่ยินดี ด้วยความปราโมทย์ ตัดขาดซึ่งนิวรณ์ ด้วยปฐมฌาน ตลอดถึงตัดขาดซึ่งกิเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรค

คำว่า ดับนั้น คือ ดับกามฉันท์ ด้วยเนกขัมมะ ดับความพยาบาท ด้วยความไม่พยาบาท ดับถีนมิทธะด้วยใส่ใจในแสงสว่าง ดับความไม่ร้อด้วยความรู้ ดับความไม่ยินดีด้วยความปราโมทย์ ดับนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ตลอดถึงดับกิเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรค

คำว่า ความไม่ปรากฏนั้น คือ กามฉันท์ไม่ปรากฏแก่ผู้ได้เนกขัมมะ ความพยาบาท ไม่ปรากฏแก่ผู้ได้ความไม่พยาบาท ความง่วงเหงาหาวนอน ไม่ปรากฏ แก่ผู้ได้ความใส่ใจในแสงสว่าง ความฟุ้งซ่าน ไม่ปรากฏแก่ผู้ได้ความไม่ฟุ้งซ่าน ความสงสัย ไม่ปรากฏแก่ผู้ได้การกำหนดธรรม ความไม่รู้ ไม่ปรากฏแก่ผู้ได้ความรู้ ความไม่ยินดีไม่ปรากฏแก่ผู้ได้ความปราโมทย์ นิวรณ์ทั้งหลายไม่ปรากฏแก่ผู้ได้ปฐมฌาน ตลอดถึงกิเลสทั้งปวง ไม่ปรากฏแก่ผู้ได้อรหัตมรรค

คำว่า ความสงบนั้น คือ เนกขัมมะ ชื่อว่า เป็นความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละกามฉันท์เสียแล้ว ความไม่พยาบาท ชื่อว่า ความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละเสียซึ่งความพยาบาท ความใส่ใจในแสงสว่าง ชื่อว่า ความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละเสียซึ่งความง่วงเหงา ความไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า ความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละเสียซึ่งความฟุ้งซ่าน การกำหนดธรรม ชื่อว่า ความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละเสียซึ่งความสงสัย ความรู้ชื่อว่าความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละเสียซึ่งความไม่รู้ ปฐมฌานชื่อว่าความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละเสียซึ่งนิวรณ์ทั้งหลาย ตลอดถึงอรหัตมรรค ก็ชื่อว่า ความสงบอย่างหนึ่ง เพราะละกิเลสทั้งปวง

คำว่า ศิริยะนั้นมีอยู่ ๑๓ คือ ตัณหา เป็นศิริยะแห่งความกังวล ๑ มานะเป็นศิริยะแห่งความผูกมัด ๑ ทิฏฐิ เป็นศิริยะแห่งความยึดถือ ๑ อุทธัจจะ เป็นศิริยะแห่งความฟุ้งซ่าน ๑ อวิชชา เป็นศิริยะแห่งกิเลส ๑ ศรัทธา เป็นศิริยะแห่งอธิโมกข์ ๑ วิริยะ เป็นศิริยะแห่งความประคองกำลัง

ใจ ๑ สติ เป็นศีรษะแห่งความเข้าไปตั้งอยู่ ๑ สมาธิ เป็นศีรษะแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ปัญญา เป็นศีรษะแห่งการเห็น ๑ ชีวิตอินทรีย์ เป็นศีรษะแห่งความเป็นไป ๑ วิโมกข์ เป็นศีรษะแห่งโคจร ๑ นิโรธ เป็นศีรษะแห่งสังขาร ๑ ความรู้ดังที่ว่ามานี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความรู้จักความไม่ปรากฏในการตัดขาดดีแห่งธรรมทั้งปวง และในนิโรธ จึงชื่อว่าสมสีสัฏฐญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ธรรมทั้งปวงนั้น ได้แก่ธรรมในภูมิ ๓ ทุกชนิด คำว่าในการตัดขาดดีนั้น ได้แก่การดับดี คือ ตัดขาดความสืบต่อเสีย คำว่าความไม่ปรากฏในนิโรธนั้น คือ เมื่อกระทำนิโรธแล้ว ก็ไม่มีความปรากฏอีก ไม่มีความเกิดอีก คำว่า สมสีสัฏฐญาณนั้น ได้แก่ในธรรมที่หมายความว่าเป็นศีรษะ คือ ธรรม ๓๗ มีเนกขัมมะเป็นต้นมีอยู่ ศีรษะ ๑๓ มีกัณหาเป็นต้น มีอยู่ ธรรมอันชื่อว่าสงบ เพราะระงับเสียซึ่งสิ่งที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีอยู่ ที่เรียกว่าศีรษะนั้น เพราะเป็นหัวหน้า และเพราะเป็นที่สุด ธรรมอันสงบมีเนกขัมมะเป็นต้น และธรรมอันเป็นศีรษะมีศรัทธาเป็นต้น มีอยู่แก่บุคคลนั้นในอิริยาบถ ๑ หรือในโรค ๑ หรือในชีวิตินทรีย์ ๑ ผู้นั้นชื่อว่า ผู้มีความสงบ และศีรษะ ฯ ความเป็นผู้มีความสงบและศีรษะ ย่อมมีแก่พระอรหันต์ผู้ปรารภวิปัสสนา ในอิริยาบถ ๑ หรือในโรคชนิด ๑ หรือชีวิตอันเป็นส่วนเสมอกัน ๑ แล้วได้มรรค ๔ ผล ๔ ในอิริยาบถนั้น เพราะโรคนั้น เพราะชีวิตอันเสมอนั้น แล้วปรินิพพาน ข้อนี้ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติ และในอรรถกถาแห่งปุคคลบัญญัตินั้นว่า บุคคลผู้ชื่อว่า สมสีสีนั้น คืออย่างไร คือ การสิ้นอาสวะและการสิ้นชีวิตของผู้ใด มีไม่ก่อนไม่หลังกัน ผู้นั้นชื่อว่า สมสีสี แปลว่า ผู้มีความสงบและมีศีรษะ ผู้ชื่อว่าสมสีสี ซึ่งแปลว่า ผู้มีความสงบ

และมีศีรษะนั้น มีอยู่ ๓ จำพวก คือ อิริยาบถสมสีสีจำพวกหนึ่ง โรคสมสีสีจำพวก ๑ ชีวิตสมสีสีจำพวก ๑

ผู้ใดเดินจงกรมอยู่ ปรารภวิปัสสนาแล้วจึงสำเร็จพระอรหัต นิพพานไปขณะเดินจงกรมก็ดี ผู้ใดยืนอยู่ปรารภวิปัสสนาแล้ว สำเร็จพระอรหัตแล้วนิพพาน ในขณะยืนอยู่นั้นก็ดี ผู้ใดนั่งอยู่ปรารภวิปัสสนาแล้ว สำเร็จพระอรหัต และนิพพานในขณะนั่งอยู่นั้นก็ดี ผู้ใดนอนอยู่ปรารภวิปัสสนาแล้วสำเร็จพระอรหัต แล้วนิพพานในขณะนอนอยู่นั้นก็ดี ผู้นั้นชื่อว่า อิริยาบถสมสีสี แปลว่า ผู้มีความสงบและศีรษะ พร้อมกับอิริยาบถ ฯ ผู้ใดเกิดโรคอย่างหนึ่ง ปรารภวิปัสสนาแล้ว จึงสำเร็จพระอรหัตในภายในโรคนั้น แล้วนิพพานด้วยโรคนั้น ผู้นั้นชื่อว่าโรคสมสีสี

ผู้ชื่อว่า ชีวิตสมสีสีนั้น คืออย่างไร คือ ศีรษะมีอย่ ๑๓ อรหัตมรรคย่อมครอบงำเสียซึ่งอวิชชา อันเป็นศีรษะแห่งกิเลส ชีวิตอินทรีย์อันเป็นศีรษะแห่งความเป็นไป ย่อมครอบงำเสียซึ่งจุตจิต อันให้ความครอบงำอวิชชา ไม่อาจเพื่อจาครอบงำชีวิตอินทรีย์ได้ จิตอันให้การครอบงำชีวิตอินทรีย์ ไม่อาจครอบงำอวิชชาได้ จิตอันให้การครอบงำอวิชชาเป็นอย่าง ๑ จิตอันให้การครอบงำชีวิตอินทรีย์เป็นอย่าง ๑ ศีรษะทั้ง ๒ นี้ของผู้ใดถึงซึ่งความสงบ คือ ความสิ้นไป ผู้นั้นชื่อว่า ชีวิตสมสีสี

ก็ความสงบนี้ มีได้อย่างไร มีได้ด้วยความสงบวาระ ฯ ก็ในวาระใด การออกจากกิเลสด้วยมรรคมีอย่ การพิจารณา ๕ อย่าง ย่อมมีในโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค ส่วนในอรหัตมรรค มีการพิจารณาเพียง ๔ อย่าง จิตตั้งอยู่ในการพิจารณา ๑๔ อย่างแล้ว ก็ข้ามลงสู่ภวังค์แล้วก็ดับ ความสงบ คือ การครอบงำการสิ้นไปแห่งสิ่งทั้ง ๒ อันได้แก่จิตและกิเลสนั้นย่อมมี พร้อมกับความระงับไปแห่งวาระอันนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นจึงเรียกว่า ชีวิตสมสีสี สำหรับในที่นี้หมายผู้เป็นชีวิตสมสีสี ดังนี้ สันเนื่อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า สมสีสัฏฐญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักความไม่ปรากฏ ในความตัดขาดธรรมทั้งปวง และในความดับธรรมทั้งปวง ธรรมทั้งปวงนั้น ได้แก่ธรรมที่มีอยู่ในภูมิ ๓ คือ ในกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ ฯ ความไม่ปรากฏนั้น ได้แก่ความไม่ปรากฏแห่งกิเลส ด้วยอำนาจธรรมเป็นชั้น ๆ ความตัดขาดนั้น ก็ได้แก่การตัดกิเลสด้วยธรรมเป็นชั้น ๆ ความดับนั้น ก็ได้แก่ความดับกิเลสด้วยธรรมเป็นชั้น ๆ คำว่า สมสีรษะนั้น แปลว่า ความสงบและสีรษะ ๆ ความสงบนั้น ได้แก่คุณธรรมที่ดี มีเนกขัมมะ และความไม่พยาบาท ความใส่ใจในแสงสว่าง ความไม่ฟุ้งซ่าน ความกำหนดธรรม ความรู้ ความปราโมทย์ ฌานสมาบัติ ตลอดถึงมรรคผลทั้งหลาย

สีรษะนั้น ได้แก่กิเลสและธรรม ๑๓ อย่าง คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อุทธัจจะ อวิชชา ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ชีวิตอินทรีย์ วิโมกข์ นิโรธ ฯ เมื่อรวมกันเข้าเป็นคำเดียวว่า สมสีรษะ ก็แปลว่า ความสงบและสีรษะ เมื่อเป็นสมสีสี ก็แปลว่า ผู้มีความสงบและมีสีรษะ แต่คำนี้หมายถึงพระอรหันต์ที่สิ้นกิเลส และนิพพาน พร้อมกันกับอิริยาบถนั้น ๆ ๑ พร้อมกันกับโรคนั้น ๆ ๑ พร้อมกันกับจิตจุติ ๑ เพราะฉะนั้น พระอรหันต์องค์ใด ได้สำเร็จอรหัตในอิริยาบถใด แล้วนิพพานในอิริยาบถนั้น พระอรหันต์องค์นั้นเรียกว่า อิริยาบถสมสีสี แปลว่า ผู้มีความสงบ และมีสีรษะ พร้อมกับอิริยาบถ

พระอรหันต์องค์ใด ได้สำเร็จอรหัต ในขณะเกิดโรคอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วนิพพานด้วยโรคอันนั้น พระอรหันต์องค์นั้นเรียกว่า โรคสมสีสี แปลว่า ผู้มีความสงบและสีรษะพร้อมกับโรค ฯ พระอรหันต์องค์ใด ได้สำเร็จอรหัตพร้อมกับดับจิต พระอรหันต์องค์นั้นเรียกว่า ชีวิตสมสีสี แปลว่า ผู้มีความสงบและผู้มีสีรษะ พร้อมกับชีวิต ดังนี้ สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้. เอวํ กิมี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๒
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยสัลเลขัฏฐญาณ

กถํ ปุถุนานตฺตเตชปริยาทาเน ปญฺญา สลฺเลขฏฺเเ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๒ ว่าด้วยสัลเลขัฏฐญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาว่าด้วยสัลเลขัฏฐญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ความรู้จักครอบงำซึ่งเตชแห่งความต่างกันแห่งปุถุนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คำว่า ปุถุนั้น ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ ความผูกโกรธ ความลบหลู่ ความตีเสมอ ความริษยา ความตระหนี่ ความหลอกลวง ความโอ้อวด ความดื้อดึง ความแข่งดี ความถือตัว ความดูหมิ่นผู้อื่น ความมัวเมา ความประมาท กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันเป็นเครื่องไปสู่ภพทั้งปวง

คำว่า ความต่างกัน และความเป็นอันเดียวกันนั้น คือ ความต่างกัน ได้แก่ กามฉันท์ ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่เนกขัมมะ ๑ ความต่างกัน ได้แก่พยาบาท ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่ความไม่พยาบาท ๑ ความต่างกัน ได้แก่ถีนมิทธะ ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่อโลกสัญญา ๑ ความต่างกัน ได้แก่อุทธัจจะ ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่ความไม่ฟุ้งซ่าน ๑ ความต่างกัน ได้แก่วิจิกิจฉา ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่การกำหนดธรรม ๑ ความต่างกัน ได้แก่อวิชชา ความเป็นอันเดียวกัน ได้

แก่ญาณ ๑ ความต่างกัน ได้แก่ความได้ยินดี ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่ความปราโมทย์ ๑ ความต่างกัน ได้แก่นิวรณ์ ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่ปฐมฌาน ๑ ท่านจัดเป็นคู่ ๆ อย่างนี้ ตลอดขึ้นไปตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงอรหัตมรรคว่า ความต่างกัน ได้แก่กิเลสทั้งปวง ความเป็นอันเดียวกัน ได้แก่อรหัตมรรค ๑

คำว่า เดชนั้น มีอยู่ ๕ คือ เดชแห่งจรณะ ๑ เดชแห่งคุณ ๑ เดชแห่งปัญญา ๑ เดชแห่งบุญ ๑ เดชแห่งธรรม ๑ ความเป็นผู้มีเดชแห่งจรณะ ย่อมครอบงำเดชแห่งความไม่มีศีล ความมีเดชแห่งคุณ ย่อมครอบงำเดชแห่งความไม่มีคุณ ความมีเดชแห่งปัญญา ย่อมครอบงำเดชแห่งความไม่มีปัญญา ความมีเดชแห่งบุญ ย่อมครอบงำเดชแห่งความไม่มีบุญ ความมีเดชแห่งธรรม ย่อมครอบงำเดชแห่งความไม่มีธรรม

คำว่า สัลเลขะนั้น คือ กามฉันท์เป็นอสัลเลขะ เนกขัมมะเป็นสัลเลขะ ๑ ความพยาบาทเป็นอสัลเลขะ ความไม่พยาบาทเป็นสัลเลขะ ๑ ถีนมิทธะเป็นอสัลเลขะ อาโลกสัญญาเป็นสัลเลขะ ๑ อุทธัจจะเป็นอสัลเลขะ ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นสัลเลขะ ๑ วิจิกิจฉาเป็นอสัลเลขะ การกำหนดธรรมเป็นสัลเลขะ ๑ อวิชชาเป็นอสัลเลขะ ญาณเป็นสัลเลขะ ๑ ความไม่ยินดีเป็นอสัลเลขะ ความปราโมทย์เป็นสัลเลขะ ๑ นิวรณ์เป็นอสัลเลขะ ปฐมฌานเป็นสัลเลขะ ตรอดถึงกิเลสทั้งปวงเป็นอสัลเลขะ อรหัตมรรคเป็นสัลเลขะ ๑ ความรู้อย่างนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความรู้จักครอบงำ ซึ่งเดชแห่งความต่างกันแห่งปุถุ จึงเรียกว่าสัลเลขัฏฐญาณ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ปัญญาในการครอบงำซึ่งเดช แห่งความต่างกันแห่งปุถุชนนั้น ได้แก่ปัญญาอันทำให้สิ้นไป ซึ่งความเป็นผู้ทุศีลเป็น

ต้น ชื่อได้ชื่อว่าเดช เพราะหมายความว่า ทำให้เร่าร้อน และทำให้กิเลสมีราคะเป็นต้น และนิวรณ์มีกามฉันท์เป็นต้น ชื่อมีสภาพต่าง ๆ กัน โดยหมายความว่า ไม่เจือกันในโลกุตตระให้สิ้นไป ฯ ใจความก็คือ ได้แก่ปัญญาในธรรม ๓๗ มีเนกขัมมะเป็นต้น อีกอย่างหนึ่งว่า เดช เรียกว่าเป็นปุถุ เรียกว่ามีสภาพต่างกัน ปัญญาในการครอบงำเดชแห่งความต่างกันแห่งปุถุนั้น ได้แก่ความรู้ในการครอบงำซึ่งเดชทั้ง ๕ มีความเป็นผู้หุศลเป็นต้นอันเป็นปุถุ และเป็นของต่าง ๆ กันนั้น ฯ คำว่า สัลเลขัฏฐญาณนั้น ได้แก่ขัดเกลา คือ ตัดเสียซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึก ฯ ความรู้จักความขัดเกลา มีอยู่ ๓๗ ประเภท มีเนกขัมมะเป็นต้น ฯ ควรทราบว่า สัลเลขะ ๔๔ ประเภท ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสัลเลขสูตรโดยนัยเป็นต้นว่า พวกเราควรทำสัลเลขะ คือ ควรทำความขัดเกลาด้วยคิดว่า พวกอื่นจะเป็นพวกเบียดเบียน พวกเราจักเป็นพวกไม่เบียดเบียน ดังนี้ ก็สงเคราะห์ด้วยสัลเลขะอันนี้ ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า สัลเลขัฏฐญาณนน ได้แก่ความรู้จักความขัดเกลา คือ รู้จักครอบงำเสียซึ่งเดช แห่งกิเลสต่าง ๆ ก็ธรรมสำหรับครอบงำหรือขัดเกลาซึ่งกิเลสต่าง ๆ นั้น ย่อมมีอยู่เป็นคู่ ๆ กัน คือ เนกขัมมะเป็นเครื่องขัดเกลากามฉันท์ ความไม่พยาบาท เป็นเครื่องขัดเกลาความพยาบาท อาโลกสัญญา คือ การใส่ใจในแสงสว่าง เป็นเครื่องขัดเกลาถีนมิทธะ ความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นเครื่องขัดเกลาความฟุ้งซ่าน การกำหนดธรรม เป็นเครื่องขัดเกลาวิจิกิจฉา ญาณ เป็นเครื่องขัดเกลาอวิชชา ปราโมทย์ เป็นเครื่องขัดเกลาความไม่ยินดี ปฐมฌาน เป็นเครื่องขัดเกลานิวรณ์ ตลอดถึงอรหัตมรรค เป็นเครื่องขัดเกลากิเลสทั้งปวง ผู้มีเดช ก็ครอบงำความไม่มีเดชได้ เดชนั้น หมายจรณะ คือ ธรรมเป็นเครื่องดำเนิน ๑ หมายคุณคือความดี ๑ หมายปัญญา ๑ หมายบุญ ๑ หมาย

ธรรม ๑ ผู้มีเดชจรณะ ก็ครอบงำเดชแห่งความไม่มีศีลได้ ผู้มีเดชแห่งคุณ ก็ครอบงำเดชแห่งความไม่มีคุณได้ ผู้มีเดชแห่งบุญ ก็ครอบงำเดชแห่งความไม่มีบุญได้ ผู้มีเดชแห่งธรรม ก็ครอบงำเดชแห่งผู้ไม่มีธรรมได้ เมื่อกล่าวถึงมีเดชแห่งธรรม ครอบงำเดชแห่งผู้ไม่มีธรรม ดังนี้ ทำให้นึกถึงเรื่องสงครามในระหว่างเทพบุตร ผู้มีธรรมและไม่มีธรรม เพราะฉะนั้น จึงจะได้ยกเรื่องเทพบุตรทั้ง ๒ นี้ มาแสดงให้ท่านทั้งหลายฟังต่อไป กล่าวคือ ในธรรมเทวปุตตชาตก คัมภีร์เอกาทสนิบาตว่า ในอดีตกาลล่วงแล้วมา พระโพธิสัตว์เจ้าได้เกิดเป็นเทพบุตร มีนามว่าธรรมเทวบุตร เสวยทิพยสมบัติอยู่ในกามาวจรสวรรค์ ในคราวนั้น พระเทวทัตได้เกิดเป็นเทพบุตร มีนามว่าอธรรมเทพบุตร อยู่ในกามาวจรสวรรค์เหมือนกัน ฯ ธรรมเทพบุตร เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรม ยินดีในธรรม ประสงค์อยากให้คนทั้งหลายประพฤติธรรม ได้ขึ้นทรงรถทิพย์อันประเสริฐ ห้อมล้อมด้วยหมู่นางเทพอัปสร ลงมาเที่ยวบำรองมนุษย์นิกรทั้งปวง ให้ประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการว่า ท่านทั้งหลายจงเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น จงปฏิบัติมารดาบิดา จงตั้งอยู่ในสุจริตธรรม เมื่อท่านทั้งหลายได้ประพฤติอย่างนี้แล้ว ก็จะได้ไปเกิดในสวรรค์ เสวยทิพยสมบัติอันยิ่งใหญ่ เมื่อประกาศชักชวนดังนี้แล้ว ก็ขับรถทิพย์ไปโดยทางอากาศวิถี เวียนไปเบื้องขวาแห่งชมพูทวีป ฯ ฝ่ายอธรรมเทพบุตรนั้น ก็ได้ขึ้นรถทิพย์ไปเที่ยวประกาศชักชวนคนทั้งหลาย ให้ประพฤติอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเป็นต้น แล้วก็เวียนวนมาทางเบื้องซ้ายแห่งชมพูทวีป ฯ รถของเทพบุตรทั้ง ๒ นั้น ได้มาเผชิญหน้ากันในท่ามกลางอากาศ ฝ่ายบริวารของเทพบุตรทั้ง ๒ นั้น ก็ถามกันว่า ท่านเป็นบริวารของใคร แล้วต่างฝ่ายต่างก็บอกแก่กันว่า เราเป็นบริวารของธรรมเทพบุตร อีกฝ่ายหนึ่งก็ตอบว่า เราเป็นบริวารของอธรรมเทพบุตร แล้วต่างฝ่ายต่างก็ไม่หลีกทางให้แก่กัน

ในลำดับนั้น ธรรมเทพบุตรจึงบอกแก่อธรรมเทพบุตรว่า นี่แน่ะสหาย ท่านเป็นอธรรม ถือความไม่เป็นธรรมเป็นใหญ่ เราเป็นผู้มีธรรมถือความเป็นธรรมเป็นใหญ่ หนทางนี้สมควรแก่เรา ท่านจงหลีกทางให้แก่เรา เราเป็นผู้จะทำเทพยดามนุษย์ให้บำเพ็ญบุญ เพื่อให้ได้ความสุข สมณพราหมณ์ทั้งหลายก็สรรเสริญเราเป็นนิจ เราเป็นผู้มีธรรมอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายบูชา เราเป็นผู้ควรได้หนทาง ท่านจงหลีกทางให้แก่เรา ดังนี้ ฯ เมื่ออธรรมเทพบุตรได้ฟังดังนี้ จึงตอบว่า นี่แน่ะธรรมเทพบุตร เราผู้เป็นอธรรม ถือความไม่เป็นธรรมเป็นใหญ่ เป็นผู้ไม่สะดุ้งกลัวต่อผู้ใด เรามีกำลังมากกว่า เราจะให้ทางแก่ท่านด้วยเหตุใด เพราะเราไม่เคยให้ทางแก่ใคร ๆ ฯ ธรรมเทพบุตรจึงว่า นี่แน่ะ อธรรมเทพบุตร ธรรมได้เกิดขึ้นในโลกก่อน ส่วนอธรรมได้เกิดขึ้นภายหลัง เราเป็นพี่ เราเป็นผู้ใหญ่ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้เกิดก่อนท่าน ท่านเป็นเหมือนกับน้องของเรา ท่านจงหลีกทางให้แก่เราผู้เป็นพี่ ฯ อธรรมเทพบุตรจึงตอบว่า ถ้อยคำของท่านไม่สมควร ไม่ทำให้เราหลีกทางให้แก่ท่าน เราจงมารบกันเสียก่อน ผู้ใดชนะ ก็จะได้หนทาง ฯ ธรรมเทพบุตรจึงว่า เราเป็นผู้ปรากฏในทิศทั้งปวง มีกำลังใหญ่กว่าท่าน หาผู้เสมอมิได้ ท่านผู้เป็นอธรรมจะชนะเราได้อย่างไร ฯ อธรรมเทพบุตรจึงว่า ตามธรรมดาของโลก เขาย่อมเอาเหล็กตีทองอย่างเดียว ไม่ใช่เอาทองตีเหล็ก หากว่าเราผู้เป็นอธรรม ฆ่าท่านผู้เป็นธรรมในวันนี้ได้ เหล็กก็จะเป็นที่น่าดูเหมือนกับทองคำฉะนั้น ฯ ธรรมเทพบุตรจึงว่า อาจารย์ผู้เฒ่าและครูทั้งหลายของท่านไม่มี ถ้าท่านมีกำลังในการรบ จะเข้าโถมเอาด้วยกำลังอย่างเดียว เราจะอดทนคำดูหมิ่นของท่านได้ ยอมให้หนทางแก่ท่าน ผู้ถือความไม่เป็นธรรมเป็นใหญ่ในบัดนี้ ฯ เมื่อธรรมเทพบุตรโพธิสัตว์เจ้า กล่าวอย่านี้แล้ว อธรรมเทพบุตรก็มืดหน้ามัวตา ไม่อาจดำรงตนอยู่ในรถได้ ก็ห้อยศีรษะตกจากรถลงมาที่พื้นดิน แล้วแผ่นดินก็สูบเอาลงไปในอเวจีมหานรก สันเรื่องเทพบุตรทั้ง ๒ เพียงเท่านี้ ขอท่านผู้ฟังทั้งหลายจงจำไว้เถิดว่า ผู้มีเดชแห่งธรรม คือ ผู้ถือ

ธรรมเป็นใหญ่ ย่อมชนะเดชแห่งผู้ไม่มีธรรม ผู้สุจริต ย่อมชนะผู้ทุจริต ผู้ยุติธรรม ย่อมชนะผู้ไม่ยุติธรรม ผู้มีศีล ย่อมชนะผู้ไม่มีศีล ผู้มีเมตตากตัญญู ย่อมชนะผู้ไม่มีเมตตากตัญญู ดังนี้ สันเนื่อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๓

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยวิริยารัมภญาณ

กถํ อสลฺลีนตฺตปหิตปคฺคหฏฺเฐ ปญฺญา วิริยารมฺเภ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๓ ว่าด้วยวิริยารัมภญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลีอันมีในญาณกถา ว่าด้วยวิริยารัมภญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ความรู้จักประคองตนอันไม่หดหู่ และอันส่งไปแล้ว เรียกว่าวิริยารัมภญาณ คือความรู้ในการกระทำความเพียรนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คือ การทำความเพียร เพื่อความไม่เกิดขึ้น แห่งสิ่งที่เป็นบาปอกุศลซึ่งยังไม่เกิด ๑ กระทำความเพียรเพื่อละสิ่งที่เป็นบาปอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑ การทำความเพียร เพื่อความเกิดขึ้นแห่งสิ่งที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิด ๑ การทำความเพียรเพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความยิ่งขึ้น

เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งการอบรมซึ่งสังที่เป็นกุศล ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว ๑ ความเพียรทั้ง ๔ อย่างนี้ เรียกว่าวิริยารัมภญาณ

ความรู้จักประคองซึ่งตนอันไม่หดหู่ อันส่งไปแล้วเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งกามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ซึ่งยังไม่เกิดขึ้น และเพื่อความละซึ่งกามฉันท์ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ซึ่งเกิดขึ้นแล้ว เพื่อความเกิดแห่งเนกขัมมะ อพยาบาท อาโลกสัญญา ความไม่ฟุ้งซ่าน ความกำหนดธรรมเป็นต้น เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่หายไป เพื่อความยิ่งขึ้น เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งการอบรมซึ่งเนกขัมมะ อพยาบาท อาโลกสัญญา ความไม่ฟุ้งซ่าน การกำหนดธรรมเป็นต้น ตลอดจนถึงเพื่อมรรคที่เกิดขึ้นแล้วเป็นที่สุด เรียกว่าวิริยารัมภญาณทั้งนั้น ดังนี้ สันเนื่อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ตนซึ่งไม่หดหู่นั้น หมายจิตซึ่งยังไม่หดหู่ด้วยอำนาจแห่งความเกียจคร้าน เพราะคำว่าตนในที่นี้ หมายจิต เหมือนกับในคำว่า พวกไขน้ำย่อมนำน้ำไป พวกทำลูกศรก็ดัดลูกศร พวกช่างถากย่อมถากไม้ พวกบัณฑิตย่อมฝึกฝนตน ดังนี้ คำว่า ตนในที่นี้ หมายจิต คำว่า ส่งตนไปแล้วนั้น คือ ส่งใจไปด้วยความไม่อาลัยในกายและชีวิต อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ตนนั้น หมายอัตภาพ เหมือนกับในคำว่า ภิกษุณีตนแล้วร้องไห้ ทนตนแล้วร้องไห้ดังนี้เป็นต้น คำว่า ประคองนั้น หมายอุดหนุนไว้ ค้ำจุนไว้ ซึ่งธรรมที่เกิดด้วยกัน ความประคองตนที่ไม่หดหู่และที่ส่งไปแล้วนั้น หมายความอย่างนี้ ข้อว่า ตนที่ไม่หดหู่ และที่ส่งไปแล้วนี้ หมายถึงความเพียร ซึ่งเป็นไปดี พ้นจากความเกียจคร้านและความฟุ้งซ่าน เป็นความเพียรที่ไม่ท้อถอย เป็นความเพียรที่ไม่กลับหลัง เป็นความเพียรที่ประกอบด้วยองค์ ๔ ได้ในพระบาลีว่า เพราะฉะนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย ถึงแม้ว่าพวกเธอ ก็จงตั้งความไม่ท้อ

ถอยไว้ว่า ถึงจะเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ส่วนเนื้อเลือดจะเหือดแห้งไปก็ตาม สิ่งใดที่บุคคลต้องถึง ต้องได้ ต้องสำเร็จ ด้วยเรี่ยวแรงแห่งบุรุษ ด้วยความเพียรแห่งบุรุษ ด้วยความบากบั่นแห่งบุรุษ เมื่อยังไม่ถึงสิ่งนั้น ยังไม่ได้สิ่งนั้น ยังไม่ได้สำเร็จสิ่งนั้น เราจะไม่หยุดความเพียร ดังนี้ การทำอย่างนี้ เรียกว่าประคองตนอันไม่หดหู่ อันส่งไปแล้ว

คำว่า วิริยารัมภญาณนั้น มีคำอธิบายว่า ความแกล้วกล้าชื่อว่าวิริยะ อีกอย่างหนึ่งว่า การกระทำแห่งผู้แกล้วกล้า ชื่อว่าวิริยะ อีกอย่างหนึ่งว่า ต้องประพฤติ ต้องเป็นไปด้วยนัย ด้วยอุบายต่าง ๆ ชื่อว่าวิริยะ ฯ คำว่า วิริยะนี้ มีความอุตสาหะเป็นลักษณะ มีการพยุงไว้ซึ่งธรรมที่เกิดด้วยกันเป็นรส คือ เป็นหน้าที่ มีความไม่จมอยู่เป็นเครื่องปรากฏ มีความสลดใจเป็นที่ตั้ง อีกอย่างหนึ่งควรเห็นว่า ที่ตั้งแห่งวิริยารัมภวัตถุ ซึ่งบุคคลปรารภดีแล้ว ย่อมเป็นรากเหง้าแห่งสมบัติทั้งปวง ดังนี้

วิริยารัมภะนั้น ได้แก่วิริยะ ด้วยคำนี้เป็นอันปฏิเสธอารัมภะนอกจากนี้เสีย ด้วยว่า คำว่าอารัมภะนี้ หมายความหลายอย่าง หมายความว่ากรรมก็มี หมายความว่าอาบัติก็มี หมายความว่ากิริยาก็มี หมายความว่าวิริยะก็มี หมายความว่าความเบียดเบียนก็มี หมายความว่าการทำให้พลาดจากที่ก็มี ฯ ที่หมายความว่า กรรมเฉย มีมาในคำว่า ทุกข์ทั้งสิ้นไม่ว่าอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมมีขึ้น เพราะอารัมภะเป็นปัจจัย ทั้งนั้น ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มีในเมื่ออารัมภะดับไปแล้ว ดังนี้ ฯ ที่หมายความว่าอาบัตินั้น มีปรากฏในคำว่า ภิกษุนั้นย่อมอารัมภะ คือ ย่อมเสียใจ ฯ ที่หมายความว่า กิริยานั้น ได้ในคำว่า ยัญใหญ่ อารัมภะใหญ่ แต่ไม่มีผลมาก ที่หมายความว่าวิริยะนั้น มีปรากฏในคำว่า ท่านทั้งหลายงอารัมภะ คือ จงเริ่ม จงบอก จงประกอบในพระพุทธศาสนา ที่หมายความว่าเบียดเบียนนั้น มีปรากฏในคำว่า คนทั้งหลายย่อมอารัมภะสัตว์มีชีวิตโดยตั้งใจเฉพาะต่อพระสมณโคดม ที่หมายการให้เคลื่อนที่

นั้น ได้ในคำว่างดเว้นจากสารัมภะ ชื่งพึชคาม ภูตคาม ดังนี้ แต่ว่าในที่นี้หมายอารัมภะ คือวิริยะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า อารัมภะ คือ วิริยะ เรียกว่าวิริยารัมภะ ดังนี้

วิริยะ ที่เรียกว่าอารัมภะก็ด้วยการเลิก คำว่า วิริยารัมภญาณนั้น หมายความรู้เรื่องในความเพียร ฯ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ตนอันไม่หดหู่ ไม่ย่อท้อ เรียกว่าตนอันส่งไปแล้วดังนี้ก็มี อธิบายว่า ด้วยความไม่ย่ยท้อ ด้วยความส่งไปชื่งจิต ในความไม่อาลัยต่อร่างกายและชีวิต ดังนี้ แต่คำก่อนดีกว่า ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวไว้ว่า ความมีตนไม่ย่อท้อนั้น ได้แก่ความเสมอกันแห่งสติและธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ความเป็นผู้มีตนส่งไปแล้วนั้น ได้แก่ความเสมอกันแห่งสมาธิ และ ปัสสัทธิ อุเบกขา ความประคองนั้น ได้แก่ความเสมอกันแห่งโพชฌงค์ ทั้ง ๗ ดังนี้ สันเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า วิริยารัมภญาณนั้น ได้แก่ความรู้ในอารัมภะ คือวิริยะ ด้วยว่าอารัมภะนั้น ท่านหมายถึงวิริยะ คำว่า วิริยะนั้น ท่านหมายถึงความกล้า ๑ หมายถึงการกระทำแห่งผู้กล้า ๑ หมายถึงสิ่งที่ต้องประพฤติด้วยนัย ด้วยอุบายต่าง ๆ ๑ ท่านตั้งเป็นวิเคราะห์ไว้ว่า วิรภาโว วิริยัง ความแกล้วกล้า ชื่อว่าวิริยะ วีรานัง กัมมัง วิริยัง อีกอย่างหนึ่งว่า การกระทำของผู้แกล้วกล้าทั้งหลายเรียกว่าวิริยะ อีกอย่างหนึ่งว่า วิธินา นเยน อุปาเยน อิริยิตัพพัง ปวัตติยัตตัพพันติ วิริยัง แปลว่า สิ่งใดบุคคลควรประพฤติ คือ ควรกระทำโดยนัยต่าง ๆ ด้วยอุบายต่าง ๆ สิ่งนั้นชื่อว่าวิริยะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น จงจำไว้เถิดว่า คำว่า วิริยะนี้ ไม่ใช่แปลว่า ความหมั่นความขยัน แปลว่า ความแกล้วกล้า ๑ แปลว่าการกระทำแห่งผู้แกล้วกล้า ๑ สิ่งที่ต้องกระทำด้วยอุบายต่าง ๆ ๑ ดังนี้ แต่เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว วิริยะนั้นได้แก่ความอุตสาหะ คือความองอาจชื่งมีขึ้นในใจ เมื่อว่าโดยหน้าที่ ก็ได้แก่การพยุงไว้ ชื่งสิ่งที่เกิด

ด้วยกัน เมื่อว่าโดยเครื่องปรากฏก็ได้แก่ความไม่จมอยู่ เมื่อว่าโดยตั้งใจ ก็ได้แก่ความสลดใจ คือ วิริยะนั้นมีอุตสาหะเป็นลักษณะ มีการพยุงไว้ซึ่งสิ่งที่เกิดด้วยกันเป็นหน้าที่ มีความไม่จมอยู่ เป็นเครื่องปรากฏ มีความสลดใจเป็นที่ตั้ง คือ เมื่อเกิดความสลดใจ ในเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้วก็เกิดวิริยะขึ้น เช่น สลดใจในเรื่องความยากจนเข็ญใจ ก็เกิดวิริยะในการทำงานขึ้น สลดใจในเรื่องทุกข์ในสงสาร ก็เกิดวิริยะขึ้นในการปฏิบัติธรรม เพื่อจะให้พ้นทุกข์ในสงสาร เกิดความสลดใจในความเป็นอยู่อันลำบากของตน ก็เกิดวิริยะขึ้นในการทำบุญกุศลก็มี เช่น ทุคตะสองสามีภรรยา ในกรุงสาวัตถี ครั้งพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายยังมีพระชนม์อยู่นั้นเป็นอุทาหรณ์

มีเนื้อความย่อ ในเรื่องทุคตะ ๒ สามีภรรยานั้นว่า คราวหนึ่งมีคนไปเที่ยวบอกบุญแก่ชาวบ้านชาวเมือง แล้วบอกทุคตบุรุษนั้นด้วย ทุคตบุรุษนั้นจึงตอบว่า ข้าพเจ้ายากจนเข็ญใจจะทำบุญอย่างไรได้ ผู้บอกบุญนั้นจึงว่า ที่เธอยากจนเข็ญใจทุกวันนี้ ก็เพราะไม่ได้ทำบุญไว้ในชาติก่อน เธอจงดูผู้ที่เขามั่งมีศรีสุข ซึ่งนั่งกินนอนกินเป็นตัวอย่างเถิด พวกนั้นล้วนแต่เกิดมาด้วยบุญกุศลทั้งนั้น ส่วนตัวเธอสิ ต้องทำงานวันยังค่ำถึงอย่างนั้นก็ดี ก็ยังไม่สู้จะอิ่มปากอิ่มท้อง เมื่อทุคตบุรุษนั้นได้ฟังดังนี้ ก็เกิดความสลดใจ จึงเกิดวิริยะกล้าหาญทำบุญ กลับไปชักชวนภรรยาให้กล้าหาญในการทำบุญด้วย ลงท้ายก็ได้ทำบุญใส่บาตรพระพุทธเจ้าในวันรุ่งขึ้น แล้วก็ได้เป็นเศรษฐีในวันนั้น เพราะฉะนั้น จึงว่า วิริยะมีความสลดใจเป็นที่ตั้ง ดังนี้ สังเขปความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๔

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอัตถสันทัสสนญาณ

กถำ นานาธมฺมปฺปกาสนตาปญฺญา อตฺถสนฺทสฺสเน ญาณำ ฯ นานาธมฺมาติ ปญฺจกฺขนฺธา ทฺวาทสายตนานิ อฏฺฐารส ธาตุโย กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๔ ว่าด้วยอัตถสันทัสสนญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนาน หาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยอัตถสันทัสสนญาณนั้น พระสารีบุตรเถรเจ้า ได้ตั้งคำถามไว้ว่า ความรู้จักความประกาศซึ่งธรรมต่างๆ เรียกว่า อัตถสันทัสสนญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คำว่า ธรรมต่างๆ นั้น ได้แก่ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม กามาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปริยาปันนธรรม

คำว่า ความประกาศนั้น คือ ประกาศขันธ์ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศวิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ

ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก • ประกาศสัมผัส ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก • ประกาศเวทนา ๖ คือ เวทนาอันเกิดจาก จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก •

ประกาศสัญญา ๖ คือ รูปสัญญา อันได้แก่ความจำรูป สัททสัญญา อันได้แก่ความจำเสียง คันธสัญญา อันได้แก่ความจำกลิ่น รสสัญญา อันได้แก่ความจำรส โผฏฐัพพสัญญา อันได้แก่ความจำ โผฏฐัพพะ ธรรมสัญญา อันได้แก่ความจำธรรม ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก ๑ ประกาศสัญเจตนา ๖ คือ รูปสัญเจตนา ๖ ความจงใจในรูป สัททสัญเจตนา ความจงใจในเสียง คันธสัญเจตนา ความจงใจในกลิ่น รสสัญเจตนา ความจงใจในรส โผฏฐัพพสัญเจตนา ความจงใจในโผฏฐัพพะ ธรรมสัญเจตนา ความจงใจในธรรม ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก ๑

ประกาศตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา อันได้แก่ตัณหาในรูป สัททตัณหา อันได้แก่ตัณหาในเสียง คันธตัณหา อันได้แก่ตัณหาในกลิ่น รสตัณหา อันได้แก่ตัณหาในรส โผฏฐัพพตัณหา อันได้แก่ตัณหาในโผฏฐัพพะ ธรรมตัณหา อันได้แก่ตัณหาในธรรม ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก ๑

ประกาศวิตก ๖ คือ รูปวิตก อันได้แก่ความนึกในรูป สัททวิตก อันได้แก่ความนึกในเสียง คันธวิตก อันได้แก่ความนึกในกลิ่น รสวิตก อันได้แก่ความนึกในรส โผฏฐัพพวิตก อันได้แก่ความนึกในโผฏฐัพพะ ธรรมวิตก อันได้แก่ความนึกในธรรม ว่าเป็น อนิจจ์ ทุกขั อนตตา แผนก ๑

ประกาศวิจาร ๖ คือ รูปวิจาร อันได้แก่ความตรองในรูป สัททวิจาร อันได้แก่ความตรองในเสียง คันธวิจาร อันได้แก่ความตรองในกลิ่น รสวิจาร อันได้แก่ความตรองในรส โผฏฐัพพวิจาร อันได้แก่

ความตรองในโผฏฐัพพะ ธรรมวิจาร อันได้แก่ความตรองในธรรม ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑

ประกาศธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศกสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองในศีรษะ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑

ประกาศอายตนะ ๑๒ คือ จักขวายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ธรรมายตนะ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัททธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑ ประกาศอินทรีย์ ๒๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญตัญญัสสามีตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา แผนก ๑

ประกาศธาตุ ๓ คือ กามธาตุ อันได้แก่อารมณ์ที่รักใคร่ หรือได้แก่ความรักใคร่ รูปธาตุ อันได้แก่สิ่งที่เป็นรูป สิ่งที่มีรูป อรูปธาตุ อันได้แก่สิ่งที่ไม่เป็นรูป สิ่งที่ไม่มีรูป ว่าเป็น อนิจฺจำ ทุกฺขำ อนตฺตา

แผนก ๑ ประกาศภพ ๙ คือ กามภพ อันได้แก่บายภูมิ ๔ มนุษย์ ๑ สวรรค์ชั้นต่ำ ๖ รูปภพ อันได้แก่รูปพรหม ๑๖ ชั้น อรูปภพ อันได้แก่อรูปพรหม ๔ ชั้น สัญญาภพ อันได้แก่ภพที่มีสัญญา คือ มีจิต วิญญาณ อสัญญาภพ อันได้แก่ภพที่ไม่มีสัญญา คือ ไม่มีจิตวิญญาณ เนวสัญญานาสัญญาภพ อันได้แก่ภพที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ คือ จะว่ามีจิตวิญญาณก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีจิตวิญญาณก็ไม่ใช่ เอกโวการภพ อันได้แก่ภพมีขันธ์เดียว คือ มีรูปขันธ์ จตุโวการภพ อันได้แก่ภพมีขันธ์ ๔ คือ มีแต่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ไม่มีรูปขันธ์ ปัญจโวการภพ อันได้แก่ภพทั้ง ๕ คือ มีพร้อมทั้งรูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แผนก ๑

ประกาศรูปฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แผนก ๑ ประกาศเจโตวิมุตติ ๔ คือ เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อเบกขาเจโตวิมุตติ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แผนก ๑ ประกาศอรูปฌาน ๔ คือ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แผนก ๑ ประกาศปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แผนก ๑

คำว่า ในการเห็นได้ดี ซึ่งความหมายนั้น คือ ผู้ละกามฉันทะย่อมเห็นได้ดีซึ่งความหมายแห่งเนกขัมมะ ผู้ละพยาบาท ย่อมเห็นได้ดีซึ่งความหมายแห่งคำว่าไม่พยาบาท ผู้ละถีนมิทธะ ย่อมเห็นได้ดีซึ่งความหมายแห่ง คำว่า จำแสงสว่าง ผู้ละอุทธัจจะ ย่อมเห็นได้ดีซึ่งความหมายแห่ง คำว่า ไม่ฟุ้งซ่าน ผู้ละอวิชชา ย่อมเห็นได้ดีซึ่งความหมายแห่ง คำว่า ญาณ ผู้ละความไม่ยินดี ย่อมเห็นได้ดีซึ่งความหมายแห่ง คำว่า ปราโมทย์ ผู้ละนิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่ง คำว่า ปฐมฌาน

ละวิตกวิจาร ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า ทุติยฌาน ผู้ละปีติ ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า ตติยฌาน ผู้ละสุขทุกข์ ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า จตุตถฌาน ผู้ละรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า อากาสานัญจายตนสมาบัติ ผู้ละอากาสานัญจายตนสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า วิญญาณัญจายตนสมาบัติ ผู้ละวิญญาณัญจายตนสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า อากิญจัญญายตนสมาบัติ ผู้ละอากิญจัญญายตนสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ผู้ละอนิจจสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า อนิจจานุปัสสนา

ผู้ละสุขสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า ทุกขานุปัสสนา ผู้ละอัตตสัญญา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า อนัตตานุปัสสนา ผู้ละความเพลิดเพลิน ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า นิพพิทานุปัสสนา ผู้ละราคะ ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า วิริยานุปัสสนา ผู้ละสมุทัย ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า นิโรธานุปัสสนา ผู้ละความยึดถือ ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ผู้ละซึ่งความเข้าใจว่า เป็นก้อนเป็นแท่ง ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า ขยานุปัสสนา ผู้ละความประมวลมา ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า วยานุปัสสนา ผู้ละความเข้าใจว่า ยั่งยืน ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า วิปริณามานุปัสสนา

ผู้ละนิมิต ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า อนิมิตตานุปัสสนา ผู้ละปณิธิ ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา ผู้ละซึ่งความเห็นว่า มีอยู่ เป็นอยู่ ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า สุญญตานุปัสสนา ผู้ละซึ่งความกลืนเข้าไว้ ซึ่งความถือว่าเป็นแก่น ย่อมเห็นได้ดี ซึ่งความหมายแห่งคำว่า เห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอย่างยิ่ง ผู้ละซึ่งความยังอยู่ในความลุ่มหลง ย่อมเห็น

ได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า รู้เห็นตามเป็นจริง ผู้ละชื่อความยังอยู่ในความอาลัย ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า อาทีนวานุปัสสนา ผู้ละชื่อการพิจารณาเฉพาะ ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า ปฏิสังขารุปัสสนา รู้ละชื่อความยังอยู่ในความประกอบ ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า วิวัฏฏานุปัสสนา ผู้ละกิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า โสดาปัตติมรรค ผู้ละกิเลสอย่างหยาบ ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า สกทาคามิมรรค ผู้ละกิเลสอย่างละเอียด ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า อนาคามิมรรค ผู้ละกิเลสทั้งปวง ย่อมเห็นได้ดี ชื่อความหมายแห่งคำว่า อรหัตตมรรค ฯ ความรู้ดังที่ว่ามานี้ ชื่อว่า ญาณ เพราะหมายความว่า รู้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความรู้จักในการประกาศชื่องธรรมต่าง ๆ จึงชื่อว่า อัตถสันทัสสนญาณ สันเนื้อความในอนาคตังสญาณเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความประกาศธรรมต่าง ๆ นั้น ได้แก่ความแสดงชื่องธรรมต่าง ๆ อันได้แก่ธรรมที่มีปัจจัยตกแต่ง และธรรมที่มิได้ปัจจัยไม่ตกแต่ง คำว่า การเห็นได้ดีชื่องความหมายนั้น ได้แก่การชี้ให้ผู้อื่นเข้าใจได้ดี ชื่องความหมายต่าง ๆ ด้วยการแสดงธรรม ดังนี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๕
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยทัสสนวิสุทธิญาณ

กถํ สพฺพธมฺมานํ เอกสงฺคหตานานตฺเตกตฺตปฏิเวเธ ปญฺญา ทสฺสนวิสุทฺธิญาณํ

สพฺพธมฺมานนฺติ ปญฺจกฺขนฺธา ฯ เป ฯ อปริยาปนฺนา ธมฺมาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๕ ว่าด้วยทัสสนวิสุทธิญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยทัสสนวิสุทธิญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ปัญญาในการแทงตลอดซึ่งความสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน และความต่างกัน ความเป็นอันเดียวกันแห่งธรรมทั้งปวง ชื่อทัสสนวิสุทธิญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คำว่า ธรรมทั้งปวงนั้น ได้แก่ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๓ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อันยากตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจร-ธรรม อรปาวจรธรรม อปริยาปันนธรรม

ความสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันนั้น คือ ธรรมทั้งปวงสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน ด้วยอาการ ๑๒ อันได้แก่ความหมายว่าแท้ ๑ ความหมายว่าเป็นอนัตตา ๑ ความหมายว่าจริง ๑ ความหมายว่าแทงตลอด ๑ ความหมายว่ารู้ยิ่ง ๑ ความหมายว่ารอบรู้ ๑ ความหมายว่าธรรม ๑ ความหมายว่าธาตุ ๑ ความหมายว่าความรู้ ๑ ความหมายว่ากระทำให้แจ้ง ๑ ความหมายว่าถูกต้อง ๑ ความหมายว่าถึงพร้อมยิ่ง ๑

คำว่า ความต่างกัน และความเป็นอันเดียวกัน คือ กามฉันท์เป็นความต่างกัน เนกขัมมะเป็นความอันเดียวกัน พยาบาทเป็นความต่างกัน ความไม่พยาบาทเป็นความอันเดียวกัน อุทธัจจะเป็นความต่างกัน ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นความอันเดียวกัน วิจิกิจฉาเป็นความต่างกัน การกำหนดธรรมเป็นความอันเดียวกัน อวิชชาเป็นความต่างกัน ญาณเป็นความอันเดียวกัน ความไม่ยินดีเป็นความต่างกัน ความปราโมทย์เป็นความอันเดียวกัน นีวรณ์เป็นความต่างกัน ทุติยฌานเป็นความอันเดียวกัน ปีติเป็นความต่างกัน ตติยฌานเป็นความอันเดียวกัน สุข ทุกข์ เป็นความต่างกัน จตุตถฌานเป็นความอันเดียวกัน รูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา เป็นความต่างกัน อากาสานัญจายตนสมาบัติ เป็นความอันเดียวกัน อากาสานัญจายตนสัญญาเป็นความต่างกัน วิญญาณัญจายตนสมาบัติเป็นความอันเดียวกัน วิญญาณัญจายตนสัญญาเป็นความต่างกัน อากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นความอันเดียวกัน อากิญจัญญายตนสัญญาเป็นความต่างกัน เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเป็นความอันเดียวกัน ความเข้าใจว่าเที่ยงเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความไม่เที่ยงเป็นความอันเดียวกัน ความเข้าใจว่าเป็นสุขเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นทุกข์เป็นความอันเดียวกัน ความเข้าใจว่าเป็นตัวตนเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความไม่เป็นตัวตนเป็นความอันเดียวกัน ความเพลิดเพลินเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความเบื่อหน่ายเป็นความอันเดียวกัน ความยินดีเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความปราศจากความยินดีเป็นความอันเดียวกัน ความเกิดขึ้นเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความดับเป็นความอันเดียวกัน ความยึดถือเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความสละเป็นความอันเดียวกัน ความเข้าใจว่าเป็นก้อน เป็นแท่ง เป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความสิ้นไปเป็นความอันเดียวกัน การประมวลมาเป็นความต่างกัน การ

เล็งเห็นความเสื่อมเป็นความอันเดียวกัน ความเข้าใจว่ายั่งยืนเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความแปรปรวนเป็นความอันเดียวกัน นิมิตเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความไม่มีนิมิตเป็นความอันเดียวกัน ที่ตั้งเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความไม่มีที่ตั้ง เป็นความอันเดียวกัน ความถือว่าเป็นอย่าเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความว่างเปล่าเป็นความอันเดียวกัน การกลืนเข้าไว้ซึ่งความถือว่าเป็นแกน เป็นความต่างกัน การเห็นชัดธรรมด้วยปัญญายิ่งเป็นความอันเดียวกัน การกลืนเข้าไว้ซึ่งความลุ่มหลงเป็นความต่างกัน การรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นความอันเดียวกัน การกลืนเข้าไว้ซึ่งความอาลัยเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นโทษเป็นความอันเดียวกัน การไม่พิจารณาเฉพาะเป็นความต่างกัน การเล็งเห็น การพิจารณาเฉพาะ เป็นความอันเดียวกัน การกลืนเข้าไว้ซึ่งความเกี่ยวข้องเป็นความต่างกัน การเล็งเห็นความไม่หมุนเวียนเป็นความอันเดียวกัน กิเลสเป็นฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิเป็นความต่างกัน โสดาปัตติมรคเป็นความอันเดียวกัน กิเลสอย่างหยาบเป็นความต่างกัน สกทาคามิมรคเป็นความอันเดียวกัน กิเลสอย่างละเอียดเป็นความต่างกัน อนาคามิมรคเป็นความอันเดียวกัน กิเลสทั้งสิ้นเป็นความต่างกัน อรหัตมรคเป็นความอันเดียวกัน

คำว่า ในการแทงตลอดนั้น คือ บุคคลย่อมแทงตลอดซึ่งทุกขสัจด้วยการแทงตลอด ด้วยความรอบรู้ ย่อมแทงตลอดซึ่งสมุทัยสัจ ด้วยการละ ย่อมแทงตลอดนิโรธ ด้วยการกระทำให้แจ้ง ย่อมแทงตลอดมรรคสัจ ด้วยการอบรม

คำว่า ทัสสนวิสุทธินั้น คือ การเห็นในขณะแห่งโสดาปัตติมรค ย่อมบริสุทธิ์ การเห็นในขณะโสดาปัตติผลก็บริสุทธิ์ การเห็นในขณะสกทาคามิมรค ย่อมบริสุทธิ์ การเห็นในขณะสกทาคามิผล เป็นการเห็นอันบริสุทธิ์ การเห็นในขณะอนาคามิมรค ย่อมบริสุทธิ์ การเห็นในขณะอนาคามิผล เป็นการเห็นอันบริสุทธิ์ การเห็นในขณะอรหัตมรค ย่อมบริสุทธิ์ การเห็นในขณะอรหัตผล เป็นการเห็นอันบริสุทธิ์

ความรู้ดังที่ว่ามาแล้วนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ ปัญญาในการแทงตลอด ชื่งความสงเคราะห์เป็นอันเดียว และความต่างกัน ความเป็นอันเดียวกันแห่งธรรมทั้งปวง ดังที่ว่ามาแล้ว เรียกว่าทัสสนวิสุทธิญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ท่านได้แสดงทัสสนวิสุทธิญาณไว้ เพื่อแสดงความอันบริสุทธิ์ ชื่งเป็นเหตุแห่งการแสดงธรรมได้ตามสภาพ ฯ คำว่าในการแทงตลอดชื่งความสงเคราะห์ เป็นอันเดียวกัน และความต่างกัน ความเป็นอันเดียวกันแห่งธรรมทั้งปวงนั้น ได้แก่การแทงตลอด คือการรู้แจ้งชื่งความสงเคราะห์เข้าด้วยกัน แห่งธรรมที่มีปัจจัยตกแต่ง และธรรมที่มีปัจจัยไม่ตกแต่งทั้งสิ้น ๑ รู้แจ้งแทงตลอดชื่งความต่างกันแห่งกามฉันท์เป็นต้น ๑ รู้แจ้งแทงตลอดชื่งความเป็นอันเดียวกัน แห่งธรรมทั้งหลายมีเนกขัมมะเป็นต้น ๑ การรู้แจ้งแทงตลอดนั้น ได้แก่มรรคปัญญา และผลปัญญา ฯ มรรคปัญญา ย่อมแทงตลอดในขณะแห่งการรู้จักของจริง ด้วยอำนาจแห่งการรู้จักของจริง ฯ ผลปัญญาชื่อว่า การแทงตลอด เพราะเป็นเครื่องแทงตลอด

ในคำว่า ความสงเคราะห์เป็นอันเดียวกันนั้น อธิบายว่า ได้แก่การสงเคราะห์ ๕ อย่าง คือ สงเคราะห์ด้วยชาติ ๑ สงเคราะห์ด้วยสัญชาติ ๑ สงเคราะห์ด้วยกิริยา ๑ สงเคราะห์ด้วยคณนา ๑ คำว่าสงเคราะห์นั้น ได้แก่การจัดเข้า หรือรวมเข้า ฯ คำว่า กษัตริย์ทั้งปวงจงมาประชุมกันก็ดี คำว่า พราหมณ์ทั้งปวงจงมาประชุมกันก็ดี คำว่าเวศย์ทั้งปวงจงมาประชุมกันก็ดี คำว่า ศูทรทั้งปวงจงมาประชุมกันก็ดี คำว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเข้าในสีลขันธ์ก็ดี อันนี้เรียกว่าสงเคราะห์ด้วยชาติ คือ จัดเข้ากันตามชาติ ตามกำเนิด เพราะเมื่อกล่าวว่า กษัตริย์ทั้งปวงจงมา ดังนี้ ก็เป็นอันกล่าวถึงชาติ

กษัตริย์ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะไปอยู่ในแห่งหนตำบลใด เมื่อกล่าวว่าพราหมณ์ทั้งปวงจงมา ดังนี้ ก็เป็นอันกล่าวถึงชาติพราหมณ์ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะอยู่ในแห่งหนตำบลใด การจัดดังนี้ เรียกว่าจัดเข้าด้วยชาติ

คำว่า พวกชาวโกศลทั้งสิ้นจงมา ชาวมคธทั้งสิ้นจงมา ชาวภารุกัจฉกะทั้งสิ้นจงมาก็ดี คำว่า สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เข้าในสมาธิขันธ์ก็ดี อันนี้เรียกว่าสงเคราะห์เข้าในสัญชาติ เป็นอันสงเคราะห์เข้าด้วยกัน ด้วยสัญชาติ คือ เกิด อยู่ คำว่า พวกนายช้าง นายม้า นายรถ ทั้งปวง จงมาประชุมกันก็ดี คำว่า สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์เข้าในปัญญาขันธ์ก็ดี อันนี้เรียกว่าสงเคราะห์เข้าด้วยกิริยา คือ รวมกันเป็นอันเดียว ด้วยการกระทำ

คำว่า อายตนะ คือ จักษุ ไปสู่การนับขันธ์ไหน คือ นับเข้าในขันธ์ไหน แก้ว่า อายตนะ คือ จักษุ นับเข้าในรูปขันธ์ อายตนะ คือ จักษุ นับเข้าในรูปขันธ์ จึงสงเคราะห์ในรูปขันธ์ ดังนี้ เรียกว่า สงเคราะห์เข้าด้วยคณนา คือ จัดเข้ากันด้วยการนับ สำหรับในที่นี้หมายการสงเคราะห์เข้าด้วยคณนา การสงเคราะห์อาการ ๑๒ เข้าด้วยกัน โดยต่างแผนกกัน เรียกว่าการกำหนดนับ จัดว่าเป็นการสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน ฯ คำว่า ทัสสนวิสุทธิญาณนั้น ได้แก่ ความรู้ในความเห็นอันบริสุทธิ์ คือ ความเห็นชองมรรคผล คาวา ทสสนวิสุทธิ หมายทั้งมรรคญาณ และผลญาณ ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถา และในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๖
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยขันติญาณ ปริโยคาหนญาณ ปเทสวิหารญาณ

กถํ วิทิตตฺตา ปญฺญา ขนฺติญาณํ ฯ รูปํ อนิจฺจโต วิทิตนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๖ ว่าด้วยขันติญาณ ปริโยคาหนญาณ ปเทสวิหารญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยขันติญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ปัญญารู้แจ้ง เรียกว่าขันติญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วแก้ไขไว้ว่า คือ การรู้แจ้งชัดขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แผนก ๑ การรู้แจ้งชัดอายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แผนก ๑ การรู้แจ้งชัดอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แผนก ๑ การรู้แจ้งชัดวิญญาณ ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แผนก ๑ การรู้แจ้งสัมผัส ๖ คือ สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แผนก ๑ การรู้แจ้งชัดเวทนา ๖ คือ เวทนาอันเกิดเพราะสัมผัส ๖ ว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แผนก ๑ การรู้แจ้งสัญญา ๖ คือ รู้แจ้งความจำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้

แจ้งสัญเจตนา ๖ คือ รู้แจ้งความจงใจในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งตัณหา ๖ คือ ตัณหาในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งวิตก ๖ คือ ความนึกในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งวิจาร ๖ คือ รู้แจ้งความตรองรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งกสิณ ๑๐ คือ ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาตกสิณ อากาสกสิณ วิญญาณกสิณ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ พัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดก เยื่อในกระดก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร สมองในศีรษะ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑

การรู้แจ้งอายตนะ ๑๒ คือ ตา รูป หู เสียง จมูก กลิ่น ลิ้น รส กาย โผฏฐัพพะ ใจ กับอารมณ์ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งธาตุ ๑๘ คือ ธาตุตา ธาตุรูป ธาตุจักขุวิญญาณ ธาตุหู ธาตุเสียง ธาตุโสตวิญญาณ ธาตุจมูก ธาตุกลิ่น ธาตุฆานวิญญาณ ธาตุลิ้น ธาตุรส ธาตุชิวหาวิญญาณ ธาตุกาย ธาตุโผฏฐัพพะ ธาตุกายวิญญาณ ธาตุใจ ธาตุธรรม ธาตุมโนวิญญาณ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งอินทรีย์ ๒๒ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความสุข ความทุกข์ ความโสมนัส ความโทมนัส อุเบกขา ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ความรู้ทั่วถึงสิ่งที่ตนยังไม่รู้ ความรู้ทั่วถึง

ทุกอย่างแล้ว ความเป็นผู้มีความรู้ทั่วถึงทุกอย่าง ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนแผนก ๑ การรู้แจ้งธาตุ ๓ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนแผนก ๑ การรู้แจ้งภพ ๕ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ บัญจโวการภพ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนแผนก ๑ การรู้แจ้งรูปฌาน ๕ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งเจโตวิมุตติ ๕ คือ เมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนแผนก ๑ การรู้แจ้งสมาบัติ ๕ คือ อากาสานัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แผนก ๑ การรู้แจ้งใดๆ การรู้แจ้งนั้นๆ ย่อมสมควร บัญญารู้แจ้งอย่างนี้ เรียกว่าขันติญาณ ความรู้ดังที่ว่ามานี้ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าบัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น บัญญารู้แจ้ง จึงเรียกว่าขันติญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า บัญญารู้แจ้งนั้น ได้แก่บัญญาซึ่งเป็นไปว่า เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น แห่งธรรมทั้งหลายมีรูปขันธ์เป็นต้น คำว่า ขันติญาณนั้น ได้แก่ความรู้แจ้งซึ่งเป็นของสมควร ความรู้แจ้งในความสมควรเรียกว่าขันติญาณ ด้วยคำนี้ ท่านปฏิเสธคำว่า อธิวาสนขันติเสีย ฯ คำว่า ขันติญาณนั้น หมายวิปัสสนาอย่างอ่อนซึ่งเป็นไปตามหมวดธรรม มีการตรองหมวดรูปเป็นต้น สิ้นเนื้อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ต่อนี้ไป เป็นเนื้อความในพระบาลีว่า ด้วยปริโยคาหนญาณ ในญาณข้อนี้ ท่านตั้งเป็นคำถามไว้ว่า ความรู้ถูกต้องชื่งอารมณ์ เรียกว่าปริโยคาหนญาณนั้น คือ อย่างไร คือ บุคคลย่อมถูกต้องชื่งขันธ์ ๕ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ สัมผัส ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ สัญเจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ อาการ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ รูปฌาน ๔ เจโตวิมุตติ ๔ สมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน บุคคลถูกต้องสิ่งใด ๆ ก็กำหนดสิ่งนั้น ๆ ไว้ ความรู้ในการถูกต้องอย่างนี้ เรียกว่าปริโยคาหนญาณ ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความรู้ในการถูกต้องนั้น ได้แก่ความรู้ชื่งเป็นไปด้วยการถูกต้องรูปขันธ์เป็นต้น ด้วยความรู้ว่า เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า ปริโยคาหนญาณนั้น คือ บุคคลย่อมกำหนดชื่งสิ่งที่ถูกต้องแล้ว คือ เข้าไปสู่สิ่งที่ถูกต้องแล้ว ญาณข้อนี้ เป็นวิปัสสนาญาณอันแก่กล้า ชื่งเป็นไปตามลำดับแห่งอนุปัสสนา มีภังคานุปัสสนาเป็นต้น ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ความเชื่อชื่งวิปัสสนาญาณก็ดี ความรู้ชื่งขันติญาณก็ดี เป็นปริโยคาหนญาณ ดังนี้ เมื่อเป็นอย่างนั้น ญาณเหล่านั้น ก็ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เดียว ญาณอันทั่วไปแก่สาวก ๖๗ ญาณ ย่อมไม่มีแก่สาวกองค์เดียว เพราะฉะนั้น คำของอาจารย์บางพวกนี้จึงไม่ถูก ดังนี้

บาลี

ต่อนี้ไป ว่าด้วยปเหสวิหารญาณ ตามวาระพระบาลีว่า ความรู้สึกเพราะความเห็นผิดเป็นปัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะระงับความเห็นผิดเป็นปัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความเห็นถูกเป็นปัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะระงับความเห็นถูกเป็นปัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความดำริผิดเป็น

บัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความสงบไป แห่งความดำริผิดเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความดำริถูกเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความสงบไปแห่งความดำริถูกเป็นบัจจัยก็ดี ตลอดถึงความรู้สึกเพราะความพ้นผิดเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความระงับไปแห่งความพ้นผิดเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความพ้นถูกเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความระงับไปแห่งความพ้นถูกเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความพอใจเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความระงับไปแห่งความพอใจเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะวิตกเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความระงับไปแห่งวิตกเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะสัญญาเป็นบัจจัยก็ดี ความรู้สึกเพราะความระงับไปแห่งสัญญาก็ดี ความพอใจและวิตก ความจำย่อมไม่ระงับไป ความรู้สึกเพราะความไม่ระงับไปแห่งสิ่งเหล่านั้นก็ดี ความพอใจระงับไป ความนึกและความจำไม่ระงับไป ความรู้สึกเพราะสิ่งเหล่านั้นเป็นบัจจัยก็ดี ความพอใจและความนึกระงับไป ส่วนความจำไม่ระงับไป ความรู้สึกเพราะสิ่งนั้นเป็นบัจจัยก็ดี ความพอใจ ความนึก ความจำระงับไป ความรู้สึกไม่เฉพาะความระงับไปแห่งสิ่งทั้ง ๓ นี้ก็ดี ความพยายามเพื่อถึงซึ่งธรรมที่ยังไม่ถึงย่อมมีอยู่ เมื่อถึงซึ่งธรรมนั้นแล้ว เกิดความรู้สึกเพราะการถึงธรรมนั้นก็ดี ความรู้อย่างว่ามานี้เรียกว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ เรียกว่าบัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น บัญญาในการตั้งลงพร้อม จึงเรียกว่าปเทสวิหารญาณ สันเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ปุถุชนและพระอริยเจ้าผู้ยังศึกษาอยู่ ย่อมพิจารณาธรรมทั้งสันมีขันธ์เป็นต้น ซึ่งจัดเข้าในวิปัสสนา ไม่ใช่พิจารณาเฉพาะส่วนใดสวนหนึ่งแห่งธรรมนั้น ๆ เพราะฉะนั้น ปุถุชนกับพระอริยเจ้าผู้ยังศึกษาอยู่ จึงไม่ได้ปเทสวิหาร ส่วนปเทสวิหาร คือ การอยู่ด้วย

ธรรมส่วนหนึ่ง ๆ ความขอบใจนั่นย่อมมีเฉพาะพระอรหันต์เท่านั้น ๆ คำว่า บัญญาในการตั้งลงพร้อมนั้น ได้แก่บัญญาอันประมวลมา ซึ่งความรู้สึกธรรมส่วนหนึ่ง ๆ มีขันธ์เป็นต้น คำว่า ปเทสวิหารญาณ ได้แก่ความรู้ในส่วนหนึ่ง ๆ แห่งธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น ก็ส่วนแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ได้แก่ส่วนแห่งขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ ปัจจยาการ สติปัฏฐาน ฌาน นามธรรม รูปธรรม สิ่งเหล่านี้แยกออกเป็นส่วนหนึ่ง ๆ ทั้งนั้น ความรู้จักส่วนหนึ่ง ๆ แห่งธรรมเหล่านี้ เรียกว่าปเทสวิหารญาณ ดังนี้ สันเนื่อความในอรรถกถาและในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๗

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยสัญญาวิญญาณเป็นต้น

กถํ อธิปฺปตฺตา ปญฺญา สญฺญาวิวฏฺเฏ ญาณนฺติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๗ ว่าด้วยสัญญาวิวัฏฏญาณเป็นต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ว่าด้วยสัญญาวิวัฏฏญาณนนว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า บัญญาอันเป็นใหญ่ เรียกว่าสัญญาวิวัฏฏญาณนั้น คือ อย่างไร คือ บัญญาอันมีเนกขัมมะเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน้าจากกามฉันท์ ๑ บัญญาอันมีความไม่พยาบาทเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน้าจากความพยาบาทด้วยสัญญา ๑

บัญญาอันมีแสงสว่างเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความเกียจคร้าน ๑ บัญญาอันมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความฟุ้งซ่าน ๑ บัญญาอันมีความกำหนดธรรมเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความสงสัย ๑ บัญญาอันมีความรู้เป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความไม่รู้ ๑ บัญญาอันมีความปราโมทย์เป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความไม่ยินดี ๑ บัญญาอันมีปฐมฌานเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากนิวรณ์ทั้งหลาย ๑ บัญญาอันมีปฐมฌานเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากนิวรณ์ทั้งหลาย ๑ บัญญาอันมีทุติยฌานเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากวิตกวิจาร ๑ บัญญาอันมีตติยฌานเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากปีติ ๑ บัญญาอันมีจตุตถฌานเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากสุขทุกข์ ๑ บัญญาอันมีอากาสานัญจายตนะเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญา ๑ บัญญาอันมีวิญญาณัญจายตนสมาบัติเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากอากาสานัญจายตน-สัญญา ๑ บัญญาอันมีอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นต้น ย่อมเบื่อหน่ายจากวิญญาณัญจายตนสัญญา ๑ บัญญาอันมีเนวสัญญานาสัญญายตน-สมาบัติเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากอากิญจัญญายตนสัญญา ๑ บัญญาอันมีอนิจจานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากนิจจสัญญา ๑ บัญญาอันมีทุกขานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากสุขสัญญา ๑ บัญญาอันมีอนัตตานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากอัตตนุสัญญา ๑ บัญญาอันมีนิพพิทานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความเพลิดเพลิน ๑ บัญญาอันมีวิราคานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากราคะ ๑ บัญญาอันมีนิโรธานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากสมุทัย ๑ บัญญาอันมีปฏินิสสัคคานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความยึดถือ ๑ บัญญาอันมีขยานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความเข้าใจว่าเป็นก้อนเป็นแท่ง ๑ บัญญาอันมีวยานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความประมวลมา ๑ บัญญาอันมีวิปริณามานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากความเข้าใจว่ายั่งยืน ๑ บัญญาอันมีอนิมิตตานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากนิมิต ๑ บัญญาอันมีอัปปณิหิตานุสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบื่อหน่ายจากที่ตั้งแห่งกิเลส ๑ บัญญาอันมีสุญญตานุสสนาเป็นใหญ่

ย่อมเบือนหน้าจากความถือว่ามีอยู่เป็นอยู่ ๑ ปัญญาอันมีการเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอย่างสูงเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากความกลืนเข้าไว้ซึ่งความถือว่าเป็นแก่น ๑ ปัญญาอันมีการรู้เห็นตามเป็นจริงเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากความกลืนเข้าไว้ซึ่งความลุ่มหลง ๑ ปัญญาอันมีอาทีนวานุปัสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากความกลืนเข้าไว้ซึ่งความอาศัย ๑ ปัญญาอันมีปฏิสังขานุปัสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากความไม่เพิกเฉย ๑ ปัญญาอันมีวิวัฏฏานุปัสสนาเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากความกลืนเข้าไว้ซึ่งความเกี่ยวข้อง ๑ ปัญญาอันมีโสดาปัตติมรรคเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากทิฏฐิ และกิเลสฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ๑ ปัญญาอันมีสกทาคามิมรรคเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากกิเลสอย่างหยาบ ๑ ปัญญาอันมีอนาคามิมรรคเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากกิเลสอย่างละเอียด ๑ ปัญญาอันมีอรหัตตมรรคเป็นใหญ่ ย่อมเบือนหน้าจากกิเลสทั้งปวง ๑ ความรู้ดังที่ว่ามานี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาซึ่งมีธรรมนั้น ๆ เป็นใหญ่ จึงเรียกว่าสัญญาวิวัฏฏญาณ สันเนื่องความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ปุถุชนกับพระเสขอริยเจ้า เมื่ออบรมญาณทั้งหลายมีสมาธิภาวนามยญาณเป็นต้น ย่อมกระทำซึ่งธรรมที่ควรอบรมให้เป็นใหญ่ ย่อมพิจารณาซึ่งธรรมที่ควรละ อันมีสภาพต่าง ๆ กัน ซึ่งเป็นข้าศึกแก่ธรรมที่ควรอบรม ให้เห็นว่าเป็นโทษต่าง ๆ แล้วตั้งจิตไว้ด้วยอำนาจแห่งการอบรมธรรมนั้น ๆ แล้วก็ละธรรมทั้งหลายที่เป็นข้าศึกเมื่อละก็เห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นของว่างเปล่า ในเวลาได้วิปัสสนา แล้วก็ละขาดในภายหลัง เมื่อละอย่างนั้นก็แทงตลอดของจริงทั้งหลาย ด้วยการตรัสรู้ด้วยญาณอันเดียวกันแล้วก็ละ พระอริยะทั้งสิ้นย่อมปฏิบัติตามสมควรแก่การประกอบของตน ด้วยอาการทั้งหลายตามที่กล่าวมาแล้ว

เพราะฉะนั้น พระสารีบุตรเถรเจ้าจึงได้แสดงญาณ ๖ ประการ มีสัญญาวิวัฏฏญาณเป็นต้น ไว้ในลำดับแห่งปเทสวิหารญาณ ฯ คำว่า บัญญาอันเป็นใหญ่นั้น ได้แก่บัญญาซึ่งเป็นไปโดยความมีสิ่งนั้น ๆ เป็นใหญ่ เพราะกระทำซึ่งหมวดแห่งธรรมทั้งหลาย มีเนกขัมมะเป็นต้น ให้เป็นใหญ่ ฯ คำว่า สัญญาวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความมีหน้าไปทางอื่น ซึ่งเรียกว่าเบือนหน้าแห่งสัญญา บุคคลย่อมทำภาวนาธรรมนั้น ๆ ให้เป็นใหญ่ด้วยสัญญาใด ๆ ความรู้อันนั้นก็เบือนหน้าไปจากกามฉันท์เป็นต้นนั้น ๆ ด้วยสัญญานั้นเป็นเหตุ ถึงแม้ว่าท่านไม่กล่าวว่าเบือนหน้าจากสิ่งนั้น ก็ควรถือว่าเบือนหน้าจากสิ่งนั้น ฯ ด้วยว่าบัญญานั้นมีการจำเป็นลักษณะ ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนาฉันใด สัญญาวิวัฏฏญาณนี้ก็ฉันนั้น สัญญาวิวัฏฏญาณนี้ มีการกระทำซึ่งการจำบ่งจัย เป็นเครื่องหมาย เหมือนกับช่างถากไม้เป็นต้น ย่อมทำไม้เป็นต้นให้เป็นเครื่องหมาย มีการกระทำซึ่งความกลืนเข้าไว้ตามนิมิตที่ตนถือไว้เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนกับคนตาบอดคลำช้างฉะนั้น มีการไม่ตั้งอยู่นานเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนกับสายฟ้าที่ไม่ตั้งอยู่นานฉะนั้น มีความเป็นวิสัยแห่งการเข้าไปตั้งอยู่เป็นที่ตั้ง เหมือนกับความจำซึ่งเกิดขึ้นว่าเป็นบุรุษ อันมีอยู่ในจำพวกบุรุษเกี่ยวหญ้าฉะนั้น สันเนื่อความในอรรถกถาเพียงเท่านี้.

บาลี

ต่อนี้ไป เป็นเนื้อความในพระบาลีว่าด้วยเจโตวิวัฏฏญาณว่า ความรู้ในเรื่องจิตอันกลับจากกามฉันท์ แก่บุคคลผู้จงใจในเนกขัมมะ และในเรื่องจิตอันกลับจากพยาบาท แห่งบุคคลผู้จงใจซึ่งความไม่พยาบาท ในเรื่องจิตอันกลับจากถีนมิทธะ แห่งบุคคลผู้จงใจในอาโลกสัญญา ตลอดถึงจิตอันกลับจากกิเลสทั้งปวง แห่งบุคคลผู้จงใจซึ่งอรหัตมรรค เรียกว่าเจโตวิวัฏฏญาณทั้งนั้น ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า เจโตวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความรู้ในธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้น อันเป็นการเบือนหน้าจากกามฉันท์เป็นต้น แห่งใจ คำว่า ใจนั้น หมายเจตนาฯ ปัญญานั้นมีเจตนาเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่งว่า มีการสืบต่อเป็นลักษณะ มีการประมวลมาเป็นรส มีการจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ มีการทำจิตของตนและผู้อื่นให้สำเร็จเป็นที่ตั้ง เปรียบเหมือนศิษย์ผู้ใหญ่แห่งช่างไม้เป็นต้น เจโตวิวัฏฏญาณนี้ ปรากฏด้วยความอุตสาหะแก่ธรรมทั้งหลายที่ประกอบกัน ดังนี้

บาลี

ต่อนี้ไป ว่าด้วยจิตตวิวัฏฏญาณตามพระบาลีว่า เมื่อบุคคลละกามฉันท์ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจเนกขัมมะ เมื่อบุคคลละพยาบาท จิตย่อมตั้งมั่นในความไม่พยาบาท เมื่อบุคคลละถีนมิทธะ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอาโลกสัญญา เมื่อบุคคลละความสงสัย จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจการกำหนดธรรม เมื่อบุคคลละความไม่รู้ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจความรู้ เมื่อบุคคลละความไม่ยินดี จิตย่อมตั้งมั่นโดยอำนาจความร่าเริง เมื่อบุคคลละนิวรณ์ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจปฐมฌาน เมื่อบุคคลละวิตกวิจาร จิตย่อมตั้งมั่นด้วยทุติยฌาน เมื่อบุคคลละปีติ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจตติยฌาน เมื่อบุคคลละสุขทุกข์ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจจตุตถฌาน ตลอดถึง เมื่อบุคคลละกิเลสทั้งปวง จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอรหัตมรรค ฯ บัญญาในการตั้งมั่นอย่างว่ามานี้ เรียกว่าจิตตวิวัฏฏญาณ ดังนี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า จิตตวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักความเบือนหน้าแห่งจิตด้วยการละกามฉันท์เป็นต้น ในที่นี้ จิตมีการรู้แจ้งเป็นลักษณะ

มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส มีการตั้งอยู่ดีเป็นเครื่องปรากฏ มีนามรูปเป็นทัง ดังนี้ สิ้นเนื้อความในอรรถกถาและในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๘

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยญาณวิวัฏฏญาณเบื้องต้น

กถํ สุญฺญเต ปญฺญวิฏฺเฏ ญาณํ ฯ จกฺขุ สุญฺญ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา ธุเวน วา สสฺสเตนาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๘ ว่าด้วยญาณวิวัฏฏญาณเบื้องต้น สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถา ข้อว่าด้วยญาณวิวัฏฏญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า บัณฑาร้จักความว่างเปล่า เรียกว่าญาณวิวัฏฏญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คือ เมื่อบคคลร้เห็นตามเป็นจริงว่า ตา ห จมก ลิน กาย ใจ เป็นของเปล่าจากความเป็นตัวตน เปล่าจากความนับว่าเป็นตัวตน เปล่าจากความเที่ยง เปล่าจากความยั่งยืน เปล่าจากความคงทน เปล่าจากความไม่แปรผัน ดังนี้ ความรู้ก็เบือนหน้าจากความยึดถือกามารมณ์ ความรู้อย่างนี้ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่าเป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความร้จักความว่างเปล่า จึงเรียกว่าญาณวิวัฏฏญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ความรู้จักความว่างเปล่านั้น ได้แก่ความรู้เป็นเครื่องแลเห็น ซึ่งความไม่มีตัวตน อันเป็นไปในความไม่เป็นตัวตน และในความนับว่าไม่เนื่องกับตัวตน เพราะเปล่าจากความเป็นตัวตน เปล่าจากความนับว่ามีอยู่ในตัวตน ฯ คำว่า ญาณวิวัฏฏญาณนั้น คือ ญาณนั้นแหละเบือนหน้าจากความยึดถือ จึงเรียกว่าวิวัฏฏะ ญาณนั้นเป็นญาณเบือนหน้าจากความยึดถือ ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า ญาณวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความรู้อันทำให้จิตใจเบือนจากความยึดถือซึ่งอายตนะ ๖ ว่า เป็นตัวตน หรือเป็นของเนื่องกับตัวตน หรือว่าเป็นของเที่ยง เป็นของยั่งยืน เป็นของคงทน เป็นของไม่แปรผัน เพราะฉะนั้น ขอให้เข้าใจเถิดว่า คำว่า สูญ คำนี้ มีใช้ในภาษาบาลีมาก หมายความว่า เปล่าจากความเป็นตัวตน หรือเปล่าจากกิเลส เปล่าจากขันธ์ เช่น คำว่า นิพฺพานํ ปรมํ สุญฺญํ ซึ่งแปลว่า นิพพานเป็นสูญอย่างยิ่ง ดังนั้น คำนี้ อย่าได้เข้าใจว่า นิพพานเป็นของสูญ หรือผู้ไปนิพพานแล้วสูญ หรือหายไปไม่มีอะไร หรืออย่าเข้าใจอย่างนี้ ให้เข้าใจว่า สูญนั้นหมายเปล่าจากสังขาร เปล่าจากกิเลส เปล่าจากทุกสิ่งทุกอย่าง ที่มีอยู่ในโลก สิ่งใดมีอยู่ในโลกนี้ และโลกอื่น หรือมีอยู่ในมนุษยโลก เทวโลก พรหมโลก หรือโลกใดโลกหนึ่งก็ตาม สิ่งนั้นทั้งสิ้นไม่มีอยู่ในนิพพาน ให้เข้าใจอย่างนี้ ปุถุชนก็ถือกันว่า ขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๖ เป็นตัวตน เป็นของเนื่องอยู่ในตัวตน ความจริงนั้น ขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๖ ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่ของเนื่องในตัวตน เป็นแต่ของสมมติเท่านั้น คือ สมมติขึ้นว่า ขันธ์ ๕ เป็นตัวตน หรือสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน แล้วก็เรียกกันว่า คนนั้นคนนี้เป็นต้น ส่วน

ความจริงนั้น เปล่าทั้งนั้น ไม่มีสิ่งใดเป็นตัวตน หรือเป็นของเนื่องอยู่กับตัวตน ไม่มีสิ่งใดเป็นของเที่ยง เป็นของยั่งยืนคงทน แต่ว่าปุถุชนย่อมรักใคร่หวงแหน เหมือนกับเป็นของเที่ยง ของยั่งยืนคงทน ไม่มีสิ่งใดที่เป็นของไม่แปรผัน แต่ปุถุชนไม่อยากให้แปรผัน เพราะฉะนั้น เมื่อขันธ์ ๕ หรืออายตนะ ๖ หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งแปรผันไป ปุถุชนก็ทุกข์โศก ส่วนพระอริยะไม่ทุกข์โศก เพราะพระอริยะเห็นแล้วว่า ทุกสิ่งซึ่งมีอยู่ในโลก แม้แต่ภูเขาใหญ่ ๆ ก็ต้องแปรผัน ไม่มีสิ่งใดที่จะไม่แปรผัน เมื่อพระอริยะเห็นอย่างนี้ จิตของพระอริยะก็เบื่อหน่ายจากการถือความรักใคร่ในสิ่งทั้งปวง ปัญญาของพระอริยะ ซึ่งเบื่อหน่ายจากการถือความรักใคร่นั้นแหละ เรียกว่าญาณวิวัฏฏญาณ ดังนี้

ต่อนี้ไป ว่าด้วยวิโมกขวิวัฏฏญาณตามพระบาลีว่า วิโมกขวัฏฏญาณนั้น ได้แก่การรู้ในการสละ หรือในการปล่อย ความรู้นั้นย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยคุณธรรมนั้น ๑ คือ บุคคลย่อมปล่อยกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะ ปล่อยความพยาบาท ด้วยความไม่พยาบาท ปล่อยถีนมิทธะด้วยอาโลกสัญญา ปล่อยอุทธัจจะ ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ปล่อยวิจิกิจฉาด้วยการกำหนดธรรมไว้ได้ ปล่อยนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ปล่อยวิตกวิจาร ด้วยทุติยฌาน ปล่อยปีติด้วยตติยฌาน ปล่อยสุขทุกข์ด้วยจตุตถฌาน ปล่อยรูปสัญญา ปฏิฆสัญญา นานัตตสัญญาด้วยอากาสานัญจายตนสมาบัติ ปล่อยอากาสานัญจายตนสัญญา ด้วยวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ปล่อยวิญญาณัญจายตนสัญญา ด้วยอากิญจัญญายตนสมาบัติ ปล่อยอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ปล่อยความเข้าใจว่าเที่ยง ด้วยการเล็งเห็นการไม่เที่ยง ปล่อยความเข้าใจว่าเป็นสุข ด้วยการเล็งเห็นความทุกข์ ปล่อยการเข้าใจว่าเป็นตัวตน ด้วยการเล็งเห็นความไม่เป็นตัวตน ปล่อยความเพลิดเพลิน ด้วยการเล็งเห็นความเบื่อหน่าย ปล่อยราคะด้วยการเล็งเห็นวิราคะ ปล่อยสมุทัย ด้วยการเล็งเห็นนิโรธ ปล่อยความยึดถือ ด้วยการเล็งเห็นความสละ ปล่อยความเข้าใจว่าเป็น

เป็นก้อนเป็นแท่ง ด้วยการเล็งเห็นความสั้นไป ปล่อยความประมวลมา ด้วยการเล็งเห็นความเสื่อม ปล่อยความเข้าใจว่ายั่งยืน ด้วยการเล็งเห็นความแปรผัน ปล่อยนิมิต ด้วยการเล็งเห็นความไม่มีนิมิต ปล่อยที่ตั้ง ด้วยการเล็งเห็นความไม่มีที่ตั้ง ปล่อยความถือว่ามีอยู่ ด้วยการเล็งเห็นความว่างเปล่า ปล่อยความกลืนเข้าไว้ซึ่งการถือว่าเป็นแก่น ด้วยการเห็นแจ้งซึ่งธรรมด้วยปัญญาชั้นสูง ปล่อยความกลืนเข้าไว้ซึ่งความลุ่มหลง ด้วยการรู้เห็นตามเป็นจริง ปล่อยความยึดถืออะไร ๆ ด้วยการเล็งเห็นโทษ ปล่อยความไม่เพิกเฉย ด้วยการเล็งเห็นความเพิกเฉย ปล่อยความกลืนเข้าไว้ซึ่งความเกี่ยวข้อง ด้วยการเล็งเห็นความเบื่อหน่าย ปล่อยกิเลสฝ่ายเดียวกันกับทิฏฐิ ด้วยโสดาปัตติมรรค ปล่อยกิเลสอย่างหยาบด้วยสกทาคามิมรรค ปล่อยกิเลสอย่างละเอียด ด้วยอนาคามิมรรค ปล่อยกิเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรค ความรู้ในการปล่อยอย่างที่ว่ามานี้ เรียกว่าวิโมกขวิวัฏฏญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้.

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า ความปล่อยนั้น ได้แก่ความปล่อยมีกามฉันท์เป็นต้น ปัญญานั้น ได้แก่ความรู้จักธรรมมีเนกขัมมะเป็นต้น วิโมกขวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความรู้ซึ่งทำให้หลุดพ้นจากกิเลส มีกามฉันท์เป็นต้น ความหลุดพ้นนั้นแหละ เรียกว่าวิวัฏฏะ วิโมกขวิวัฏฏะนั้นแหละ เป็นวิโมกขวิวัฏฏญาณ ดังนี้

ธัมมัตถาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า วิโมกขวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความรู้อันทำให้หลุดพ้น อันทำให้เบื่อหน่ายจากกิเลสนั้น ๆ ด้วยธรรมนั้น เช่น ทำให้เบื่อหน่าย จากกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะ ทำให้ปล่อยพยาบาทด้วยความไม่พยาบาท ทำให้ปล่อยถีนมิทธะ ด้วยอาโลกสัญญา ทำให้ปล่อยอุทธัจจะด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้ปล่อยวิจิกิจฉา ด้วยการกำหนดไว้ซึ่งธรรมเป็นต้น จนกระทั่งถึงทำให้ปล่อยกิเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรคเป็นที่สุด

ผู้ที่ปล่อยกิเลสได้ ต้องปล่อยได้ด้วยธรรมที่ตรงกันข้าม หรือด้วยธรรมอันเป็นข้าศึกกันกับกิเลสนั้น ๆ ความรู้สึกอันทำให้ปล่อยกิเลสด้วยธรรมอย่างที่ว่ามานี้ เรียกว่า วิโมกขวิวัฏฏญาณ คำว่า วิโมกขวิวัฏฏะในที่นี้เป็นคำเดียวกัน คือ หมายความอย่างเดียวกัน วิโมกข์ แปลว่า ความหลุดพ้น วิวัฏฏ์ แปลว่า ความเบือนหน้าจากสิ่งนั้น ๆ ทั้ง ๒ คำนี้ มีใจความอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น ในอรรถกถาจึงว่า วิโมกข์นั่นแหละ คือ วิวัฏฏ์ ดังนี้ ผู้ที่ปล่อยกามฉันท์ได้ด้วยเนกขัมมะนั้น คือ ผู้ที่เล็งเห็นโทษแห่งกามฉันท์ เล็งเห็นคุณแห่งเนกขัมมะได้ด้วยปัญญา ไม่ใช่ด้วยเพียงแต่ได้ยิน ได้ฟัง หรือเพียงแต่ได้คิด ได้นึกชั่วครู่ ชั่วคราวเท่านั้น เห็นโทษแห่งกามฉันท์ เห็นคุณแห่งเนกขัมมะ ได้อย่างแจ่มแจ้ง แต่ว่าการปล่อยกามฉันท์ด้วยเนกขัมมะนั้นก็ดี การปล่อยความพยาบาท ด้วยความไม่พยาบาทก็ดี ปล่อยถีนมิทธะ ด้วยอาโลกสัญญาก็ดี ปล่อยอุทธัจจะ ด้วยความไม่ฟุ้งซ่านก็ดี ปล่อยวิจิกิจฉา ด้วยการกำหนดธรรมก็ดี ตลอดถึงปล่อยความกลืนเข้าไว้ ซึ่งความเกี่ยวข้องด้วยการเล็งเห็นความไม่หมุนเวียนก็ดี ถ้ามิแก่ปุถุชน ก็ย่อมเป็นของไม่แน่นอน เพราะปล่อยแล้วอาจจะกลับไปหาอีกก็ได้ ด้วยเหตุว่าปุถุชนย่อมมีใจไม่แน่นอน เช่น สามีภรรยาเลิกหย่ากันแล้ว ก็กลับคืนต่อกันได้อีกเป็นต้น ต่อเมื่อปล่อยสิ่งเหล่านั้นทั้งหมด ด้วยอริยมรรคแล้วนั่นแหละ จึงจะเป็นการปล่อยแน่นอน โดยเหตุนี้ จึงมีการบวชการสึกอยู่ในโลก แม้แต่พระโพธิสัตว์เจ้า ซึ่งยินดีในเนกขัมมะ พรากกายใจออกจากกามารมณ์แล้วออกไปบวช ก็ยังหวนกลับสึกมาเป็นคฤหัสถ์อีกก็มี เพราะใจของปุถุชนย่อมเป็นใจที่ไม่แน่นอนดังที่ว่ามาแล้วนั้น เป็นแต่ว่าปุถุชนคนใด เห็นแจ้งธรรมด้วยวิปัสสนาได้มาก ปุถุชนคนนั้น ก็มีใจแน่นอนได้มาก ในการพรากจากกิเลสทั้ง ๕ ส่วน วิโมกขวิวัฏฏญาณที่แสดงมาแล้วนี้ ท่านหมายความรู้อันเป็นเครื่องปล่อยจากกิเลสกามารมณ์ได้เด็ดขาด ดังนี้ สันเนื่อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๔๙
คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ว่าด้วยสัจจวิวัฏฏญาณ

กถํ ตถฏฺเ ปญฺญา สจฺจวิวฏฺเฏ ญาณ ฯ ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺ สงฺขตฏฺา สนฺตาปฏฺ วิปริณามฏฺ ปริชานนฺโต วิวฏฺฏตีติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๔๙ ว่าด้วยสัจจวิวัฏฏญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

คำเนินความตามวาระพระบาลี อันมีในญาณกถาข้อว่าด้วยสัจจวิวัฏฏญาณนั้นว่า พระสารีบุตรเถรเจ้าองค์อัครสาวก ได้ยกคำถามขึ้นไว้ในต้นข้อว่า ปัญญาในความหมายแห่งความแท้ เรียกว่า สัจจวิวัฏฏญาณนั้น คือ อย่างไร แล้วท่านแก้ไขไว้ว่า คือ เมื่อบุคคลรอบรู้ซึ่งความหมายแห่งทุกข์ว่า คำว่า ทุกข์ ได้แก่การบีบคั้น การถูกเหตุปัจจัยตกแต่งความเร่าร้อน ความแปรปรวน ดังนี้ ก็เรียกว่า ปัญญารู้จักความแท้อย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลละซึ่งความประมวลมา ความเป็นต้นเหตุ ความประกอบความกังวลแห่งสมุทัย แล้วมีใจเบือนหน้าจากสมุทัย ก็เรียกว่า รู้จักความแท้อย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลกระทำให้แจ้งซึ่งความหมายแห่งนิโรธว่า นิโรธ ได้แก่การสลัดออก ได้แก่ความสงัด ได้แก่สิ่งซึ่งไม่มีเหตุปัจจัยตกแต่ง ได้แก่สิ่งที่ไม่ตาย แล้วมีใจไม่หมุนเวียน ก็เรียกว่า รู้จักความแท้อย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลอบรมความหมายแห่งมรรคได้ว่า คำว่า มรรค ได้แก่เครื่องนำออก ได้แก่เหตุ ได้แก่การเห็น ได้แก่การเป็นใหญ่ แล้วมีใจหมุนเวียน ก็เรียกว่า

รู้จักความแท้อย่างหนึ่ง การรู้จักความแท้เหล่านี้ เป็นสัจจวิวัฏฏญาณ ทั้งนั้น เมื่อบุคคลจำได้ ใจก็ไม่หมุนเวียน อันนี้เรียกว่า สัญญาวิวัฏฏะ เมื่อบุคคลจงใจ ใจก็ไม่หมุนเวียน อันนี้เรียกว่า เจโตวิวัฏฏะ เมื่อบุคคลรู้แจ้ง ใจก็ไม่หมุนเวียน อันนี้เรียกว่าจิตตวิวัฏฏะ เมื่อบุคคลมีความรู้ ใจก็ไม่หมุนเวียน อันนี้เรียกว่าญาณวิวัฏฏะ เมื่อบุคคลปล่อยใจก็ไม่หมุนเวียน อันนี้เรียกว่าวิโมกขวิวัฏฏะ ความไม่หมุนเวียนในความแท้เรียกว่าสัจจวิวัฏฏะ

สัญญาวิวัฏฏะมีในที่ใด เจโตวิวัฏฏะก็มีอยู่ในที่นั้น เจโตวิวัฏฏะมีในที่ใด สัญญาวิวัฏฏะก็มีในที่นั้น ฯ สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะมีในที่ใด จิตตวิวัฏฏะก็มีในที่นั้น จิตตวิวัฏฏะมีในที่ใด สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ ก็มีในที่นั้น ฯ สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะมีในที่ใด ญาณวิวัฏฏะก็มีในที่นั้น ญาณวิวัฏฏะมีในที่ใด สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะก็มีในที่นั้น ฯ สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะ ญาณวิวัฏฏะมีในที่ใด วิโมกขวิวัฏฏะก็มีในที่นั้น วิโมกขวิวัฏฏะมีในที่ใด สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะ ญาณวิวัฏฏะ ก็มีในที่นั้น สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะ ญาณวิวัฏฏะ วิโมกขวิวัฏฏะ มีในที่ใด สัจจวิวัฏฏะ ก็มีในที่นั้น สัจจวิวัฏฏะมีในที่ใด สัญญาวิวัฏฏะ เจโตวิวัฏฏะ จิตตวิวัฏฏะ ญาณวิวัฏฏะ วิโมกขวิวัฏฏะ ก็มีในที่นั้น ความรู้อย่างนี้ ชื่อว่าญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ความรู้จักความแท้ จึงเรียกว่าสัจจวิวัฏฏญาณ สิ้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า คำว่า ความรู้จักความแท้นั้น ได้แก่ปัญญาอันเป็นไปในความไม่แปรผันแห่งสัจจะอย่างหนึ่งๆ ซึ่งมีอย่างละ ๔ ๆ โดยความไม่ผิดจากหน้าที่แห่งสัจจะนั้นๆ คำว่า สัจจวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความไม่หมุนเวียน คือ การออกจากสิ่งทั้ง ๒ ในสัจจะทั้ง ๔ ฯ ญาณ

อันเดียวกันนั่นแหละแยกออกเป็น ๔ คือ เรียกว่าสัญญาวิวัฏฏะ ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่เป็นใหญ่ เรียกว่าเจโตวิวัฏฏะ ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่ควรละ เรียกว่าจิตตวิวัฏฏะ ด้วยอำนาจแห่งการให้จิตตั้งอยู่ เป็นวิโมกขวิวัฏฏะ ด้วยอำนาจแห่งการละสิ่งที่เป็นข้าศึก อนัตตานุปัสสนา เรียกว่าญาณ-วิวัฏฏญาณ ด้วยอำนาจแห่งอาการแห่งความว่างเปล่า ความรู้จักมรรคนั่นแหละ เรียกว่า มรรคญาณ และเรียกว่า อานันตริกสมาธิญาณ ฯ ญาณที่เรียกว่า สัจจวิวัฏฏญาณนั้น เรียกด้วยอำนาจแห่งอาการอันไม่หมุนเวียน คราวนี้ท่านได้แสดงญาณในอภิญญา ๖ ไปตามลำดับ ด้วยอำนาจแห่งความรู้จักความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสัจจวิวัฏฏญาณนั้น ดังนี้ สันเนื่องความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ธัมมัฏฐาธิบาย

ในอรรถาธิบายว่า สัจจวิวัฏฏญาณนั้น ได้แก่ความรู้จักความแท้แห่งของจริงทั้ง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ว่า สิ่งทั้ง ๔ นี้ล้วนแต่เป็นของจริงของแท้ เป็นของไม่ก้าวก่ายกัน ไม่แปรผัน คือ ทุกข์ก็เป็นทุกข์อยู่อย่างนั้น ทุกข์จะกลายเป็นสมุทัย หรือกลายเป็นนิโรธ กลายเป็นมรรคไม่มีเลย สมุทัยก็คงเป็นสมุทัยอยู่อย่างนั้น ไม่กลายเป็นทุกข์หรือเป็นนิโรธ เป็นมรรคอย่างใด ส่วนนิโรธและมรรคก็คงเป็นนิโรธและมรรคอยู่อย่างนั้น เพราะฉะนั้น สิ่งทั้ง ๔ นี้จึงเรียกว่า เป็นของจริงของแท้ ฯ ก็สิ่งทั้ง ๔ นี้ อย่างไหนได้แก่อะไร ฯ ทุกข์ได้ความบีบคั้นความมีเหตุปัจจัยตกแต่ง ความเร่าร้อน ความแปรปรวน อาการทั้ง ๔ นี้ หมายความว่าทุกข์ทั้งนั้น ฯ สมุทัยนั้น ได้แก่ความประมวลมา ความเป็นต้นเหตุ ความเกี่ยวข้อง ความกังวล สิ่งทั้ง ๔ นี้ หมายความว่า เป็นสมุทัยทั้งนั้น นิโรธนั้น คือ การสลัดออก ความสงัด ความไม่มีเหตุปัจจัยตกแต่ง ความไม่ตาย มรรคนั้น ได้แก่ความนำออก ได้แก่เหตุ ได้แก่การเห็น ได้แก่ความเป็นใหญ่

เมื่อท่านทั้งหลายได้ฟังเพียงเท่านี้ ก็ย่อมจะไม่เข้าใจ เพราะฉะนั้น จึงจักได้แสดงให้พิสดารออกไปกว่านี้อีก กล่าวคือ คำว่า ความบีบคั้นเป็นลักษณะแห่งทุกข์แท้ คือ ทุกข์ทั้ง ๑๒ กอง อันได้แก่ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ ทุกขทุกข์ โทมนัสทุกข์ อุปายาสทุกข์ อัปปิเยหิ สัมปโยคทุกข์ ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ ยัมปิจฉังลภติ-ทุกข์ ทั้ง ๑๒ กองนี้แหละเบียดเบียนสัตวโลกให้ลำบาก ผู้ที่เกิดมาในโลกจะต้องถูกทุกข์ ๑๒ อย่างนี้ เบียดเบียน เพราะฉะนั้น คำว่า ความเบียดเบียนจึงหมายความว่า เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ฯ คำว่า ความมีเหตุปัจจัยตกแต่งนั้น หมายความว่า ทุกข์ต่าง ๆ ย่อมเกิดมาด้วยปัจจัย คือ ตัณหาทั้งนั้น ตัณหาเป็นเหตุตกแต่งให้เกิดทุกข์ ฯ คำว่า ความเร่าร้อนนั้น หมายความว่า ที่จะมีความเร่าร้อนก็เพราะไม่ปฏิบัติตามองค์อริยมรรค ๘ ประการ ฯ คำว่า ความแปรปรวนนั้น หมายความถึงนิโรธสัจ คือ ที่สัตวโลกจะแปรปรวนไปต่าง ๆ นั้น ก็เพราะไม่สำเร็จนิโรธสัจ คือ ไม่สำเร็จนิพพาน เมื่อยังไม่สำเร็จนิพพานตราบใด ก็ได้พบความแปรปรวนอยู่ตราบนั้น

จงจำไว้ว่า ความบีบคั้น ความมีเหตุปัจจัยตกแต่ง ความเร่าร้อน ความแปรปรวน ทั้ง ๔ นี้แหละ เป็นความหมายแห่งคำว่าทุกข์ หมายความว่าทุกข์ ฯ คำว่า ความประมวลมาซึ่งเป็นความหมายแห่งสมุทัยนั้น หมายความว่า สมุทัย คือ ตัณหานั้น เป็นเครื่องประมวลมาซึ่งทุกข์ทั้งปวง ฯ คำว่า เป็นต้นเหตุนั้น หมายความว่า สมุทัย คือ ตัณหานั้น เป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง คำว่า ความประกอบนั้น หมายความว่า สมุทัย คือ ตัณหานั้น เป็นเครื่องประกอบสัตวโลกไว้ในกองทุกข์ คำว่า ความกังวลนั้น หมายความว่าสมุทัย คือ ตัณหานั้นทำให้เกิดความกังวลนานาประการ เมื่อพูดถึงคำว่า เป็นต้นเหตุ ก็บ่งความถึงคำว่าทุกข์ด้วย คือ ทำให้เห็นว่าทุกข์ทั้งสิ้น ย่อมมีขึ้นเพราะตัณหาเป็นต้นเหตุ ฯ เมื่อพูดถึงคำว่าความเกี่ยวข้อง ก็บ่งถึงความถึงนิโรธสัจจะด้วย คือ ทำให้เห็นว่า ตัณหาจะเกี่ยวข้องสัตวโลกไว้ในกองทุกข์ได้ ก็เพราะไม่สำเร็จ

นิพพาน เมื่อพูดถึงคำว่า ความกังวล ก็บ่งความถึงมรรคสัจด้วย คือ ทำให้เห็นว่า สัตวโลกจะเป็นกังวลอยู่ด้วยกิเลสกาม และวัตถุกามนั้น ก็เพราะไม่ได้ปฏิบัติตามมรรคสัจ อันประกอบด้วยองค์ ๘ ฯ คำว่า ความสลัดออก ความไม่กังวล ความไม่ถูกตกแต่ง ความไม่ตาย เป็นความหมายแห่งนิโรธนั้น คือ นิโรธนั้นย่อมทำบุคคลให้ออกพ้นจากวัฏฏทุกข์ เพราะฉะนั้น คำว่า ความสลัดออกจึงเป็นความหมายแห่งคำว่า นิโรธ ฯ คำว่า ความไม่กังวลนั้น คือ ผู้สำเร็จนิโรธย่อมไม่กังวลด้วยสิ่งใด เมื่อพูดถึงความไม่กังวล ก็หมายความถึงสมุทัยสัจด้วย คือ ทำให้เห็นว่า สัตวโลกทั้งปวงมีความกังวลอยู่ด้วยสิ่งต่างๆ นั้น ก็เพราะสมุทัย คือ ตัณหา ฯ คำว่า ความไม่ถูกตกแต่งนั้น คือ นิโรธนั้นไม่มีเหตุปัจจัยอันใดตกแต่ง เป็นของตั้งอยู่อย่างนั้นเป็นนิจ ความไม่มีเหตุปัจจัยตกแต่งนั้นแหละเป็นความหมายแห่งคำว่า นิโรธ เมื่อพูดถึงคำนี้ ก็ทำให้บ่งความถึงมรรคสัจด้วย คือ จะให้เห็นว่า เมื่อปฏิบัติตามมรรคสัจแล้วก็จะสำเร็จนิโรธ สำเร็จนิพพานซึ่งไม่มีสิ่งใดตกแต่ง ฯ คำว่า ความไม่ตายนั้น หมายความว่า นิโรธ คือ นิพพานนั้นเป็นของไม่รู้จักตาย เมื่อพูดถึงคำนี้ก็ชี้ให้เห็นถึงทุกขสัจด้วย คือ ชี้ให้เห็นว่า นิโรธนั้นเป็นที่ดับกองทุกข์แห่งสัตวโลกทั้งปวง เมื่อสัตวโลกได้สำเร็จนิโรธแล้ว กองทุกข์ทั้งปวงก็ไม่มี ไม่ต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารอีก ฯ คำว่า ความนำออก ความเป็นเหตุ การเห็นความเป็นใหญ่ เป็นความหมายแห่งมรรคสัจนั้น อธิบายว่า มรรคสัจนั้น เป็นเครื่องนำสัตวโลกให้ออกพ้นจากวัฏฏสงสาร เป็นเหตุให้สัตวโลกออกพ้นจากวัฏฏสงสาร เป็นเครื่องทำให้แลเห็นนิพพาน เป็นใหญ่ในการที่จะให้สำเร็จนิพพาน

เมื่อพูดถึงคำว่า ความนำออก ก็ทำให้เห็นว่า มรรคสัจเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ เมื่อพูดถึง คำว่า เหตุ ก็บ่งความถึงสมุทัยด้วย คือ ทำให้เห็นว่า จะพ้นจากสมุทัยได้ก็เพราะอริยมรรค ฯ เมื่อพูดถึงคำว่า ความเห็น ก็บ่งถึงนิโรธด้วย คือ ทำให้เห็นว่า จะเห็นนิโรธได้ก็เพราะมรรคสัจ เมื่อพูดถึง คำว่า เป็นใหญ่ ก็บ่งถึงทุกขสัจด้วย คือ

ทำให้เห็นว่า มรรคสัจนี้แหละ เป็นใหญ่ในการที่จะให้สิ้นทุกข์ทางปวง ดังนี้ สิ้นเนื้อความในเทศนากัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ กิมิ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กัณฑ์ที่ ๕๐

คัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

ว่าด้วยอิทธิวิธญาณ

กถํ กายมฺปี จิตฺตมฺปี เอกววตฺถานตา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ อธิฏฺฐานวเสนาติ.

ณ บัดนี้ อาตมภาพจักได้แสดงคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กัณฑ์ที่ ๕๐ ว่าด้วยอิทธิวิธญาณ สืบต่อไป เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตลอดกาลนานหาประมาณมิได้

บาลี

ดำเนินความตามวาระบาลี อันมีในญาณกถาว่าด้วยอิทธิวิธญาณนั้นว่า พระสารีบุตรองค์อัครสาวก ได้ตั้งเป็นคำถามไว้ว่า กายก็ดี จิตก็ดี ย่อมมีการกำหนดอย่างเดียวกัน ความเข้าใจว่าเป็นสุข และความเข้าใจว่าเร็วพลันมีอยู่ บัญญาในความสำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งอธิษฐาน เรียกว่า อิทธิวิธญาณนั้น คือ อย่างไร คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมอบรมอิทธิบาท อันประกอบด้วยสมาธิ และปธานสังขาร อันเกิดด้วยฉันทะ ๑ เกิดด้วยวิริยะ ๑ เกิดด้วยจิตตะ ๑ เกิดด้วยวิมังสา ๑ ภิกษุนั้นย่อมอบรมจิต ย่อมตั้งจิตไว้ในอิทธิบาท ๔ นี้ ย่อมทำจิตให้อ่อน ทำจิตให้ควรแก่การงาน

ภิกษุนั้น ครั้นอบรมจิต ฝึกฝนจิตในอิทธิบาททั้ง ๔ นี้แล้ว กระทำจิตให้อ่อน ให้ควรแก่การงานแล้ว ก็ตั้งกายไว้ในจิต ตั้งจิตไว้ในกาย น้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย น้อมกายไปด้วยอำนาจจิต ตั้งไว้ชั่งจิตด้วยอำนาจกาย ตั้งไว้ยิ่งชั่งกายด้วยอำนาจจิต ครั้นน้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย น้อมกายไปด้วยอำนาจจิต ตั้งไว้ยิ่งชั่งจิตด้วยอำนาจกาย ตั้งไว้ยิ่งชั่งกายด้วยอำนาจจิต แล้วก็ก้าวลงสู่ความเข้าใจว่า สะดวก และความเข้าใจว่า เบาในกายด้วย ภิกษุนั้น เมื่อจิตถูกอบรมอย่างนั้น เป็นจิตบริสุทธิ์แล้ว เป็นจิตขาวรอบแล้ว ก็นำออกไปยิ่งชั่งจิต เพื่ออิทธิวิธญาณ คือ น้อมไปชั่งจิตเพื่ออิทธิวิธญาณแล้ว ภิกษุนั้นก็ได้สำเร็จอิทธิวิธีต่าง ๆ คือ คนเดียวทำให้เป็นหลายคนก็ได้ หลายคนทำให้เป็นคนเดียวก็ได้ ทำหมดให้เป็นที่แจ้งก็ได้ ทำภายในให้เป็นภายนอกก็ได้ ฝ่าไปในฝาหรือในกำแพง ในภเขาก็ได้ เหมือนกับไปในอากาศ ผุดขึ้นผุดลงในแผ่นดิน เหมือนผุดขึ้นผุดลงในน้ำก็ได้ เดินไปบนน้ำไม่ให้น้ำแตกแยก เหมือนเดินไปบนแผ่นดินก็ได้ นั่งไปในอากาศเหมือนสัตว์มีบกก็ได้ ลูบคลำดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากด้วยฝ่ามือก็ได้ ใช้อำนาจเป็นไปด้วยกาย ตลอดพรหมโลกก็ได้ ความรู้อย่างนี้ ชื่อว่า ญาณ เพราะหมายความว่ารู้ ชื่อว่า ปัญญา เพราะหมายความว่า เป็นเครื่องรู้ เพราะฉะนั้น ปัญญาในความสำเร็จด้วยอำนาจแห่งการอธิษฐาน ชื่อว่าสะดวก ความเข้าใจว่าเบา ด้วยการทำกายและจิตให้เป็นอันเดียว จึงชื่อว่า อิทธิวิธญาณ สั้นเนื้อความในพระบาลีเพียงเท่านี้

อรรถกถา

ในอรรถกถาว่า กายนั้น ได้แก่ รูปกาย จิตนั้น ได้แก่ จิตชั่งมิอาน เป็นที่ตั้ง การกำหนดเป็นอันเดียวกันนั้น ได้แก่ การกระทำกายและจิตให้เจือกัน ตามความประสงค์ในเวลาใคร่จะไป ด้วยกายอันปรากฏ และด้วยกายอันไม่ปรากฏ โดยเหตุที่ตั้งไว้เป็นอันเดียวกันด้วย

จิตบริกรรม ฯ คำว่า กายนั้น หมายสรีระทั้ม เพราะสรีระเรียกกันว่ากาย โดยเหตุที่สะสมของไม่สะอาดไว้ คือ เป็นบ่อเกิดแห่งผม เป็นต้น ซึ่งเป็นของน่าเกลียด และเป็นบ่อเกิดแห่งโรคต่าง ๆ มีโรคในจักษุเป็นต้น

ในคำว่า ความเข้าใจว่า สะดวก และความเข้าใจว่า เบานั้น หมายถึงความเข้าใจอันเดียวกัน ซึ่งประกอบกับจตุตถฌาน แต่แยกออกไปเป็น ๒ ด้วยความต่างกันแห่งอาการ ฯ ความเข้าใจอันประกอบกับจตุตถฌาน ซึ่งท่านกล่าวไว้ว่า อุเบกขาเป็นความสุขอันสงบในจตุตถฌาน ดังนี้ เรียกว่า ความเข้าใจว่า เบา เพราะหลุดพ้นจากนิวรณ์ และจากสิ่งที่เป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้น ฯ คำว่า ด้วยอำนาจแห่งการตั้งไว้ยิ่งนั้น คือ ด้วยอำนาจแห่งการทำ ซึ่งความเข้าใจนั้นให้เป็นใหญ่ แล้วดังอยู่ คือ ด้วยอำนาจแห่งความเข้าไป ฯ เป็นอันว่า ท่านกล่าวถึงเหตุแห่งการกระทำอิทธิฤทธิต่าง ๆ ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

คำว่า ปัญญาในความสำเร็จนั้น ได้แก่ ปัญญาในสภาพแห่งความสำเร็จ คำว่า อิทธิวิธญาณนั้น ได้แก่ ความรู้จักความสำเร็จ คือ ความรู้ใด ย่อมสำเร็จ ย่อมได้ ความรู้นั้น เรียกว่า สำเร็จ เหมือนกับคำว่า ความปรารถนานั้น ย่อมสำเร็จแก่ผู้ใดซึ่งความใคร่ อีกอย่างหนึ่งว่า เนกขัมมะย่อมสำเร็จ เพราะฉะนั้น เนกขัมมะจึงชื่อว่า อิทธิ ฯ สิ่งใดย่อมนำไปเฉพาะ สิ่งนั้นชื่อว่า ปาฏิหาริย์ อรหัตมรรคย่อมสำเร็จเพราะฉะนั้น อรหัตมรรคจึงเรียกว่า อิทธิ สิ่งใดย่อมนำไปเฉพาะ สิ่งนั้นชื่อว่า ปาฏิหาริย์ อีกนัยหนึ่งว่า ที่เรียกว่า อิทธิ เพราะหมายความว่า สำเร็จ คำว่า อิทธินี้ หมายถึง ความถึงพร้อมด้วยอุบาย เพราะความถึงพร้อมด้วยอุบาย ย่อมสำเร็จโดยเหตุที่ประสบผลตามประสงค์ เหมือนกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า จิตตคฤหบดีนี้ เป็นผู้มีศีลธรรมอันดี ถ้าเขาจักตั้งความปรารถนาไว้ เขาก็จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาล ความตั้งใจอันบริสุทธิ์ ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีศีล

อีกนัยหนึ่งว่า สัตวโลกทั้งหลาย ย่อมสำเร็จด้วยสิ่งนี้ เพราะฉะนั้น สิ่งนี้จึงชื่อว่า อิทธิ คำว่า สำเร็จ คือ ถึงซึ่งส่วนสูง วิเสสะ คือ อิทธินั่นแหละเรียกว่า อิทธิวิเสสะนี้ คำว่า อิทธิวิเสสะนี้ หมายส่วนแห่งอิทธิ หมายความกำหนดแห่งอิทธิ คำว่า ส่วนแห่งอิทธินั้น ท่านเรียกว่า อิทธิวิธ-ญาณ สันเนื่องความในอรรถกถาเพียงเท่านี้

ก็แลเนื้อความที่ได้แสดงมาแล้ว ตามอรรถกถานั้น ยังไม่ได้ความกว้างขวาง เพราะฉะนั้น จึงจะได้ยกเอาเนื้อความในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคมาแสดงเพิ่มเติมอีก ตามสมควรแก่เวลา กล่าวคือ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อิทธินั้นมีอยู่ ๑๐ ประการ คือ อิทธิในการอธิษฐาน ๑ อิทธิในการกระทำให้แปลก ๆ ๑ อิทธิอันสำเร็จด้วยใจ ๑ อิทธิในการแผ่ไปแห่งญาณ ๑ อิทธิในการแผ่ไปแห่งสมาธิ ๑ อิทธิแห่งพระอริยะ ๑ อิทธิอันเกิดด้วยกรรม ๑ อิทธิของผู้มีบุญ ๑ อิทธิอันสำเร็จด้วยวิชชา ๑ ๆ เรียกว่า อิทธินั้น เพราะสำเร็จตามการประกอบโดยชอบ ในสิ่งนั้น ๆ ๆ อิทธิ ซึ่งท่านแสดงว่า บุคคลผู้เดียวนึกถึงหลายคน คือ นึกให้เป็น ๑๐๐ คน พันคน แสนคน แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า เราจงเป็นหลายคน ดังนี้ เรียกว่า อิทธิในการอธิษฐาน ๆ คำว่า อิทธิ เราเรียกกันว่า ฤทธิ์ เพราะฉะนั้น คำว่า อิทธิ ๑๐ นั้น ก็คือ ฤทธิ์ ๑๐ คำว่า อิทธิในการอธิษฐาน ก็คือ ฤทธิ์ในการอธิษฐาน เพราะฉะนั้น ต่อนี้ไปจะใช้คำว่า ฤทธิ์ แทนคำว่า อิทธิ เมื่อพูดถึงคำว่า ฤทธิ์ จงเข้าใจความหมายว่า ได้แก่ อิทธิ คือ ความสำเร็จดังที่แสดงมาแล้วนั้น

ผู้นั้นได้จำแลงตนเป็นกุมาร หรือเป็นนาค เป็นครุฑ ตลอดถึงเป็นกองทัพใหญ่ ได้ตามความประสงค์ก็มี อันนี้เรียกว่า ฤทธิ์ ในการทำต่าง ๆ ๑ การจำแลงกายอื่น จากกายนี้ คือ ยกใจของตนเข้าไปไว้ในใจของผู้อื่นนั้น เรียกว่า ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ๆ คุณวิเศษที่เกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งความรู้ ก่อนความเป็นไปแห่งความรู้ หรือภายหลังแห่งความรู้ หรือในขณะเกิดความรู้ ชื่อว่าฤทธิ์ในความแผ่ไปแห่งญาณ ๆ ก็ฤทธิ์ในความแผ่ไปแห่งญาณนั้น ได้แก่ ความสำเร็จแห่ง

การละนิวรณสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา ตลอดถึงละกิเลสทั้งปวง ด้วยอรหัตมรรค ฯ ฤทธิ์ในความสำเร็จแห่งสมาธินั้น ได้แก่ คุณวิเศษอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ คือ ได้แก่ การละนิวรณ์ ด้วยปฐมฌานเป็นต้น ฤทธิ์ของพระอริยะนั้น ได้แก่ การอยู่ในอารมณ์ได้ตามความประสงค์ คือ อารมณ์ที่ไม่น่าเกลียด ประสงค์จะให้เข้าใจว่าน่าเกลียดก็ได้ อารมณ์ที่น่าเกลียดประสงค์จะให้เข้าใจว่า ไม่น่าเกลียดก็ได้ ดังนี้เป็นต้น ฯ ฤทธิ์อันเกิดด้วยผลแห่งกรรมนั้น ได้แก่ การไปในเวหาเป็นต้นได้ แห่งสัตว์มีปีกเป็นต้น คือ สัตว์มีปีกทั้งปวง เทพเจ้าทั้งปวง มนุษย์บางจำพวก วินิบาตบางจำพวก ไปในเวหาได้โดยไม่ต้องได้เจริญฌานหรือวิปัสสนาอย่างใด อันนี้เรียกว่า ฤทธิ์เกิดจากกรรม

ฤทธิ์ของผู้มีบุญนั้น เช่นการที่พระเจ้าจักรพรรดิ พร้อมกับจตุรงคเสนาไปในเวหาได้ และฤทธิ์ของผู้มีบุญอื่น ๆ ก็มีอยู่เป็นอันมาก เช่น โชติกเศรษฐี ชฎิลเศรษฐี โฆสกเศรษฐี เมณฑกเศรษฐีเป็นต้น คือ โชติกเศรษฐี ก็มีปราสาทแก้วมณี และต้นกัลปพฤกษ์ ๖๓ ต้น ผุดขึ้นมาจากพื้นดิน ในทิศทั้ง ๘ แห่งบ้าน ฯ ชฎิลเศรษฐีนั้น ก็มีภูเขาทองสูง ๘๐ สอกเกิดขึ้น โฆสกเศรษฐีนั้น ถูกพยายามฆ่าตั้งแต่เกิดมาถึง ๗ ครั้งก็ไม่ตาย เมณฑกเศรษฐีนั้น ก็มีแพะแก้ว ๗ ประการเกิดขึ้นในที่บ้าน และยังมีผู้มีบุญอีก ๕ คน อยู่บ้านของเมณฑกเศรษฐี การที่มีของอัศจรรย์เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น เรียกว่า ฤทธิ์แห่งบุญทั้งนั้น ฯ ฤทธิ์อันสำเร็จด้วยวิชชานั้น ได้แก่ ฤทธิ์ของพวกวิชาธรเป็นต้น คือ พวกวิชาธร ร่ายวิชาแล้วก็ไปในเวหาได้ จำแลงเป็นช้าง เป็นม้าเป็นต้น ไปในอากาศได้ คำว่า อิทธิวิธะนั้น หมายส่วนแห่งฤทธิ์หรือการกำหนดแห่งฤทธิ์ ดังที่แสดงมาแล้วนั้น อิทธิวิธะ คือ ชนิดแห่งฤทธิ์นั้น ได้จำแนกมาแล้ว ๑๐ ประการ ฤทธิ์ ๓ ประการ คือ ฤทธิ์อธิษฐาน ๑ ฤทธิ์กระทำให้เป็นต่างๆ ๑ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ๑ ทั้ง ๓ นี้ จัดเข้าในอิทธิวิธะ คือ ในส่วนแห่งฤทธิ์ ซึ่งว่าแล้วนี้

กัณฑ์ ๆ ว่ามาแล้วนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยภูมิ ๔ คือ ฌาน ๔ เกิดขึ้นด้วยทั้ง ๔ คือ ด้วยอิทธิบาท ๔ และเกิดขึ้นด้วยบทั้ง ๔ มีบทว่าด้วยฉันทะเป็นต้น มีมูลราก ๑๖ คือ ความไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส ๑๖ อย่าง อันได้แก่ ไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน และความฟุ้งซ่าน ราคะ พยาบาท ทิฏฐิ ฉันทราคะ กามราคะ กิเลส เขตแดนแห่งกิเลส กิเลสต่าง ๆ ความไม่เชื่อ ความย่อท้อ ความเผลอ ความฟุ้งซ่าน ความไม่รู้ ความมืด คือ ความไม่รู้ ซึ่งท่านได้แสดงไว้โดยพิสดาร ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ของดเนื้อความไว้ในกัณฑ์นี้เพียงเท่านี้.

เอวํ ก็มี ด้วยประการฉะนี้ ฯ

คัมภีร์ที่ ๕ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค

(จบเล่ม ๑ มีต่อเล่ม ๒)

จิ. เจ. รุ. นิ.

๔ คำนี้ โบราณเรียกว่า เป็นหัวใจพระอภิธัมมัตถสังคหะ ๙ ปริจเฉท

จิ. หมายความว่า “จิต” ฯ เจ. หมายความว่า “เจตสิก” ฯ

รุ. หมายความว่า “รูป” ฯ นิ. หมายความว่า “นิพพาน”

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี ถนนข้าวสาร พระนคร
นายบุญช่วย หิรัญวัฒน์ ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๕๓๑